

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Сергій Бутко

●

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПОГЛЯДАХ ЧЕРНІГІВЦІВ — ЗАСНОВНИКІВ ОУН

Організація Українських Націоналістів (далі - ОУН), яка по праву вважається лідером українського національно-визвольного руху в 30-і - на початку 50-их років, зробила вагомий внесок у створення умов та наближення відновлення незалежної, соборної Української держави в 1991 р. У пам'яті поколінь вона залишилася символом українського прагнення бути господарем свого життя, своєї землі. Політика організації змінювалася та уточнювалася під час Другої світової війни щодо ставлення до Росії, російського народу, російської меншини в Україні на користь гуманістичних та демократичних засад, сформованих Українською державою в 1917-1921 рр. Проте незмінною залишилася позиція до російського та всіх інших імперіалізмів за будь-яких назв, форм та облаштунків як ворогів, поневолювачів, з котрим у принципі не може бути жодного компромісу. Покоління Степана Бандери, Романа Шухевича та Василя Кука, представлене в ОУН та УПА, наочно продемонструвало цей підхід у збройній боротьбі проти усіх держав і сил - поневолювачів українського народу. У підготовці й вихованні такого незламного патріотизму важливу, якщо не вирішальну роль зіграли українські патріоти з Наддніпрянщини ще на етапі утворення українського радикально-націоналістичного руху, створення та становлення ОУН. Серед них відзначилися також і наші земляки з Чернігівщини.

Спробуємо хоча б побіжно окреслити роль засновників ОУН - вихідців із нашого краю - фронтовиків із Армії УНР Максима Загривного (Гриви), Осипа Твердовського та діяча УЦР, дипломата УНР доби Директорії Євгена Онацького у формуванні безкомпромісної позиції у ставленні до всіх загарбників України і, передусім, російського імперіалізму, вихованні патріотів.

В еміграції однією із організацій-засновників ОУН була Легія Українських Націоналістів (далі - ЛУН), існувала в 1925-1929 рр. в Чехословаччині. Вона складалася переважно із емігрантів-наддніпрянців, у першу чергу, ветеранів Армії УНР¹. Зиновій Книш - український націоналіст галицького походження, спеціально підкреслив, що саме в середовищі ЛУН вперше безпосередньо вжили назви «націоналіст», «націоналістичний», звідсіля почалася традиція націоналістичного привітання «Слава Україні!», що разом із іншими кличами Організації, за словами тодішнього члена Легії Юрія Артюшенка, були «близькими колишньому воєцтву, бо ж, наприклад, і сам націоналістичний привіт... зродився з традиції Армії УНР. Його уживав постійно Кінний Полк Чорних Запорожців»³. Поруч із Групою Української Націоналістичної Молоді (далі - ГУНМ) у другій половині 20-их років Легія посіла вагоме місце у націоналістичному русі в еміграції.

Так, чільний член Української Військової Організації (далі -УВО) та ГУНМ Осип Бойдуник підкреслив у своїх спогадах, що «в цьому русі [у другій половині 20-их років. - С. Б.] почав вибиватися й домінувати наддніпрянський елемент, який не був організаційно пов'язаний з УВО і якого в УВО бракувало»⁴. За його словами, командант (керівник, командир) УВО полковник Є. Коновалець «надавав великої ваги [...] боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом України» і «брак наддніпрянського елемента в УВО непокоїв Євгена Коновальця, тим більше, що в його плянах було посилити чинну акцію на Україні під московсько-більшовицькою окупацією»⁵. З іншого боку, українські патріоти з підросійської України безальтернативно вважали лідером організованого націоналістичного руху - ОУН саме Є. Коновальця. Полтавець Ю. Артюшенко у спогадах спеціально наголосив, що «ЛУН підтримала кандидатуру на Голову Проводу ОУН полк. Євгена Коновальця, головним чином тому, що він із усіх вищих старшин Армії УНР уособлював у собі фронтową боротьбу і революційне підпілля, фронтовика-воєнка й державного мужа-політика». Мемуарист, висловлюючи точку зору своїх соратників по Легії, ставив на один щабель Коновальця з легендарною для них постаттю Петлюри: «І коли Головний Отаман Симон Петлюра в наших очах був персоналізацією універсальної в чині ідеї й тої всенационально-воєцької повноцінності, що органічно виростала з наших минулих державницьких періодів, то Євген Коновалець в наших очах був уособленням нуртуючих у глибинах народніх просярів ідеологічних, політичних і національно-соціальних прагнень»⁶. Наддніпрянців галичанин Коновалець влаштував і тим, що був випробуваним соборником і розумівся на проблемах українсько-російських відносин не тільки теоретично. Говорячи про те, «якою далекосяглою була політична думка і прозорливість» полковника Армії УНР, Артюшенко наводить його слова з праці «Причинки до історії української революції»: «З утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть і тоді, коли галицькі війська відберуть Львів, тому що поміж Польщею і Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе». Молоді ветерани визвольної боротьби цінили, що Коновалець, без жодної думки про торгівлю національними інтересами, виступав за «включення в обсяг української державної політики Закарпаття, а то навіть Зеленого Клину [на Далекому Сході. - С. Б.]», і робили висновок про лідера, який має «глобальні політичні концепції»⁷.

Внаслідок соборницької політики Коновальця утворення ОУН на Першому Конгресі Українських Націоналістів у 1929 р. було здійснено за вагомою участю наддніпрянців. З 30 делегатів та 2 гостей збору 15 були наддніпрянцями⁸, 10 учасників конгресу представляли співорганізатора ОУН - ЛУН⁹. Заступником Коновальця обрано також наддніпрянця, підполковника Армії УНР Миколу Сціборського, більше половини Проводу Українських Націоналістів (далі - ПУН) теж представляли підросійську Україну. Також символічно, що 28 січня 1929 р. на відкритті Першого Конгресу відразу після Коновальця можливість виступити з вітальною промовою була надана гостю форуму - представнику «групи українців Північного Кавказу, що стоять на засаді Незалежної й Соборної Української Держави»¹⁰ - полковнику Кіндрату Плохию, родом з Кубані, провідному діячу Громади кубанців у Чехословаччині¹¹.

Одним із яскравих діячів доби становлення націоналістичного руху та початків ОУН був уродженець Чернігівщини Максим Загривний (1893-1931). Нам мало відомо про цю постать. Дослідник розвитку української поезії в діаспорі Микола Неврлий, спираючись на спогади критика Михайла Мухіна, пише, що сестру М. Загривного згвалтували чекісти, а батька й брата замучили, «сам він утік до повстанців, де й воював у чернігівських загонах»¹². На фронті в лавах Армії УНР був поранений і носив «у своїх легенях більшовицьку кулю»¹³.

В еміграції жив у м. Подебради (Чехо-Словаччина) і, правдоподібно, вчився в Українській господарській академії. Входив до керівного складу ЛУН разом із М. Сціборським і Ю. Артюшенком¹⁴. М. Загривний активно виступав за організацію єдиної соборної націоналістичної організації. Чільний діяч УВО, ГУНМ, ОУН та редактор тодішнього офіційного органу ПУН «Розбудова Нації»

(далі - «РН») Володимир Мартинець назвав у спогадах персонально Загривного серед тих, кого «з правдивою радістю ми вітали кожного нового співробітника й автора з-поміж членських рядів, та ще й початківців на полі публіцистики»¹⁵. Так, у 1928 р. він надрукував згадану Мартинцем статтю «Революційна теорія й закон життя», у якій зробив висновок, що «інтернаціональний революційний рух безславно закінчився» і «починається нова доба революції - революція національна», вважав федерацію спадщиною більшовизму, яка «спирається на 300-літній російський абсолютизм та є лиш його інерцією». І підкреслив: «ніякий народ б[увшої] Росії, крім хіба москалів, і чути не хоче про федерацію»¹⁶.

Як делегат-представник від ЛУН М.Загривний у 1929 р. на Першому Конгресі Українських Націоналістів взяв участь у створенні ОУН. Культурно-освітня комісія Конгресу, де він виступив з доповіддю на тему «Література й мистецтво України»¹⁷, також схвалила його проєкт однорідної системи трудової школи майбутньої Української держави. Під час дискусії він взяв верх над прибічником плюралістичної системи освіти з перевагою шкіл класичного типу¹⁸. Також виступав у дебатах на засіданнях ідеологічної комісії форуму¹⁹. Отже, М. Загривний був активним діячем націоналістичного руху.

Проте свій найбільший внесок у визвольну боротьбу та патріотичне виховання української молоді в Західній Україні та зміцнення духу українців у вигнанні він зробив насамперед своєю поезією. Поет Загривний більше відомий під літературним псевдонімом Максим Грива. Його творчість, за слушною оцінкою М. Неврлого, просякнута вольовим напруженням, мотивами боротьби і помсти. Мабуть, найвідомішим твором чернігівського поета-самостійника є вірш «Нас питають - якого ми роду»:

*Нас питають - якого ми роду
І для кого торуєм шляхи,
- Та ж то ми на вратах Царгороду
Залишили донині цвяхи!
Та ж то наша долоня шершава
Так стискала залізо меча,
Що німіла зухвала Варшава,
І султан мимоволі мовчав.
Ми водили в Москву Сигізмунда,
А в Полтаву - варязьку рать,
Ми карали Росію за Суздаль,
За Москву - ми ще будем карать²⁰.*

За спогадами члена Союз Української Націоналістичної Молоді (далі СУНМ) Степана Ленкавського, представника організації, яка діяла на Галичині, він познайомився з М. Гривою на Конгресі. Ближче вони зійшлися та докладно поспілкувалися вже після закінчення форуму в поїзді Відень-Прага. Член СУНМ звернув увагу, що поет «радів, що ми знаємо напам'ять його вірші, друквані в «Державній Нації», що на академіях [зібраннях, засіданнях. - С.Б.] із захопленням декламуємо його вірш «Нас питають - якого ми роду». Під час цієї зустрічі Грива поділився своїми творчими планами щодо підготовки до друку збірки своєї поезії, висловив незадоволення «з неї і мусить переробити тужливо-сентементальні тони з свого дитинства». Він підкреслив, що «не знає, чи стане йому сил перелити свій гнів і побачити збірку, бо був поранений на фронті»²¹. За нашою інформацією, земляк так і не встиг видати свою поезію окремою книжкою. Звертає увагу, що Ленкавський як представник націоналістичної молоді зі західноукраїнських земель з повагою та, як само собою зрозуміле, оцінює чернігівського поета як «націоналістичного», вкладаючи в це поняття патріотизм і, безумовно, соборність.

У своїй творчості М. Грива закликав не тільки до боротьби проти іноземних поневолювачів України, але різко засуджував москвофільство та раданофільство. Так, у адресованому «Назарукам та Сосюрам» вірші «Відповідь» (надруковано у листопаді 1927 р.) він пише:

*«Ви не маєте жадного Бога!»
«Ви не вірите в труп Ілліча!»*

«І немає нічого святого
 В ваших хижих, крижаних очах!»
 «Ви плекаєте думку Мазени,
 Зневажаєте мури Кремля, -»
 «Вас скарає ображене небо!»
 «Вас сирая чекає земля!»
 Оттак нарід і досі ще дурять,
 -Хочуть знов повернути в раба,
 -Большевицький підпасок Сосюра
 Та бундючний гетьманський чабан.
 Та не треба нам вашого «бога»
 І на прощу у Кремль - не пора.
 Нас не вабить бита дорога
 Співробітників ката Петра.
 Наша віра - тверда наче камінь,
 І вогнем наше серце пече,
 І ніколи наш Бог нас не зкламить,
 Бо він в жилах наших тече...
 І ніколи нас Бог не покине,
 Він накинє свій праведний суд,
 Чи віддасть «на закланіє» сина,
 Чи спровадити Юду на сук²².

Автор, на нашу думку, не випадково загострив свою позицію, звернувшись до двох осіб, які символізували, так би мовити, проросійську та прорадянську позиції в роздертій у той час на чотири частини Україні. Один із них - громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист Осип Назарук з Тернопільщини, який після української революції відійшов від соціалістичних ідей і став прихильником та пропагандистом українського монархізму²³. Українські націоналісти міцно пам'ятали про акт національної зради гетьмана Павла Скоропадського - «Грамоту» про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Інший противник - визначний²⁴ український поет із Донеччини Володимир Сосюра, який став відомим своєю творчістю в УРСР. Цікаво, що Сосюра та Грива воювали в Армії УНР, були поранені, проте перший після одужання вступив у Червону Армію й пройшов свій життєвий шлях у більшовицькій державі, другий у вигнанні послідовно до кінця боровся за реалізацію ідеї незалежної Української держави. І кожний по-своєму вважав, що служить своєму народу.

Максим Грива органічно належав до знаменитої празької поетичної школи. Називаючи нашого земляка її представником, донецька дослідниця Віра Просалова вказує, що «Празькою школою» умовно називають тих письменників-емігрантів, котрі залишили Україну у 20-х роках і певний час працювали у Чехо-Словаччині, зокрема у Празі. Їхньою суттєвішою об'єднавчою рисою, на думку Ю. Шереха, була віра в українську національну духовність, котра мала привести до здобуття державності, «ідеологія сильної, «невгнутої» людини, аристократа, державника, войовника, лицаря, архітекта недосяжно високих надщоденних вей, майстра двосічного меча»²⁵. Більшість із них були наддніпрянцями, і своєю творчістю вони у справі патріотичного виховання молоді зробили, на нашу думку, набагато більше, ніж уся пропаганда й агітація націоналістичних організацій від ЛУН, ГУНМ і СУНМ до ОУН. Київський дослідник Ростислав Доценко підкреслив, що Грива «рано померши, не встиг стати «першорядним» [поетом празької школи. - С.Б.], але енергією своєю і запалом мав до того завдатки»²⁶. Він у віці тридцяти восьми років «помер на сухоти 1931 р. в Празі»²⁷. Проте його внесок у підготовці майбутніх «бандерівців» до незламної боротьби за волю України важко переоцінити.

Інший фронтовик з Армії УНР, який належав до когорти засновників ОУН, - уродженець м. Ніжина Осип Твердовський. Оцінкою керівництвом ОУН внеску Твердовського у визвольну боротьбу стала публікація в «РН» за травень-червень 1930 р. некролога на його честь й пам'ять. З цього документа та деяких архівних

згадок ми можемо докладніше дізнатися про нашого земляка.

Осип Твердовський народився 1 листопада 1891 р. у м. Ніжині у заможній козацькій родині²⁸. За даними метричної книги, був охрещений наступного дня у Ніжинській Іоанно-Богословській церкві як Іосиф. Його батько - ніжинський козак Матвій Симеонович (очевидно, Семенович) Твердун, мати - Євдокія Іванівна. Хрещені батьки - козак Андрій Тимофійович Лук'яненко і козачка Параскева Симеонова Вольшина (прізвище цієї жінки трапляється у метричних записах часто і пишеться вкрай нерозбірливо). Обряд хрещення здійснили священник Дмитрій Стопановський та диякон Микола Якимов²⁹. Викликає непорозуміння незбіг прізвища батька із синовим. Справа в тому, що козак Матвій Твердун (Твердовський) та його брат Іосиф (Йосип) під час хрещення своїх дітей, соборування тих з них, які померли у ранньому дитинстві, та навіть вінчання («Уволенний в запас взводний унтер-офіцер армії» Осип Симеонов Твердун³⁰) писалися у метричних книгах і так і сяк. Сина Івана Матвій Семенович записав у 1887 р. при хрещенні як Твердовський³¹, а коли дитина через три роки померла, то батько був записаний як «ніжинський козак Твердун»³². Близнята Мирон і Андрій (1893) теж були записані на прізвище Твердовський³³. Старший брат О.Твердовського - Матвій, який згадується у некролозі в «РН», народився 13 вересня 1889 р. у родині ніжинського козака Матвія Симеонова Твердовського і законної дружини його Євдокії Іванової. Хрестили дитя Іосиф Симеонов Твердовський і Параскева Симеонова Волокіна (Вольшина або Вольжина)³⁴. Можна припустити, рідні дядько і тітка по батькові.

Аналіз записів метричних книг з 1887 по 1894 рр. вказує на те, що Твердуни цілком ідентичні з Твердовськими. На жаль, записи у цьому джерелі не дають можливості встановити причину постійного змінювання прізвища.

Про основні віхи життєвого шляху Твердовського-Твердуна ми дізнаємося вже з некролога: «Середню освіту отримав при ніжинській гімназії. З вибухом світової війни служив в 176 переволоченському полку, де скінчив школу хорунжих. За великої війни був ранений, як людина надзвичайно хоробра нагороджений був численними відзнаками аж по орден св. Юрія [«Орден Святого Великомученика и Победоносца Георгія». ³⁵ - С.Б.] включно. На початку революції 1917 р. приймає участь в боях як комендант [командир - С.Б.] українізованого куреня під Гарнополем, де по-друге ранений в голову. По загоєнню рани замість дати зробити собі конче потрібну операцію голови та основно лікуватися, втікає під час навали большевиків (наступ Муравйова) зі шпиталю, продирається до Ніжина, де й організує український відділ та вирушає зі своїм братом бл.п. Матвієм на ст. Крути проти армії Муравйова, що тоді наступала на Україну. Враз із студентським відділом, що й собі туди прибув, боронить станцію Крути; оточений із усіх боків та не маючи вільного шляху до відступу, він з рештками свого відділу та з окликом «Слава Україні» продирається через густі ворожі лави та відходить до Ніжина. По занятті того міста большевиками, переховується зі своїм відділом по лісах, звідки робить безперестанні випади до опанованого большевиками міста; по тяжких боях виганяє большевиків із міста та опановує його до приходу німців. Тоді вступає в київську інструкторську школу, по закінченні якої призначений є до брацлавського полку м. Тульчин. Там, як один із найкращих старшин, стає командантом підстаршинської інструкторської сотні. Невдовзі відкомандирований до 1-го київського сердюцького полку, але відмовляється в ньому служити тому, що складався він майже з самих московських старшин, настроєних ворожо до українців та повертає до брацлавського полку. Під час протигетьманського повстання бере активну участь у боротьбі з московськими карними відділами. За часів Директорії УНР був заступником команданта броневих поїздів «Помста» (коли командантом був його брат), а невдовзі й командантом та вславився низькою героїчних вчинків. Ранений у боротьбі з большевиками попадає в польський полон (Ланцут, Бересть Лит[овський]); там незабаром вступає до 6 стр[ілецької] дивізії армії У.Н.Р. та при відході дивізії на фронт є призначений на бронепотяг. Попавши по-друге на інтернування до Польщі, працює як робітник у Каліші, жертвуючи з зароблених грошей великі суми на різні національні потреби (напр. [...] на «Українську

Трибуну»). Але незабаром залишає Польщу та переїздить до Західної Європи. Працює тяжко в копальнях у Франції, потім на фабриці, а вкінці переноситься до Люксембургу. З тяжко зароблених грошей залишає собі мінімальну частину; решту віддає різним українським установам та організаціям, як рівнож допомагає батькам, [які] залишилися без кусника хліба»³⁶. З 1925 р. патріот із Ніжина вступає до ЛУН і очолює зі своїм соратником Чубом секцію Легії в Люксембурзі. До цієї секції вступили також однодумці, які проживали в суміжних районах Франції³⁷.

У некролозі дана характерна для українських патріотів мотивація вступу О. Твердовського до лав ОУН: «Будучи заклятим ворогом орієнтації на окупантів України, вступає до «Організації Українських Націоналістів», де й веде активну роботу; зокрема - спільно з п. Чубом закладає Відділ ОУН у Люксембурзі та всю свою енергію вкладає для його поширення та зміцнення».³⁸ Тобто підкреслюється, що це реакція на поразку Української революції 1917-1920 рр. і воля вибороти свою незалежну соборну державу. Цей відділ організації охоплював своєю діяльністю й «суміжні терени Франції», а сам Твердовський був уповноваженим «ПУН-у для керівництва працею ОУН» у цьому регіоні³⁹. Іншими словами, він сам належав до проводу організації і відповідно користувався великою довірою у Є. Коновальця.

16 квітня 1930 р. О. Твердовський «помер після операції мозку... в Еші-Альзет у княз[івстві] Люксембург». Причина смерті - старі фронтіві рани⁴⁰.

Опис похорону незламного борця за волю України у некролозі дає можливість оцінити авторитет й вплив Твердовського серед українських емігрантів і місцевого населення, ОУН. Вони «вдбулися дуже врочисто в великодню п'ятницю з дому Флямангів, які забрали тіло небіщика із шпиталю до себе, кажучи: «жив він у нас, то від нас мусить і вийти на вічний спочинок». У похоронах взяло участь українське громадянство з національними прапорами та вінками й місцеве населення. Зокрема були представники Відділів О.У.Н. з Кнютанжу й Омеркуру; Відділ із Крезю надіслав національну стрічку з написом; інші Відділи О.У.Н. у Франції та Бельгії надіслали вислови співчуття. Рівнож у похоронах брали участь члени «Української Громади» в Оден-ле-Тіш з головою її п. Нікитином та прапором. Було 9 вінків од українців а 4 від місцевого населення; зокрема звертали увагу написи: ... [у тексті подано п'ять написів французькою мовою, загальний смисл яких, що вони від будинку Фламангів, колег, товаришів і робітників заводу «Arbend», де працював О. Твердовський. - С. Б.], «від Організації Українських Націоналістів в Омеркурі», «Від Української Громади в Оден-ле-Тіш», «Незабутньому однодумцеві» від націоналістів у Кнютанжі, «Від запорожців в Омеркурі», «Т-во вояків Армії У.Н.Р.», «Кумові від кумів та хресника» від сім'ї Павленків, та ин[ших. - С. Б.]. Крім того було кілька вінків од незнаних осіб. Домовину проводили три місцеві священики-францишканці. Брав участь також український хор із Оден-ле-Тіш. О год. 4-ій відспівано коротку літню, потім цілу панахиду, і величний похід під спів «священий Боже» вирушив на цвинтар. Над могилою виголосив промову у французькій та українській мовах п. Шкрабій, вказавши на заслуги покійника перед Українською Нацією, попрощав покійного п. Рогозний, кинувши в могилу китицю квітів»⁴¹.

Окремо надіслав своє співчуття з приводу втрати ПУН. Керівництво організації охарактеризувало Твердовського як високоідейну людину, взірцевого члена ОУН «та загальнолюбимого товариша, що користувався великим авторитетом серед української колонії у Франції та Люксембурзі». І були сказані такі прощальні слова фронтовику-націоналісту: «Земля Тобі пером, Друже! Пам'ять Твоя буде між нами жити, а коли сповниться наш спільний ідеал, що присвічував Тобі у твоєму такому короткому житті, і український нарід скине із себе кайдани, не забудемо за Тебе: Тіло Твоє спровадимо до рідного краю, щоб спочив Ти на своїй землі, на Україні, яку Ти так безмежно любив!»⁴². Зауважимо, що вже більше чотирнадцяти років справдився в житті ідеал Твердовського - Українська незалежна соборна держава, проте його прах спочиває й досі у вигнанні.

Такі героїчні постаті вояка Армії УНР - члена ОУН, як Осип Твердовський, були зразком для молодого покоління патріотів-націоналістів із західноукраїнських

земель і прикладом для наслідування, як і його ставлення до поневолювачів України, в першу чергу до російського імперіалізму під більшовицьким проводом.

Серед наших земляків-засновників ОУН дещо окремо стоїть постать Євгена Оनाцького. Він уродженець м. Глухова з історичної Чернігівщини (1894-1979 рр.), член Української Центральної Ради від Чернігівщини, секретар УНР (1917-1918 рр.), учасник делегації УНР на мирній конференції в Парижі (1919 р.), був у складі та очолював українську дипломатичну місію в Італії (1919-1921 рр.), мешкав у Римі до 1943 р. З 29 вересня 1943 р. до 18 жовтня 1944 р. ув'язнений нацистами як особа небезпечна для третього рейху. У 1947 р. переїхав до Аргентини, де й завершив своє земне життя. Є. Онацький - талановитий вчений, журналіст, активний громадський діяч і член ОУН⁴³. Одне тільки створення ним самотужки восьмитомної (16 кн.) «Української Малої Енциклопедії» (1957-1963 рр.), якою активно користувалися вчені Інституту історії України Академії наук УРСР, гадки не маючи, хто її автор, робить його легендарною особою.

Нашого славного земляка залучив до ОУН сам Є. Коновалець. Характеристику, яку йому дав полковник Армії УНР, можна знайти у листуванні останнього. 28 січня 1930 р. Коновалець у листі до секретаря ПУН В. Мартинця описує свої враження від заочного (через листування) знайомства з Онацьким: «Взагалі з його листа я бачу, що це є надзвичайно розумна людина. ...натомість був би я затим, щоб його по можності ближче притягнути до праці самого Проводу, а зокрема, щоб його побут в Римі використати так для пропаганди української справи, як теж для нав'язання тісніших зв'язків між ПУН і теперішніми панамі Італії. Інакше кажучи, я був би за тим, щоб після тіснішого його зв'язання з ОУН назначити його представником ПУНу на Італію і при його допомозі начати певну акцію на тамошньому ґрунті. [...] Для цього треба особистого побачення, і я дійсно думаю після переїзду в Швейцарію поїхати відтак на декілька днів до Риму»⁴⁴.

Наприкінці травня 1930 р. у Римі відбулася їхня зустріч. За записом у щоденнику Є. Онацького Коновалець підкреслив під час розмови, що «у нас тепер у Проводі переважатимуть наддніпрянці Андрієвський, Сціборський, Кушнір, Ви... і це дуже важно, щоб він [ПУН. - С. Б.] міг провадити дійсно соборницьку політику...». Автор щоденника по гарячих слідах своїх вражень занотував власну оцінку гостя: «...відчули ми всі себе духово близькими, майже спорідненими. Коновалець виявив себе культурно-тонкою людиною, з якою можна легко й приємно вести розмови на найрізноманітніші теми»⁴⁵.

Після зустрічі чернігівця з головою ПУН у Римі останній після їхнього знайомства у листі до В. Мартинця від 2 червня 1930 р. так передає свої враження: «Скажу Вам тільки коротко, що п. О[нацький] зробив на мене дуже гарне враження. Це людина ще не здеморалізована, а з досить великим, на мою думку, журналістським хистом. Там в нього накліваються деякі справи, які можуть мати навіть великий вплив на дальший розвій діяльності ОУН, розуміється, треба мати терпеливість. Точніше розкажу Вам при нагоді [мається на увазі їхня скоро зустріч. - С. Б.]»⁴⁶. Так Є. Онацький став членом організації, створив і очолив її місцевий осередок або за іншою назвою «Відділ» у Римі, був уповноваженим ПУН в Італії⁴⁷. У серпні 1939 р. саме в Римі проводився другий Великий Збір ОУН. А вибір місця проведення вищого форуму організації в такий складний час визначався з урахуванням особистих та ділових якостей місцевого керівника.

Як талановитий журналіст Онацький в міжвоєнний час робив багато публікацій в практично всі українські газети та інші періодичні видання в еміграції та на західноукраїнських землях під Польщею, котрі погоджувалися його друкувати. Власне патріотична спрямованість його статей, безкомпромісність до російсько-більшовицького та інших імперіалізмів-поневолювачів України в той тяжкий і непевний час, коли перспективи відновлення Української держави виглядали майже фантастичними, і привернула увагу Коновальця. По своїй суті Є. Онацький дав вбивчо точну характеристику наслідків комуністичної політики на руїнах царської імперії: «большовизм кидаючи наймодерніші і найпоступовіші гасла, повернув Советчину до варварства найтемнішого Середньовіччя»⁴⁸. Пояснюючи редактору газети «Україна» (Чикаго, США) у листі від 2 травня 1931 р. політику ОУН, він

чітко окреслив, що «ми маємо два великих фронти - москвофільство (червоне і біле) та польо[но]фільство». І далі підкреслив: «Мусимо, повторюю, в усіх наших зносинах із чужинцями керуватися виключно нашими націоналістичними інтересами, і не боятися нікого і нічого. Наше діло праве і святе»⁴⁹. Націоналістична та й просто патріотично налаштована молодь Галичини й Волині була знайома з його творчістю та позицією з різних питань ідеології та політики. Так, редактор газети «Український голос» (м. Перемишль - українське Закерзоння в складі тодішньої Польської держави) Зенон Пеленський у листі за 18 лютого 1930 р., висловлюючи своє враження щодо позиції Є. Онацького про принципову відмінність українського націоналізму від італійського фашизму, писав: «Дивно, як Ви висловлюєте тенденцію і думки тутешніх (деяких) провідників молоді [ОУН. - С.Б.], дарма, що не стоїте з ними в безпосереднім зв'язку. Читаючи Вашого листа, я мав враження, що говорю з котримсь із них. Щоб ще далі очеркнути справу, скажу, що це є т.зв. «дух донцовщини» поміж «хлопцями», і коли я запізнав їх із змістом Вашого листа, один з них, тов. С.О. висловився так: - Я завсігди казав, що Є.О. [Є. Онацький. - С. Б.] розумний чоловік!»⁵⁰. Він допомагав молодим націоналістам влаштуватися на навчання в університети Італії⁵¹, тобто мав і власні зв'язки з молодіжними націоналістичними колами Західної України, чуйно ставився до їхніх проблем.

Разом з тим Онацький в часи, коли радикалізм в українському організованому націоналістичному русі був пануючим разом із гаслом «приклад ворогів маємо взяти собі за науку», опосередковано проповідував для майбутньої Української держави засади рівноправності й справедливості у міжнародних й міждержавних відносинах, зокрема у ставленні до Росії, російського народу, російської меншини в Україні. Тобто те, що було здебільшого поза увагою учасників визвольного руху, зосереджених тільки на потребі перемоги ворога, відновити свою державу. Наприклад, у щоденнику він записав свою позицію щодо діяльності російської антикомуністичної еміграції та різних українських груп у вигнанні: «...від червоного Сталіна до білого Мілюкова до чорного Денікіна усіх їх єднає одна найвища ідея - інтереси Росії, що мають стояти понад тимчасовими стражданнями населення... А у нас? Кожний думає тільки про свої власні, або свої закутини страждання, і за ними нездатний бачити вищих інтересів всієї соборної України... Не треба нам чужих територій, але бодай не відмовляємося від тих, що заселені українським народом і становлять його історичну спадщину!»⁵². Зважена та поміркована позиція в міжнародних і міждержавних відносинах уповноваженого ПУН в Італії була відзначена увагою - критикою з боку іншого наддніпрянца з м. Мелітополя Дмитра Донцова (який сам ніколи до ОУН не входив), зокрема за статтю в газеті «Українське слово» (ч. 129, 1935 р.). Автор ідеології чинного націоналізму писав у 1935-1936 рр., що Є. Онацький, який «мріє про «ідеальну справедливість, загальну для цілого людства» про «спільне поняття міжнародної справедливості», який є наївний, щоби припустити існування справедливості «лише для сильних», який вірить не в силу патріотичного почуття свого народу, а в слабкість його в чужого народу...»⁵³. Звернемо увагу, що опонент Онацького традиційно обстоював тезу, що в «інстинкті панування - і лежить суть того патріотизму, який ми подивляємо в англійців, в бельгійців, в росіян»⁵⁴. У 1943 р. на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН засади, які Донцов так зневажливо таврував як наївні, остаточно ввійдуть в програму ОУН, яка ознаменувала перехід організації до ідеології демократичного націоналізму⁵⁵.

Таким чином, українські патріоти з Чернігівщини, вояки Армії УНР М. Загривний-Грива та О. Твердовський, діяч УНР Є. Онацький зробили вагомий внесок у становлення ОУН, виховання та підготовку покоління визвольного руху 30-40-их років на засадах непримиренності до російського імперіалізму в будь-яких формах і до інших поневолювачів України. Виховання у молоді героїзму в боротьбі за власну державність вони здійснювали не тільки своєю творчістю й діяльністю в лавах ОУН, а також власним жертвним прикладом. Є. Онацький також був одним із тих, хто ще в 30-і роки закладав підвалини переходу організації до ідеології демократичного націоналізму, зокрема в міжнародних і міждержавних відносинах, у ставленні до Росії.

Джерела та література:

1. Книш З. Становлення ОУН. - К., 1994. - С. 26.
2. Там само. - С. 29.
3. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 383.
4. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. - С. 368.
5. Там само. - С. 368.
6. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу. 1917-1966. - Чикаго, 1966. - С. 90.
7. Там само. - С. 92-93.
8. Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. - Б.м., 1949. - С. 330.
9. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. - Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. - К., 2005. - С. 79.
10. Мартинець В. Названа праця. - С. 332.
11. Муравський В. Протоколи засідань військової та ідеологічної комісії Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. - Львів, 2004. - Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. - С. 59.
12. Муза любові й боротьби: Українська поезія празької школи / Упоряд., ст. й приміт. М. Нервлого. - К., 1995. - С. 14-15.
13. Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та І Конгрес Українських Націоналістів // Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. - Т. 1. - Івано-Франківськ, 2002. - С. 212.
14. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу. 1917-1966. - С. 88.
15. Мартинець В. Названа праця. - С. 285.
16. Загрівний М. Революційна теорія та закон життя // Розбудова нації. - 1928. - № 3. - С. 59.
17. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів. // Розбудова держави. - 2004. - № 1-3. - С. 8-9.
18. Ленкавський С. Названа праця. - С. 209.
19. Муравський В. Протоколи засідань військової та ідеологічної комісії Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. - С. 48-58.
20. Муза любові й боротьби. - С. 14-15.
21. Ленкавський С. Названа праця. - С. 212.
22. Грива М. Відповідь // Державна Нація. - 1927. - № 2. - С. 31.
23. Довідник з історії України. - Т. 2. (К-П), / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. - К., 1995. - С. 257.
24. Довідник з історії України. - Т. 3. (Р-Я), / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. - К., 1999. - С. 229.
25. Просалова В.А. Поезія «Празької школи»: Навчальний посібник. - Донецьк, 2000. // <http://www.vesna.org.ua/txt/prosalovav/poerprsh.html>.
26. Доценко Р. Поезія Марти Тарнавської. // <http://poetry.uazone.net/tarnawska/critique.html>
27. Мірчук П. Нарис історії ОУН. - Т. 1. - Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. - С. 88.
28. Осип Твердовський // Розбудова Нації. - 1930. - № 5-6. - С. 101.
29. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 765. - Арк. 39 (зворот) - 40.
30. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 467. - Арк. 612 (зворот).
31. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 452. - Арк. 98 (зворот)
32. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 467. - Арк. 618 (зворот)
33. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 778. - Арк. 153 (зворот)
34. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 452. - Арк. 98 (зворот), 99
35. Докладніше про орден див.: http://www.armymuseum.ru/rian2_r.html
36. Осип Твердовський // Розбудова Нації. - 1930. - № 5-6. - С. 101-102.
37. Мірчук П. Названа праця. - С. 71.
38. Осип Твердовський // Розбудова Нації. - 1930. - № 5-6. - С. 102.
39. Мірчук П. Названа праця. - С. 483.
40. Осип Твердовський // Розбудова Нації. - 1930. - № 5-6. - С. 102.
41. Там само. - С. 102-103.
42. Там само. - С. 103.
43. Енциклопедія українознавства / Наук. т-во ім. Т.Шевченка у Львові. - Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр. - Львів, 1993 - Т. 5: Перевидання в Україні, 1996. - С. 1854.; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 140-141.; Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...». - С. 228.; Квасієнчиклопедія ОУН-УПА. // <http://webcenter.ru/~libukr/kwenc/kwenc.htm>.
44. Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...». Невідомі

документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. - С. 44.

45. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. - Буенос-Айрес, 1954. - С. 231-232.

46. Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...». - С. 165.

47. Мірчук П. Названа праця. - С. 483.

48. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. - С. 248.

49. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931-1932. - Торонто, 1981. - С.57-58.

50. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. - С. 43-44, 96-97.

51. Про це Є. Онацький писав у : Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. - 533 с.; Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931-1932. - 632 с.

52. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931-1932. - С. 345-346.

53. Донцов Д. Патріотизм. - / Квартальник «Вісника», місячника літератури, мистецтва, науки й громадського життя. Ч. 1., 1936. - Львів, 1936. - С. 37.

54. Там само. - С. 26.

55. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955.: Збірка документів. - Б.м., 1955. - С. 107, 112.

Сергій Соломаха

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1990-1992 РОКІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Основні рушійні сили та учасники

1. Рух робітників та інженерно-технічних працівників (ІТР) за демократизацію управління на підприємствах, що розглядався його учасниками як спосіб підйому виробництва, в першу чергу товарів народного споживання, дефіцит яких був на той час кричущим.

2. Так звана «демократична» течія серед частини членів КПРС, які вбачали в поновленні «ленінських принципів» вихід з глухого кута, в якому опинилась мілітаризована економіка СРСР.

3. Рух за реабілітацію і поновлення прав репресованих за роки тоталітарного сталінського режиму та незадоволених (ображених) режимом.

4. Рух кооператорів та підприємців, народжений послабленням адміністративного тиску з боку держави.

5. Рух україномовної інтелігенції, пригнобленої комуністичним режимом, статус якої обмежувався роботою в офіційних україномовних виданнях, закладах культури та освіти.

6. Так звані «агенти впливу» із спецслужб.

Саме представники цих рухів і течій утворили масовий рух, направлений на повалення мирним шляхом монополії Комуністичної партії на владу, демократизацію і, нарешті, здобуття Україною незалежності. Цей рух оформився 9 липня 1989 року в громадсько-політичну організацію - Чернігівське відділення Народного руху України за Перебудову, яка очолила національно-демократичну революцію 1990-1992 років на Чернігівщині.

Пізніше Чернігівське відділення Народного руху України за Перебудову перетворилося в політичну партію - Чернігівську крайову організацію Народного руху України, з 21 січня 2000 року діє як РУХ (Український Народний Рух), а з 25 січня 2003 року як Українська народна партія.

І якщо «ковбасна» революція в січні 1990 року була початком активної фази національно-демократичної революції на Чернігівщині, то її завершенням вважаємо формування обласної державної адміністрації В.Мельничука у травні 1992 року.

Розглянемо основні рушійні сили та учасників національно-демократичної революції 1990-1992 років на Чернігівщині.

1. Рух за демократизацію управління виробництвом

В основному проявився на підприємствах союзного підпорядкування, які не були прямо залежні від місцевої партноменклатури, таких, як найбільше підприємство області - в/о «Чернігівський радіоприладний завод» ім.Леніна. Саме тут працювало близько 16 тисяч досить високооплачуваних робітників та ІТР, була своя багатотиражна газета «Приборостроитель», що активно включилася в ініційований згори рух за створення СТК (советов трудових колективів). Активними його учасниками були інженери А.Бабкін, Ю.Крисанов, С.Соломаха, І.Чех, а також робітник В.Фальба. Цьому руху, безумовно, сприяла політика КПРС під проводом М.Горбачова (1987-1989 рр.) щодо обрання на державних підприємствах керівників усіх ланок. Зрозуміло, що скористатися цим планувала в першу чергу місцева компартійна номенклатура, яка намагалася шляхом «виборів» пересісти у директорські крісла.

Активізації цього руху сприяла ситуація, що склалася з генеральним директором в/о «ЧРПЗ» Л.Безверхим, людиною пенсійного віку. Останній мав відчутний тиск як з боку вихідців з підприємства (Б.Суховірський, К.Колесник), так і з боку представника місцевої партноменклатури М.Бутка, котрі вступили в боротьбу за цю посаду. Кожен з них, мабуть, розраховував використати рух СТК на свою користь. Так, до речі, і сталося у серпні 1990 р., коли організований активістами СТК страйк з приводу відсутності у продажу сигарет призвів до усунення Л.Безвершого з посади генерального директора та призначення за пропозицією І-го секретаря Чернігівського обкому КПУ В.Лісовенка на цю посаду М.Бутка. За таких обставин діяльність СТК на в/о «ЧРПЗ» набула широкого розмаху і розголосу серед жителів міста та області. Цьому сприяло і призначення на посаду редактора багатотиражної газети «Приборостроитель» Ж.Лозанюк, яка під гаслом гласності перетворила цю газету фактично в перший легальний друкований орган опозиційних до Компартії сил на Чернігівщині. Популярну газету читали по всій області.

Практичним результатом діяльності руху за демократизацію управління виробництвом стало створення і реєстрація на в/о «ЧРПЗ» у січні 1990 року першого на Чернігівщині первинного осередку НРУ на підприємстві та активна участь представників в/о «ЧРПЗ» (обрано 41 депутата) та інших підприємств м. Чернігова у виборах до місцевих рад у березні-червні 1990 року. Саме цими депутатами була утворена перша і єдина на Чернігівщині демократична депутатська група «Чернігів», яка у 1990-1992 роках була однією з найвпливовіших і дійових гілок національно-демократичного руху на Чернігівщині.

Серед справ, здійснених демократичною депутатською групою «Чернігів», у Чернігівській міській раді народних депутатів (голова Ю.Філіппов, секретар - С.Соломаха), були:

- висування та підтримка альтернативної кандидатури від демократичних сил на посаду голови міськради (Т.Яхєєва проти А.Лисенка);
- блокування проведення сесій до обрання повного складу міськради (квітень - червень 1990 року);
- прийняття міськрадою рішення про транслявання засідань сесії для виборців перед міськрадою (вперше на Чернігівщині);
- виявлення фальсифікацій під час проведення виборів до міської ради по виборчій дільниці у школі № 29 та незатвердження на підставі цього депутатських повноважень директора школи В.Колесника;
- незатвердження у 1990 році на своїх посадах більшості членів виконкому, начальників управлінь та відділів міськвиконкому (єдиний випадок на Чернігівщині);
- прийняття найдемократичнішого на Чернігівщині регламенту міськради, що дав можливість поіменного голосування за вимогою 1/5 від складу депутатів

міськради (це дало, наприклад, змогу вперше за період 1990-1994 рр. на Чернігівщині прийняти рішення про зняття депутатської недоторканності з директора Чернігівської ТЕЦ Козирева, депутата Новозаводської райради);

- проведення об'єктивного розслідування подій в м. Чернігові, що стали наслідком блокування владою хору «Гомін» під с. Кіпті у вересні 1990 року;

- усунення нардепа А.Лисенка з посади голови Чернігівської міськради (жовтень 1990 року);

- прийняття шляхом поіменного голосування рішення міськради про заборону забудови заплави р. Десни в районі Лісковиці;

- ініціювання у жовтні 1990 року першого на Чернігівщині поіменного голосування про встановлення національного прапора над міськрадою (підтримане лише 22 депутатами);

- опозиція прокомуністичній обласній раді та райрадам м. Чернігова шляхом заяв, звернень, виступів у засобах інформації;

- блокування обрання депутатом міської ради І секретаря міському КПУ І.Леонова шляхом організації членами депутатської групи «Чернігів» контролю на виборчій дільниці;

- ініціювання заснування міськрадою газети «Чернігівські відомості», міського радіо та телебачення;

- ініціювання і опечатування членами депутатської групи «Чернігів» приміщень обкому та міському КПУ після заборони КПУ Верховною Радою України (серпень 1991 року);

- ініціювання створення комісії міськради з розслідування «ГКЧП» у м. Чернігові (голова С.Касперович, секретар С.Соломаха) та затвердження доповіді комісії міськрадою;

- прийняття рішення про проведення референдуму 1 грудня 1991 року щодо ліквідації поділу м. Чернігова на райони;

- блокування обрання М.Бондаренка на посаду заступника голови міськради;

- ініціювання повернення історичного герба місту Чернігову;

- обрання на посаду заступника голови міськради представника демократичних сил Г. Ракова (єдиний випадок на Чернігівщині);

- висування та підтримка міськрадою кандидатури В.Мельничука на голову облдержадміністрації на противагу голові облради О.Лисенку (лютий 1992 року);

- ініціювання виборів нового голови міськради після призначення В.Мельничука головою облдержадміністрації (травень 1992 року).

Представники демократичної депутатської групи «Чернігів» брали активну участь у формуванні першої некомуністичної облдержадміністрації на чолі з В.Мельничуком 1992-1994 рр., а саме: В.Бабич - голова регіонального відділення Фонду державного майна України, К.Титаренко - заступник голови регіонального відділення Фонду державного майна України, С.Касперович - представник комітету захисту прав військовослужбовців, С.Соломаха - начальник облуправління у справах сім'ї та молоді, І.Чех - начальник облуправління у справах захисту прав споживачів, М.Зінченко - начальник відділу облуправління у справах захисту прав споживачів, Ю.Філіппов - начальник регіонального відділення інноваційного фонду України.

Активними учасниками руху за демократизацію управління виробництвом, крім працівників в/о «ЧРПЗ», були на в/о «Чернігівнафтогазгеологія» - В.Бабич, Г.Раков, в/о «Чернігівавтодеталь» - В.Рейваховський, А.Майба, А.Баранов, ЧФ КПІ - Ю.Філіппов, Т.Яхєєва, Л.Костюченко, в/о «Хімволокно» - В.Ральченко та інші.

Серед членів демократичної депутатської групи «Чернігів», яка налічувала 46 депутатів (загальний склад міськради - 150 депутатів), членами НРУ були лише А.Бабкін, В.Дворянков, С.Соломаха, І.Чех, пізніше до них приєдналися А.Баранов, Т.Яхєєва. Незважаючи на нечисленність у складі демократичної депутатської групи «Чернігів» членів НРУ за Перебудову, у 1990-1994 роках

остання реалізувала у Чернігівській міськраді в основному програму НРУ за Перебудову.

2. «Демократична» течія в КПРС

Проявилась навесні 1989 року у вигляді дискусійного клубу, організованого Чернігівським міськкомом КПУ за участю В.Литвина, А.Майби, І.Панченка, В.Розстального, Ю.Крисанова та інших.

Ідейно оформилась у вигляді «демократичної платформи» КПРС на початку 1990 року під впливом «ковбасної» революції в м. Чернігові. Саме січневі «розбірки» в парторганізаціях були піком активності частини членів КПРС, які побачили вихід з кризи в СРСР у розширенні демократії, гласності та переходу від командно-адміністративної системи управління економікою на ринкову.

Найбільшим досягненням «демократичної» течії в КПРС можна вважати прийняття парторганізацією в/о «ЧРПЗ» резолюції про підтримку вимог «ковбасних» мітингів щодо усунення з посади І секретаря обкому Л.Палажченка, обласного бюро Компартії та висунення вимоги щодо відставки Чернігівського міського бюро Компартії і його І секретаря Є.Федоренка.

«Демократична» течія в КПРС на Чернігівщині фактично припинила існування в кінці 1990 року у зв'язку з виходом найактивніших її учасників з КПРС, головним чином після провалу надій на можливість «демократичної» платформи змінити курс КПРС на останньому з'їзді та переходу на позиції національно-демократичного руху (І.Панченко, В.Ступак, С.Соломаха, А.Майба).

3. Рух репресованих та незадоволених (ображених)

Наслідком нового курсу керівництва КПРС «перестройки і гласности» виявився рух репресованих тоталітарним комуністичним режимом за реабілітацію і поновлення своїх прав, який першим перетворився у «неформальну» організацію як в СРСР, так і на Чернігівщині. Найактивнішим представником цього руху в нашій області було товариство «Меморіал», під проводом В.Розстального, І.Панченка, В.Москаленка. Товариство «Меморіал», як перший прояв накопиченого роками незадоволення, було найактивнішим. Особливою популярністю на початку 1989 року користувалися виступи В.Розстального в засобах інформації з розповідями про «білі плями» історії та проведення масових акцій по поновленню пам'яті про репресованих комуністичним режимом.

Типовим проявом організаційних потуг незадоволених і ображених режимом на Чернігівщині була спроба створити ДДСП («Демократическое движение содействия перестройке»). У ДДСП об'єдналися різні люди, починаючи від ображених Компартією (М.Лук'яненко, О.Носенко), борців за соціальну справедливість (Е.Конашевич), економістів (Л.Костюченко) до екологів (В.Сердюк), які в основному займалися обговоренням ситуації в країні та складанням листів і звернень.

ДДСП органічно вписувалося в загальносоюзний демократичний рух, який набув широкого розголосу в Москві і, нарешті, проявився в провінції. Саме тому спроба М.Лук'яненка і його прибічників заснувати Рух-2 на іншій, ніж національно-демократична платформа, провалилась, незважаючи на сприяння з боку режиму (таким, мабуть, мріяли бачити Рух ідеологи Компартії).

Крім тих, хто намагався створювати так звані «неформальні» організації, були такі, хто при будь-якій нагоді критикував існуючу владу та йшов на конфлікти з КДБ, щоб прискорити свій виїзд за кордон (Я.Мостепан).

У той же час більшість людей, незадоволених своїм життєвим рівнем, не мали стійкого світогляду і тому були готові підтримати будь-які прояви протистояння з владою. Особливо яскраво це проявилось під час «ковбасної» революції у січні 1990 року та частково під час референдуму 1 грудня 1991 року. В подальшому більшість цих людей ставали прихильниками не стільки партій чи програм, а харизматичних лідерів на кшталт Н.Вітренко, а більш-менш національно свідомі - УРП, КУН або НРУ в м. Прилуки.

4. Рух кооператорів та підприємців

В уяві економістів та теоретиків «перестройки» цей рух повинен би домагатися більшої економічної свободи. Крім С.Жигінаса, котрого як кооператора рекомендувала в оргкомітет по створенню Чернігівського відділення НРУ к.е.н. Л.Костюченко, інші активісти цього руху під час створення НРУ практично себе не проявляли. Мабуть, заробляли в цей час гроші у турпоїздках до Польщі.

5. Рух української інтелігенції

На Чернігівщині цей рух у кінці 80-х років був представлений такими постатями, як В.Сарана, В.Чепурний, Л.Куrowsька, М.Данилюк, Н.Галковська, Г.Нестеренко, В.Савенок, Ю.Коцюбинський, С.Богдан, В.Ступак, В.Єрмак, Р.Решетнюк та багато інших, котрі були ініціаторами створення Чернігівського обласного Товариства української мови ім. Т.Шевченка і його першими членами, та О.Котенка, котрий підтримував Л.Лук'яненка у спробах створити осередок УГС на Чернігівщині.

Під впливом активістів цих організацій почалася поступова «українізація» до того аморфних «демократических движений» та перехід на платформу Народного руху України за Перебудову.

На виборах до Верховної Ради України та місцевих рад у березні-червні 1990 року саме проти представників цього руху режим вів запеклу боротьбу (особливо проти В.Сарани). Як наслідок, жоден офіційний представник цих організацій не був обраний депутатом. Отже, режим бачив у них найбільшу небезпеку. Це підтвердили події «ковбасної» революції, коли стихійний протест очолили саме представники національно-демократичних сил, які сформулювали вимоги, головували на мітингах та підняли національний синьо-жовтий прапор.

Після здобуття Україною незалежності та визнання НРУ за Перебудову її головною рушійною силою деякі представники національно-визвольного руху української інтелігенції на Чернігівщині були запрошені на керівні посади до облдержадміністрації В.Мельничука (В.Сарана - заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань, В.Чепурний - керівник прес-служби, Л.Куrowsька - заступник начальника облуправління культури, В.Єрмак - заступник начальника в справах молоді та спорту облуправління, Ю.Соболь - начальник відділу по зв'язках з громадськістю, політичними організаціями та рухами облдержадміністрації).

І якщо «Націоналізм - це фашизм» і «Рухівці рвуться до влади» - були головними звинуваченнями рухівців з боку опонентів до здобуття Україною незалежності, то пізніше ці гасла були замінені на: «Спасибо руху - за разруху!», «Рухівці та демократи при владі». Те, що саме проти цієї складової НРУ за Перебудову з боку спецслужб (конфіскація частини тиражу першого числа газети «Громада») та компартійних органів велась ще й шалена ідеологічна боротьба, свідчить такий факт.

Під час зустрічі у зв'язку з «ковбасною революцією» в січні 1990 року Л.Кравчука (головного ідеолога КПУ на той час) і Л.Палажченка (І секретаря Чернігівського обкому КПУ) з трудовим колективом в/о «ЧРПЗ» член НРУ за Перебудову С.Соломаха з трибуни намагався спростувати звинувачення Руху у націоналізмі. Єдиним аргументом, яким вдалося хоч трохи пом'якшити позицію присутніх у залі до Руху, виявилася розповідь про те, що «делегатами І Всеукраїнського з'їзду Руху від в/о «ЧРПЗ» були троє: білорус - А.Фальба, росіянин - А.Бабкін і Чех з КБ (І.Чех - прізвище, а КБ - місце його роботи). То хіба Рух - це націоналісти?» В залі і в Л.Кравчука - сміх!

6. «Агенти впливу»

Враховуючи специфіку тоталітарного комуністичного режиму в СРСР та роль у ньому спецслужб, неважко уявити кількість так званих «сексотів», що були направлені КДБ та іншими спецслужбами у «неформальні» організації, що утворювались у кінці 80-х років. Безумовно, ніколи повна правда про їхню роль у становленні НРУ за Перебудову не буде оприлюднена. Тож сьогодні доводиться

лише здогадуватись...

У кожного «сексота», мабуть, були різні завдання: одні тільки інформували органи, інші ставали активними «борцями», що навіть очолювали і вели за собою.., деякі тільки «допомагали» очолити «рухівські» організації лідерам, яких легше було скомпрометувати або направляти.., а деякі, не виключено, настільки захоплювались боротьбою, що ставали рухівцями за переконанням.

Чи виконали «сексоти» поставлені перед ними завдання? Мабуть, ні або, принаймі, не всі. Але ті, хто залишилися в лавах НРУ як партії, і після проголошення незалежності України були потенційними «агентами впливу», яких спецслужби, в тому числі інших країн, мали можливість використовувати в своїх цілях. Безумовно, розкол політичної партії НРУ напередодні президентських виборів у 1999 році відбувся за їх безпосередньою участю.

Основні події національно-демократичної революції на Чернігівщині

1. Утворення товариства «Меморіал».
2. Повернення Л.Лук'яненка на Чернігівщину (кінець 1988 року).
3. Заснування Товариства української мови ім.Т.Шевченка (січень 1989 року).
4. Спроба створення ДДСП (березень 1989 року).
5. Збори в ЧДП ім.Т.Шевченка, присвячені річниці Чорнобильської трагедії (26 квітня 1989 року).
6. Зібрання представників «неформальних» організацій в палаці культури в/о «Хімволокно» (18 травня 1989 року).

Спочатку учасники зустрічі зібрались у холі другого поверху, але їх було набагато більше, ніж це дозволяло приміщення. За наполяганням Я.Мостепана адміністрацією палацу було надане приміщення кінозалу. На цьому зібранні вперше публічно перед широким загалом чернігівців виступив Л.Лук'яненко. У своєму виступі він з позицій юриста звинуватив КПРС в узурпації влади, а існуючі негаразди в країні пов'язав з монополією однієї партії та закликав до реальної багатопартійності. Цю думку палко підтримали присутні, особливо А.Бабкін.

7. Зустріч керівників «неформальних» організацій на запрошення Товариства української мови ім.Т.Шевченка (кінець травня 1989 року).

Обговорювались питання відносин з владою, ставлення до неї, можливість співпраці між «неформальними» організаціями. На пропозицію С.Соломахи утворено оргкомітет по заснуванню об'єднання «неформальних» організацій на зразок прибалтійських фронтів. Для підготовки установчих зборів нової організації делеговано по три представники від кожної з присутніх на зустрічі організацій: Товариства української мови ім.Т.Шевченка, ДДСП, товариства «Меморіал», а також С.Жигінаса (запропонований Л.Костюченко як представник кооператорів).

8. Установчі збори Чернігівського відділення НРУ за Перебудову в кооперативному училищі (9 липня 1989 року).

Підготовка зборів здійснювалась ДДСП (приміщення, запрошення учасників тощо) без узгодження з іншими членами «неформальних» організацій з розрахунком прийняти учасників зборів в ДДСП, а потім цю організацію оголосити Рухом. З цим не погодились В.Сарана, О.Котенко, С.Жигінас, В.Розстальний та інші учасники зборів, які запропонували не вважати зібрання зборами ДДСП, а безпосередньо оголосити їх установчими зборами Чернігівського відділення НРУ за Перебудову. В гарячих суперечках, в яких узяв участь В.Тканко, - секретар міському Компартії з ідеології, перемогли прихильники проведення установчих зборів НРУ за Перебудову. У відповідь на це прихильники ДДСП залишили президію (мабуть, розраховуючи на зрив зборів). У президії залишились Л.Костюченко та А.Майба, які продовжили вести зібрання, що прийняло рішення про утворення Чернігівського відділення НРУ за Перебудову.

Про цю подію повідомили газети «Приборостроитель», «Деснянська правда», радіо «Свобода».

9. Збори активу Чернігівського відділення НРУ за Перебудову для обрання делегатів на I Всеукраїнський з'їзд НРУ (серпень 1989 року).

Після цих установчих зборів постала проблема узгодження складу делегації від Чернігівщини. ДДСП на чолі з М.Лук'яненком, які не визнали рішень установчих зборів, почали за допомогою профспілок і компарторганізацій формувати паралельний так званий Рух-2. Представники ДДСП проводили з дозволу парткомів на підприємствах збори трудових колективів, де закликали вступати до «движення содействия перестройке», а не до націоналістичного Руху.

Після зриву міліцією проведення зборів по обговоренню делегатів на стадіоні «Юність» двадцять представників «неформальних» організацій були вимушені зібратись в однокімнатній квартирі В.Москаленка. Присутні погодились з тим, що В.Сарана, О.Котенко, С.Жигінас є уповноваженими представниками оргкомітету І Всеукраїнського з'їзду НРУ за Перебудову, тобто на них покладено повноваження координувати роботу по формуванню делегації від Чернігівщини. Після чого було проведено обговорення та вибори 19 кандидатів у делегати. Найгостріша суперечка точилася по кандидатурі Л.Лук'яненка, на якій наполягав О.Котенко, котрий вів протокол зборів. У багатьох з присутніх були побоювання щодо негативної реакції влади у разі обрання Л.Лук'яненка делегатом. Л.Костюченко як компроміс було запропоновано обрати делегатом ще й працівника Чернігівського райкому КПУ С.Бутка, якого ніхто з присутніх не знав. Але в пакеті обидві кандидатури були підтримані більшістю. Крім того, для ДДСП було зарезервовано мандати на трьох делегатів, яких вони повинні були визначити самостійно.

За пропозицією С.Соломахи було прийнято рішення у зв'язку з провокаційною діяльністю ДДСП на підприємствах м.Чернігова по створенню альтернативної організації Рух-2, провести конференцію по затвердженню делегатів від Чернігівщини на І Всеукраїнський з'їзд НРУ за Перебудову.

10. Конференція по затвердженню делегатів на І Всеукраїнський з'їзд НРУ за Перебудову від Чернігівщини (кінець серпня 1989 року).

Через можливість провокацій з боку влади учасники конференції збирались на Красній площі, біля драмтеатру, і групами направлялись на квартиру В.Ванжі. У конференції брали участь 25 делегатів, у тому числі з області. Найчисленнішою була делегація в/о «ЧРПЗ».

Конференція затвердила делегатів на І Всеукраїнський з'їзд в м.Києві, який проходив 9-11 вересня 1989 року і проголосив утворення масової громадсько-політичної організації Народний рух України за Перебудову.

11. «Ковбасна» революція (6 січня 1990 року).

12. Мітинги на стадіоні ім.Гагаріна та біля обкому КПУ (10,27 січня 1990 р.).

13. Усунення І секретаря, бюро обкому КПУ, голови облвиконкому, І секретаря Чернігівського міськкому (січень-лютий 1990 р.).

14. Обрання до Верховної Ради України Т.Яхєєвої та групи демократично налаштованих депутатів до Чернігівської міськради. Утворення ними демократичної депутатської групи «Чернігів» (березень-червень 1990 р.).

15. Протистояння в с. Кіптях та м. Чернігові між владою і національно-демократичними силами у зв'язку із спробою влади не допустити хор «Гомін» до м. Чернігова (22 вересня 1990 р.).

16. Масові акції національно-демократичних сил у м. Чернігові, в т.ч. на 1 травня, 16 липня 1991р.

17. Масовий протест національно-демократичних сил проти ГКЧП (мітинг біля пам'ятника Б.Хмельницькому 20 серпня 1991р.).

18. Закриття та опечатування обкому та міськкому КПУ в м.Чернігові народними депутатами Чернігівської міської ради.

19. Проведення агітаційної роботи на підримку референдуму 1 грудня 1991р.

20. Призначення головою обласної держадміністрації, за пропозицією сесії Чернігівської міськради, В.Мельничука (березень 1992 р.).

21. Призначення на посаду заст. голови обласної держадміністрації В.Сарани, інших представників національно-демократичних сил (квітень-травень 1992 р.).

Перелік делегатів від Чернігівської регіональної організації Руху:

1. А.Бабкін, інженер-конструктор в/о «ЧРПЗ».
 2. С.Бутко, інструктор Чернігівського райкому КПУ.
 3. В.Ванжа, робітник в/о «Хімволокно».
 4. С.Васильєва, вчитель, м. Чернігів.
 5. О.Дяченко, вчитель історії, с.Локнисте Менського району.
 6. С.Жигінаса, голова координаційної ради Чернігівської регіональної організації НРУ.
 7. Л.Костюченко, доцент кафедри ЧФ КПІ.
 8. О.Котенко, лікар, секретар координаційної ради Чернігівської регіональної організації НРУ за Перебудову.
 9. В.Лисий, лікар, м. Чернігів.
 10. В.Логін, інженер ПКБ ОПУ, м. Чернігів.
 11. Л.Лук'яненко, голова Української Гельсинської Спілки.
 12. А.Майба, інженер «ЧЗАЗ».
 13. В.Москаленко, журналіст, співголова обласного товариства «Меморіал».
 14. В.Павленко, робітник обласної друкарні.
 15. І.Панченко, заступник голови облуправління НТТ комунального господарства.
 16. В.Перепеча, працівник в/о «ЧРПЗ».
 17. В.Розстальний, викладач кафедри історії ЧДПІ, співголова обласного товариства «Меморіал».
 18. В.Сарана, викладач Чернігівського юридичного технікуму, заступник голови обласного Товариства української мови ім.Т.Шевченка.
 19. П.Семененко, робітник, м. Щорс.
 20. В.Фальба, робітник в/о «ЧРПЗ».
 21. І.Чех, інженер-конструктор в/о «ЧРПЗ», м. Чернігів.
- Від Чернігівської крайової організації НРУ до Ради представників обрано: С.Жигінаса, О.Котенка, до Ради колегії - Л.Костюченко, Л.Лук'яненка, В.Розстального.

Анатолій Боровик

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ЗА ЧАСІВ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 рр.)

Названа проблема знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії. Пресі, як джерелу вивчення історії національно-демократичної революції в Україні, приділив увагу П.Губа¹, а вивченню історії преси Української держави за Гетьманату - Г.Рудий². Інтерес автора до цього дослідження зосереджений саме на розгляді проблем існування української преси періоду визвольних змагань 1917-1920 рр.

За часів української революції значно розширилась мережа газетних видань. Деякі з них існували досить тривалий час, деякі - по кілька тижнів чи днів. Газети видавали як державні органи та партії, так і громадські організації, окремі приватні особи. Підрахувати точну кількість цих видань дуже складно. За дослідженнями П.Губи, в Україні з березня 1917 р. по квітень 1920 р. видавалось понад 800 назв газет³. Ця преса виходила і поширювалася в Наддніпрянській Україні. Причому кількість місцевих газет, тобто тих, що видавались у містах і повітах, значно перевищувала кількість загальнодержавних та губернських.

Саме в період революції (1917-1920 рр.) все більше з'являлось друкованих видань українською мовою. За даними одного з очевидців революційних подій С. Постернака, з 1816 р. по 1916 р., тобто за століття, українською мовою або двома - українською і російською мовами - видавалось 64 газети, у 1917 р. - 63, у 1918 р. - 83⁴.

Прикладом такого переходу на подвійну мову видання може слугувати «Черниговская земская газета». Історія цього видання починається з виходу 15 березня 1913 р. першого номера «Черниговской земской недели», яка до березня 1917 р. друкувалась російською мовою. З початком революції 1917 р. у газеті з'являються перші публікації українською мовою. 24 березня було надруковано статтю «Українські збори в Чернігові», де йшлося про зібрання українських громадян м.Чернігова 18 березня, яке прийняло рішення про необхідність відновлення «Просвіти» та українізацію освітніх закладів на Чернігівщині.

У наступних номерах друкувалось усе більше матеріалів українською мовою. У них повідомлялось про відновлення діяльності місцевих просвіт, збори українців у різних населених пунктах, проблеми українізації шкіл тощо.

Специфіка земської преси полягала в тому, що поширення її відбувалося двома шляхами. Перший - це за передплатою для всіх бажаючих отримувати газету, та другий - безкоштовно, коли видання надсилались земським установам та посадовим особам земств. У період революції газета друкувала різні за видами і походженням матеріали, що й привертало увагу читачів. Від 1913 р. - тобто часу появи газети - і до 1917 р. значно зросла кількість читачів. Так, у 1913 р. передплатників газети було 400, а безплатних отримувачів - 805, у 1914 р. - передплатників - 680, безплатних - 988, у 1915 р. - передплатників - 928, безплатних - 1076, у 1916 р. - передплатників - 1303, безплатних - 1132. На 1 жовтня 1917 р. - передплатників - 1690, безплатних - 14915.

З 1918 р. редколегія газети планувала перетворити тижневик у щоденну газету «Чернігівщина». Але такі зміни були можливими за фінансової підтримки губернської земської управи й збільшення кількості передплатників до 10 тис⁶. Разом з тим редколегія попереджала безплатних отримувачів газети про те, що в зв'язку із значним підвищенням оплати за друкарські послуги та папір губернська земська управа не має можливості у 1918 р. надсилати газети безплатно⁷.

Проте задумане реалізувати не вдалося. На 4 січня 1918 р. на передплату газети було отримано всього 800 крб. від 40 громадян. Редакція вважала, що перехід на створення щоденної газети затримається до квітня 1918 р.

У травні 1918 р. питання про видання щоденної газети було розглянуте губернськими земськими зборами. Комісія з народної освіти, яка готувала це питання до розгляду, запропонувала, щоб засновниками газети стали губернське земство та губернський комісаріат як орган державного управління, що представляє уряд гетьмана П.Скоропадського.

Губернське земство на видання газети виділило 50 тис. крб. за умови, якщо і комісаріат виділить таку ж суму. На зборах губернського земства постало питання і про мову видання. І.Шраг, який представляв вищезгадану комісію, повідомив, що комісія вирішила видавати газету українською. Але після обміну думками на засіданні земських зборів було прийняте рішення про видання газети двома мовами - українською та російською⁸.

Окремі читачі своєрідно пояснювали проблеми, які склалися з передплатою газети. Так, дописувач Т.Ф.Сухенко вважав, що зменшення кількості передплатників до 1300 (на червень 1918 р.) можна пояснити

переходом газети на українську мову. У своєму листі до редакції він пояснював, що саме російська мова доступніша читачам Чернігівщини, а українська для «корінних українців Чернігівщини» чужа й незрозуміла. Ще нібито мова, якою друкується газета, відрізняється від народної мови - мови Шевченка, вона запозичена з Галичини. Автор вважав, що для «російських українців» українська мова, як іноземна, не зрозуміла. Тому, як наслідок, перехід «Черниговской земской газеты» на видання українською мовою привів до втрати передплатників. Він пропонував провести анкетування читачів газети про мову видання⁹.

Невдовзі на сторінках газети з'являється відповідь на вищезгаданий лист іншого дописувача - В.Анського. У своїй статті він доводить безпідставність тверджень Сухенка. Автор вказує, що зростання кількості передплатників з 1913 р. по 1917 р. можна пояснити зацікавленістю громадян ходом військових дій Першої світової війни. Як вважав В.Анський, «війна примусила взятися за газети і тих, хто ніколи раніше не тримав їх в руках». Особливо значний був попит на друковане слово цілком безпартійних земських газет. Падіння попиту на газети відбулося на початку 1918 р. у зв'язку з «війною з більшовиками». Саме в цей час поштова доставка преси була припинена. Наприклад, на Чернігівщині газети не доставлялись по кілька місяців. Тому не було потреби у передплаті.

Твердження дописувача Сухенка про те, що перехід видання на українську мову спричинило зменшення кількості читачів - безпідставні. Саме у той час, коли збільшувалася кількість публікацій українською мовою, збільшувався і тираж газети, а її зміст був зрозумілий читачам. В.Анський вважав, що українська мова не зрозуміла лише для тих, у кого є безмежна туга по «великій, єдиній і неподільній». Таке духовне рабство, в яке потрапили «сухенки», на думку автора, «усмокталось у кров кількох поколінь». Автор робить висновок, що цим «російським українцям» не допоможуть ніякі анкети, ні переконливі докази, адже у них туга по «великій і неподільній»¹⁰.

Деяка інша проблема виникла з виданням «Газети Гадяцького земства». 21 серпня 1917 р. редакція повідомила своїх читачів, що «надалі увесь зміст газети буде друкуватись тільки українською мовою». На перших порах створення газети, тобто з березня 1917 р., вона видавалась двома мовами. Офіційні повідомлення друкувалися російською. З липня за запрошенням земської управи редактором газети стала О.Пчілка, і газета залишалась двомовною. Проте до редакції почало надходити все більше листів «газетних критиків» та читачів про доцільність друкування матеріалів російською мовою і навіть погроз у відмові передплати газети. Крім того, як повідомляла редакція, двомовна підготовка матеріалів «завдавала великих прикростей» у її редагуванні. Ось тому з переходом на видання українською мовою редакція прохала читачів надсилати дописи українською мовою¹¹.

На початковому етапі революції в різних куточках України з'являлись українські періодичні друковані видання. Здебільшого їх замовниками були земські управи, селянські спілки, товариства «Просвіти» та інші українські громадські організації і навіть приватні особи. Головним завданням цих газет було об'єднання місцевого населення навколо української ідеї та поширення використання української мови на території України. На перших сторінках у багатьох українських виданнях давались навіть поради, як читати окремі літери у словах. Так, у газетах «Рідне слово» (Харків), «Українське слово» (Одеса), «Степ» (Павлоград) та інших пояснювали, що «и» читається подібно до «ы»

«великорусского», «є» - подібно до «йє», «е» - подібно до «э», «ї» - подібно до «йї». Читачам розтлумачували, що так писали в Україні з давніх-давен, і лише «московська школа старого режиму ввела нам свій правопис».¹²

Редакції українських газет намагалися допомогти читачам зрозуміти нову термінологію, що з'являлась на їхніх сторінках. Так, у періодичному виданні товариства «Просвіти» у Павлограді газеті «Степ» кореспондент М.Левицький писав, що селянинові складно зрозуміти окремі слова і терміни в українських газетах. Це не дивно, адже навчали їх у школах не рідної мови, а чужої. Автор статті пояснював смисл окремих «крутих» слів, які вживалися у газеті: кредит, кооперація, реформи та інших¹³.

Редакційні колеги українських друкованих видань намагались встановити міцні зв'язки з читачами. У зверненнях до них вони розповідали про зміст листів, що надходили до редакції, про питання, які цікавлять читачів. Як орієнтир для дописувачів вказували на ті проблеми, про котрі варто розповідати. У цьому переліку були питання, що розглядались на сільських сходах: про роботу сільських товариств, школи, про сільську інтелігенцію, про агітаторів та багато інших проблем¹⁴.

Дуже короткою була біографія деяких українських газет. Історія виникнення друкованого видання у Полтаві «Вільний голос» була пов'язана з утворенням «Товариства для видання українського часопису». Воно з'явилося як об'єднання пайовиків у кількості близько 100 чоловік. Проте встановлену суму паю 100 крб. заплатили не всі в повному обсязі. Всього було зібрано до 6 тис. крб. 10 квітня 1918 р. вийшов перший номер газети. Але з подорожчанням паперу та друкарських послуг «Товариству» стало дуже складно вирішувати проблему друку. З'явилися борги, а разом з цим і проблеми існування газети.

Кілька разів редакція видання скликала збори пайовиків, 8-9 чоловік, які на них з'являлись, не могли знайти засоби для порятунку газети. 9 липня 1918 р. вийшов її останній номер. Але організатори «Товариства» мали надію продовжити цю справу. За два місяці було зібрано 7 тис. крб., але планували зібрати до 50 тис., щоб коштів вистачило на видання газети протягом року.

У той же час у Полтаві без проблем видавалось три російських газети, які «щоденно люто виступали проти українізації». Як писав у газеті «Відродження» полтавчанин Юхим Марченко, «ми все терпимо, все відмовчуємося і хіба деколи, з ласки... полтавських газетярів, з'являється якась спростування на якісь занадто нахабні наклепи»¹⁵.

На сторінках українських видань йшло жваве обговорення проблем використання української мови в суспільстві. Так, на сторінках полтавського видання «Вільний голос» кореспондент газети розповідав про зміст чотирьох листів, що надійшли до редакції. Перший дописувач розповідав, що він добре розуміє мову Т.Шевченка (мались на увазі твори, написані великим поетом за межами України російською мовою). Мова газети, на його думку, це «галицкое наречіє», а не мова України. Вживати таку мову можуть лише «изменники, сепаратисты, предатели, а не верные сыны единой и неделимой России».

Другий дописувач вважав, що мова, якою друкується газета, - буржуазна, а не українська. Коли редакція не захоче підкорятись диктатурі пролетаріату, то її змусять це зробити.

Ще один лист надіслав читач, який розумів потребу використання рідної мови і вважав, що процес її запровадження має бути безповоротним.

Четвертого листа надіслала людина, що сумнівалась у потребі використання української мови, адже, на думку автора, важко визнати, що Україна є «окрема

держава». У такому випадку відпадає потреба вжитку української мови.

Отже, кореспондент газети на прикладах цих листів показав основні позиції громадян, що існували на Полтавщині, а разом з тим в усій Україні по відношенню до української мови. Перша - це проросійська орієнтація тих, хто заперечував існування української мови, друга - більшовицька. Представники її вважали, що треба змусити усіх користуватися лише російською мовою. Третя - це позиція істинних українців, які бажали, щоб у державі панувала рідна мова. І четверта - це ті, хто посипає голову попелом і визнає свою національну неповноцінність. Кореспондент газети називає їх малоросами¹⁶.

На сторінках газети «Вільний голос» було опубліковано ряд статей, у яких критикували тогочасних представників губернської влади щодо використання мов в Українській державі. У статті «Іронія з українства» кореспондент газети зазначав, що в українській газеті, в Українській державі, звертаючись до українського народу, український державний урядовець, слуга народу, пише іноземною мовою. Хто ж це міг бути? І відповідає: це голова округи - губернський староста д. Іваненко. Як вважав кореспондент, таким чином керівник губернії показав недобрий приклад для інших¹⁷.

У статті «Язык Голубовича» у формі фейлетона знову було згадано про вищевказаний випадок. Проте у сатиричній формі кореспондент згадав і про бесіду з керівником місцевого військового об'єднання, якому було поставлено запитання щодо державної мови в Україні. Військовий відповів, що це лише українська, і ні в якому разі не «язык Голубовича». Не знаючи про існування такої нової мови, кореспондент згадав, що від деяких «малоросів» можна почути, як в Україні «насилно» проводиться українізація, а цих поважних людей «на старости лет» заставляють вивчати ненависну їм українську мову. Тому кореспондент звертався до читачів із проханням відповісти на запитання, як розпізнати новий «язык Голубовича» та яку мову потрібно вивчати і використовувати в Українській державі¹⁸.

Подібну ситуацію з використанням мов у державних установах описує золотоніська газета «Вільне слово». У кореспонденції згадується ситуація, коли представник гетьманського державного контролю Д.Афанасьєв розіслав по підпорядкованих йому департаментах контролю в губерніях і повітах розпорядження, в якому говорилося, що у випадку звернення до державного контролю з листами, доповідями, проектами записи потрібно робити російською мовою. Це «избавит меня от излишней траты времени». У зв'язку з цим кореспондент газети коментує, що такі державні службовці не розуміють не лише народної мови, а й багато чого у нашому житті. І ставить питання перед читачами: чи може народ розуміти таких добродіїв?¹⁹

Саме в Українській державі гетьмана П.Скоропадського загострювалось мовне питання. Частина новопризначених керівників державних служб не володіла українською мовою, тому й з'явилися подібні розпорядження. Крім того, відомо, що й сам гетьман не дуже добре знав українську мову. Проте офіційні промови, звернення і привітання він зачитував лише українською, вважаючи її державною.

У липні 1918 р. у пресі було опубліковано офіційне повідомлення української телеграфної агенції про обіжник, надісланий державним секретарем до всіх міністерств щодо дотримання державної мови. В ньому говорилося, що з листів, які надходять до державної канцелярії, можна зробити висновок, що не в усіх міністерствах дотримуються державної мови. З огляду на це висловлювалось прохання використовувати українську мову як державну²⁰.

Про проблеми української преси можна знайти публікації на сторінках газети «Відродження». Дописувач А.Войнаровський переконував читачів, що створення української преси іде не тим шляхом. Особливо прикро, на його думку, було те, що у загальнодержавному масштабі з'явилося дуже мало українських газет. Автор статті підкреслював, що із 96 абонентів української телеграфної агенції всього шість представляли українські видання, коло читачів яких становило усього кілька десятків тисяч.

А.Войнаровський також наголошував, що для нових українських друкованих видань не вистачало досвідчених і грамотних працівників. Такі газетярі йшли працювати до фінансово міцних видань, де заробітна плата більша. Він критично відгукувався про «газети-метелики», які, на його думку, «довго не проживуть», адже їм бракує «ідейного ґрунту і принципової чистоти». Такі газети один день б'ють поклони перед Антантою, а на другий - перед німцями.

Як висновок, автор статті вважав, що в Україні має бути хоча б кілька загальнодержавних видань, адже утримувати їх значну кількість «нам не покарману». Особливо потрібна селянська щотижнева газета, «жива і бійка та гарно ілюстрована», тобто доступна для читачів²¹.

Проте за Гетьманату склалося дуже тяжке становище з виданням як загальнодержавних, так і місцевих видань. Саме в цей час в усіх друкованих виданнях було введено цензуру. З початку травня 1918 р. у газетах можна було побачити замість статей порожнє місце з вказівкою «Заборонено цензурою»²². Іноді в газетах були відсутні по кілька статей, а іноді й цілі сторінки не надруковані.

Були і радикальніші дії влади щодо газет. Так, 12 травня 1918 р. рано-вранці, коли видрукувану газету «Народна воля» передали до поштової експедиції, приїхали озброєні вояки на чолі з полковником і «оповістили, що газета арештовується» та вилучили всі примірники газети²³. За наказом командування німецьких військ, 15 травня було закрито газету «Звенигородська думка»²⁴. 16 травня за відмову заплатити штраф, який був накладений губернським комісаром, арештували редактора газети «Одеські новини»²⁵. Подібних випадків із закриттям газет та арештами редакторів і видань за Гетьманату траплялося дуже багато.

У середині грудня 1918 р. після переможного антигетьманського повстання була відновлена УНР, на чолі якої стояла Директорія. У надзвичайно складних внутрішньополітичних умовах, перебуваючи майже весь час правління в стані війни, Директорія УНР підтримувала ідею використання української мови як державної. За законом від 1 січня 1919 р., статус державної мови було затверджено. У цей час збільшується кількість українських видань різних ідейно-політичних напрямків. Значна їх частина підтримувала політику Директорії. Наприклад, газети «Вільна Україна» (Рівне), «Громадянин» (Житомир), «Український козак» (Кам'янець-Подільський), «Українська думка» (Козятин) та інші закликали народ боротись за свободу рідного краю.

Але доба Директорії УНР - це безперервна збройна боротьба проти кількох зовнішніх противників. Уже 1 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ. Починається період мігрування її по території України. Часті зміни перебування урядових установ не сприяли їх злагодженій роботі.

За Директорії УНР існувала також цензура друкованих видань. Вихід їх у світ дозволявся лише після перевірки відповідними органами управління преси й інформації. Разом з тим при Міністерстві преси і пропаганди діяла Цензура

колегія, в обов'язки якої входило виявлення настроїв преси й ставлення до уряду, лояльного чи опозиційного²⁶. Мова видання не викликала цензурних перепон, проте існування цензури значною мірою впливало не лише на можливість існування чи закриття газет, але й на об'єктивний зміст інформації.

Таким чином, за часів виборювання державності 1917-1920 рр. значною мірою розширилася мережа української преси, до якої входили як центральні, так і місцеві видання. Як нині, так і в той час українською мовою видавалася менша частина газет. Українським виданням доводилося долати на своєму шляху багато різних проблем. Це безгрошів'я, що призводило до закриття газет, відсутність державної підтримки, нестача досвідчених редакційних кадрів. За Гетьманату та Директорії УНР - існування цензури. Проте українська преса намагалася доносити до читачів правдиву інформацію.

Одним з головних питань, що обговорювались на сторінках цих видань, стала проблема використання української мови у різних сферах життя суспільства. Уже у той час існував поділ на прихильників і противників української мови. Аргументи, котрі використовувалися суперниками, були майже такими ж, як і нині. Не секрет, що до сьогодні, а особливо у період передвиборчих кампаній, проблема використання мов в Україні особливо загострюється. Для окремих політичних сил це один з аргументів для завоювання підтримки серед частини населення.

А чи прийде той час, коли українську мову будуть поважати в Україні всі її громадяни? На думку автора, це станеться лише тоді, коли українці краще пізнають самих себе і навчаться самоповаги.

Джерела та література:

1. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.). // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С. 29 - 40.
2. Рудий Г.Я. Преса української держави. 1918. - К., 1996.
3. Губа П.І. Названа праця. - С. 30
4. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр. Друкар. К., 1920. - С. 111.
5. Рост подписчиков на «Черниговскую земскую неделю» и «Черниговскую земскую газету». - 1917. - 10 октября.
6. От редакции. // Черниговская земская газета. - 1917. - 1 декабря.
7. От редакции газеты «Черниговская земская газета». // Черниговская земская газета. - 1917. - 8 декабря.
8. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская газета. - 1918. - 25 мая.
9. Сухенко Т.Ф. Письмо в редакцию. // Черниговская земская газета. - 1918. - 13 июля.
10. Анський В. З приводу листа д. Сухенка. // Черниговская земская газета. - 1918. - 2 серпня.
11. Повідомлення від редакції. // Газета Гадячского земства. - 1917. - 21 серпня.
12. Рідне слово. - 1917. - 1 квітня.
13. Левицький М. Круті слова. // Степ. - 1917. - 31 травня.
14. Редакційна комісія. До читачів. // Степ. - 1917. - 15 червня.
15. Марченко Ю. Справи видання українських газет у Полтаві. // Відродження. - 1918. - 24 вересня.
16. Льо д'їк. З історії української мови після революції 1917 р. // Вільний голос. - 1918. - 12 травня.
17. Д.О. Іронія з українства. // Вільний голос. - 1918. - 26 травня.
18. С.Щ. «Язык Голубовича». // Вільний голос. - 1918. - 30 травня.
19. В.Ж. Державна мова. // Вільне слово. - 1918. - 26 червня.
20. Наказ додержуватись української мови. // Вільне слово. - 1918. - 26 липня.
21. Войнаровський А. Не тим шляхом. // Вільне слово. - 1918. - 26 червня.
22. Заборонено цензурою. // Вільне слово. - 1918. - 3 травня.

23. Арешт «Народної волі» // Вільне слово. - 1918. - 14 травня.
24. Закриття газети. // Вільне слово. - 1918. - 16 травня.
25. Вісті з Одеси. // Вільне слово. - 1918. - 18 травня.
26. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.). // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С. 38.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКИМИ ВИБОРНИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ПОТРЕБ

(за матеріалами Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.)

У другій половині XIX ст. Росія стала на шлях модернізації, потреба в якій була конче необхідна в різних сферах життєдіяльності країни. Упродовж 60-70-х рр. було проведено ряд реформ, котрі, як зазначив кандидат історичних наук, редактор журналу «Отечественная история» А.Мамонтов, спрямовувалися на розкріпачення творчих зусиль усіх соціальних станів, були покликані дати простір економічній ініціативі, місцевому самоврядуванню, народній правосвідомості.¹

Розпочалися ліберальні зміни з селянської реформи, що зумовила ланцюгову реакцію і в суспільстві, і в системі державного управління. «Після звільнення селян, - згадував відомий тогочасний адвокат і громадський діяч Д.Стасов, - зародився у суспільстві рух, учасники якого організували гуртки для взаємної допомоги і підтримки один одного, ініціювали відкриття бібліотек, шкіл, сприяли поширенню освіти серед народу ...».² Поглибити демократичні зміни, вирішити різноманітні проблеми життєзабезпечення населення, спланувати раціональне використання ресурсного, виробничого, соціокультурного та інтелектуального потенціалу на місцях можна було лише при умові перерозподілу обсягів компетенції між різними рівнями управління суспільством. Це чудово розуміли і ліберально налаштовані сили, і ті, хто займав високі посади у владних структурах. Відтак у 1864 р. було затверджено Положення про організацію земських, а в 1870 р. - міських інституцій самоврядування. Чернігівська губернія потрапила до розряду тих регіонів, де Міське положення запроваджувалося першочергово. Протягом 1870-1873 рр. вдалося сформувати виборні управління, які безпосередньо займалися щоденною кропіткою роботою в царині господарської сфери, соціальної та культурно-освітньої.³

Влада, поступившись частиною своїх повноважень самоврядним структурам, залишила за собою право адміністративного нагляду за ними, що було цілком логічним в умовах самодержавства. Самостійність міської влади суттєво обмежувалася у фінансовому плані. Законодавчо визначалося, що всі її видатки повинні чітко розмежовуватися на обов'язкові та необов'язкові. Обов'язковими вважалися кошти на загальнодержавні потреби: сплату майнового податку на користь держави і земства, утримання військових частин, поліцейських відділень тощо. Гроші, які залишалися, могли використовуватися для місцевих запитів - розвиток комунального господарства, соціально-побутову галузь, природоохоронну діяльність, організацію медичного обслуговування населення,

розширення мережі народної освіти та інше. Ці статті вважалися необов'язковими і погашалися за залишковим принципом.

Враховуючи реалії сьогодення, коли питання виборності муніципальних інституцій і посилення їхньої самостійності, насамперед у господарсько-фінансовому ракурсі, досить актуальні, доцільно звернутися до історії й проаналізувати обсяги обов'язкових витрат з тим, щоб з'ясувати фінансові можливості дореволюційних органів громадського управління та адекватно оцінити результати їхньої діяльності. Крім цього, зважаючи на кількість краєзнавчих розвідок і дисертаційних досліджень, присвячених проблемам міського самоврядування в Україні, фактологічні дані про видатки виборного управління міст і посадів Чернігівської губернії є необхідною складовою в контексті формування об'єктивної думки про теоретичні й практичні засади функціонування структур самоврядування в останній третині XIX ст. загалом.

Комплексної праці, присвяченої аналізу міських бюджетів губернії і, зокрема, постатейних витрат на різноманітні потреби, немає. Дослідниками вивчався, як правило, процес фінансування виборними інституціями запитів місцевого населення. Так, дореволюційні упорядники «Очерков истории города Чернигова» вказали на асигнування міською владою господарсько-побутової сфери.⁴ У спадщині радянської історіографії заслуговують на увагу щодо статистичних матеріалів «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», енциклопедичний довідник «Чернігівщина» та краєзнавчі розвідки В.Леуса, хоча, щоб сформувати цілісну картину про фінансовий бік господарювання виборних управлінь, доводиться збирати інформацію фактично по «крупинках». ⁵ Дослідники пострадянського періоду, передусім краєзнавці, активніше цікавляться спрямуваннями фінансових потоків органів самоврядування губернії. Зокрема, у студіях Н.Полетун, Л.Раковського, С.Воїнова, В.Руденка та інших уміщені дані про міські видатки на освіту, медицину, організацію ефективної системи пожежної охорони, комунальне господарство, природоохоронну діяльність та інше. ⁶ Обов'язкові загальнодержавні потреби як складова міських бюджетів залишилися поза їх увагою. Зважаючи на це, у даній розвідці взято за мету проаналізувати статті та обсяги обов'язкових витрат міст і посадів Чернігівської губернії: сплату майнового податку на користь держави і земств, утримання військових частин, поліцейських відділень, в'язниць та установ державної адміністрації.

Організацією стягнення податку з міської нерухомості займалися інституції земського самоврядування. Ними формувалися оціночні комісії (до їх складу залучалися також представники міської влади), які оцінювали нерухомість, враховуючи площу будівлі, її прибутковість і цінність будівельних матеріалів. У залежності від рівня соціально-економічного розвитку населені пункти умовно поділялися на три групи, для кожної з яких визначався окремий тариф податку. Крупні міста губернії (перша група) - Глухів, Конотоп, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Стародуб і Чернігів, де велося активне будівництво з використанням вогнестійких будівельних матеріалів, зосереджувалися різноманітні торгові заклади і промислові підприємства, сплачували по 6,5 % від загальної цінності нерухомості. Березна, Борзна, Городня, Клишці (посад), Козелець, Короп, Кролевець, Мглин, Остер, Погар, Сосниця і Сураж (друга група) - міста, рівень розвитку яких можна оцінити як середній, оподатковувалися у розмірі 5,5 %. Третю групу поселень формували 17 посадів: Ардонь, Воронеж, Воронок, Добрянка, Еліонка, Злинка та інші, які відраховували на користь земств і держави по 4 % від цінності майна. ⁷

Протягом останньої третини XIX ст. загальна сума податку з нерухомості міст і посадів невпинно зростала, що було цілком закономірним з урахуванням активізації розбудови населених пунктів та використанням цегли як будівельного

матеріалу. Так, упродовж 1870-1876 рр. органи самоврядування губернського, 14 повітових, 4 заштатних міст і 18 посадів відраховували 36272 руб. податку. Основний тягар лягав на Новозибків - 2036 руб. (5,6 % від загальної суми), Ніжин - 5028 руб. (13,9 %) і Чернігів - 5553 руб. (15,3 %). Органи самоврядування заштатних міст сплачували від 31руб. у Новому Місті до 740 руб. у Березні і Коропі. З посадів стягувалося 7541 руб., 24,4 % цієї суми відраховувалося управою Клишів і 10 % - Климова, як най розвинутіших щодо промислово-торгового потенціалу поселень.⁸

У 1877 р. було проведено переоцінку міської нерухомості, на основі якої затверджено нові обсяги оподаткування на 1877 - 1884 рр. Суттєвих змін не сталося, загальна сума податку (36274 руб.) зростає лише на 2 руб. Повітові міста сплачували 26704 руб., заштатні - 1967 руб., посади - 7603 руб.⁹

Зауважимо, що в процесі оцінки міської нерухомості виникали порушення, зазвичай завищувалася її цінність і прибутковість, а відтак збільшувалися обсяги податку. Траплялося це через звичайну неухважність членів оціночних комісій чи було свідомим кроком, оскільки вони фінансово зацікавлені особи, - визначити важко. Достеменно відомо, що в 1879 р. стався прецедент, коли міська влада Сосниць і Нового Міста звинуватила земську оціночну комісію у завищенні прибутковості майна відповідно на 22865 руб. і 1798 руб. Губернське управління сформувало слідчу комісію, яка підтвердила факт порушення. У містечках провели переоцінку майна і встановили об'єктивний податок.¹⁰ В інших населених пунктах обсяги оподаткування не перевірялися. Така байдужість губернської адміністрації цілком зрозуміла. У разі зменшення податків із міської нерухомості скоротилися б надходження у державну і земську скарбниці.

Помітні зміни відбулися у середині 80-х - на початку 90-х рр., коли за новою переоцінкою майновий податок на 1884-1892 рр. збільшився до 84500 руб. або в 2,3 раза. На тоді повітові міста щорічно відраховували по 67152 руб., заштатні - по 3577 руб. і посади - по 13771 руб.¹¹ Наприкінці XIX ст. (1893-1900 рр.) міста і посади сплачували по 88000 руб. податку на рік, що порівняно з показниками за 1870-1876 рр. більше на 51728 руб. або в 2,4 % раза.¹² У цілому, щорічно оподаткуванням нерухомості, розміщеної на території губернського, повітових і заштатних міст, поглиналося від 26 % (1870 р.) до 11 % (1900 р.) загальної суми місцевих доходів.

Чимало міських коштів витрачалося на виконання військової повинності. Її сутність зводилася до того, що виборні інституції зобов'язувалися розмішувати та утримувати військові частини у населених пунктах. Займалися цим сформовані думами розпорядчі комітети, до компетенції яких належало ще й вирішення повсякденних побутових проблем військовослужбовців. Вояки розквартирувалися або у місцевих жителів, яким виплачувалася компенсація, або виборна влада зобов'язувалася будувати для них казарми. Як виявилось, фінансово спроможними щодо будівництва казарм були три поселення губернії - Глухів, Сураж і Чернігів.

Гроші за проживання військовослужбовців, так звані «квартирні», надходили з державної скарбниці, проте перераховувалися вони невчасно і не в повному обсязі. Наведемо лишень такий приклад. У 1886 р. Березнянська дума отримала 285 руб. із 1174 руб. передбачених законом.¹³ У таких випадках місцевій владі доводилося витрачати власні кошти на розквартирування, харчування та інші потреби. За архівними даними 1872 р., міста губернії виділили на утримання військових підрозділів 31802 руб., з яких 8059 руб. асигновано Черніговом, 3695 руб. - Борзною і 3267 руб. - Новозибковом.¹⁴

Органи самоврядування повинні були також робити доплати офіцерам. Їх обсяги варіювалися з урахуванням статусу населеного пункту (всі міста Росії поділялися

на 8 розрядів). Великі міста, як Глухів, Кролевець, Ніжин, Чернігів і промислово-торговий посад Клинці, належали до третього розряду і мусили виплачувати генералам по 750 руб., генерал-лейтенантам - по 500 руб., генерал-майорам - по 400 руб., штабним офіцерам і полковим командирам - по 350 руб., ротним командирам - по 200 руб. Городня, Козелець, Новгород-Сіверський, Новозибків, Мглин, Остер, Сосниця, Стародуб і Сураж входили до четвертого розряду, для якого тарифи виплат генералам зменшувалися на 250 руб., генерал-лейтенантам, генерал-майорам, штабним офіцерам і полковим командирам - на 100 руб., ротним командирам - на 50 руб.¹⁵ Для міст це були солідні суми, а для вищого командного складу отримуваних грошей ледве вистачало. Відтак думи наполягали на зменшенні доплат офіцерам, а останні, навпаки, вимагали підвищення зарплатні, оскільки постійно зростали ціни на сільськогосподарську продукцію і промислові товари. У принципі вони мали рацію. За підрахунками Б.Миронова, упродовж сторіччя лише на хлібному ринку ціни збільшилися удвічі.¹⁶

Міські поселення, окрім розквартирування військових частин, повинні були фінансувати їх у літніх таборах, виділяючи гроші на опалення та освітлення. Кубічна сажна дров, зокрема, коштувала від 6 руб. у Городні до 14 руб. у Ніжині, пуд свічок - 6 руб., пуд соломи - від 8 коп. у Глухові до 13 коп. у Чернігові.¹⁷ Якщо солдати мали коней, то отримували фуражні кошти; військові підрозділи забезпечувалися необхідними господарськими приміщеннями - їдальнями, лазнями, складами і т.д. Для прикладу наведемо такі дані. У 1879 р. Конотопська управа виділила 550 руб. на будівництво порохового складу,¹⁸ у 1891 р. виборне управління Сосниці профінансувало спорудження хлібопекарні для другого батальйону 20 піхотного Галицького полку і виділило безкоштовно ділянку землі для лазні.¹⁹

Самоврядними структурами надавалася матеріальна допомога армії у воєнні роки. Так, у вересні 1876 р., коли російські війська воювали на теренах Балканського півострова, Чернігівська дума асигнувала 1592 руб. для формування загону добровольців у складі 22 чол., згодом профінансувала спорядження санітарної групи, до якої увійшли 2 міські лікарі - А.Ващенко-Захарченко, П.Щитков, 2 фельдшери і студент-практикант. Разом із ними укомплектували і спорядили ще 8 воїнів-добровольців. У серпні 1879 р. виборне управління губерньського міста виділило 500 руб. на лікування поранених солдатів та офіцерів.²⁰

Зафіксувати сумарні обсяги міських видатків на військову повинність досить складно, але простежити загальну тенденцію можемо, спираючись на фактичні матеріали Чернігівської думи. У 1878 р. нею витрачалося 3655 руб., у 1882 р. - 12564 руб., у 1889 р. - 10707 руб. Протягом 1882 - 1889 рр. місто виділило на утримання військових частин 89240 руб. або в середньому по 11555 руб. щорічно (близько 10 % річних прибутків).²¹

Як видно, обсяги видатків на військову повинність змінювалися і, як правило, в напрямку зростання. Навіть якщо взяти середню величину, то це досить велика сума, котра могла асигнуватися на місцеві потреби, зокрема, організацію медичного обслуговування (для порівняння, у середині 80-х рр. виборні інституції Чернігова виділяли на медицину 2120 руб.²²), розширення мережі навчальних закладів, поліпшення благоустрою тощо. Звільнити міста від виконання військової повинності не було змоги. Для цього, зазначив В.Лапін, проаналізувавши військові витрати Росії в XIX ст., довелося б збільшити військовий бюджет країни на 10 млн. руб., або на 9 %. На такий крок уряд не міг піти, тому економив на «казармах» по 15 млн. руб. щорічно.²³

Заради справедливості варто вказати і на зворотний бік справи. Частина коштів, що отримували солдати і офіцери, та «квартирні», які виплачувалися місцевому населенню, вливалися в грошовий обіг міських поселень, а це в кінцевому підсумку

позитивно позначалося на соціально-економічному розвитку регіону. Концентрація грошової маси сприяла розширенню товарно-грошових відносин, створювала умови для формування промислового виробництва, зорієнтованого на ринок.

Фінансово обтяжливим для міських скарбниць було утримання силових структур - поліцейських відділень та в'язниць. Виборні інституції зобов'язувалися купувати обмундирування, озброєння для поліції, виплачувати заробітну платню і це при тому, що поліція перебувала у повному підпорядкуванні місцевої державної адміністрації. Її голова - губернатор - особисто контролював процес фінансування поліції органами самоврядування, наполягав на розширенні її особового складу. У 1878 р., наприклад, він поставив питання про збільшення зарплатні поліцейським службовцям і поліцмейстеру (особа, котра очолювала поліцейську управу) Чернігова. На його думку, такий крок був би доцільним із метою викоренення хабарництва серед служителів закону. 15 руб. на місяць проти 11,5 руб., вважав керівник губернії, цілком достатня сума для утримання сім'ї. Отримуючи таку зарплатню, у поліцейського не буде виникати спокуси порушити професійні принципи в обхід законодавства. Робота і моральність поліцмейстера мала оцінюватися в 300 руб. на рік.²⁴

Думці розуміли, що збільшення статті витрат на поліцію негативно позначиться на місцевому бюджеті, але, враховуючи наполегливість губернатора, який доводив важливість ефективної діяльності силових підрозділів в інтересах населення, вимушені були погодитися. У листопаді 1881 р. у процесі розбудови губернського міста і зростання чисельності жителів, губернатор ініціював питання про розширення штату поліції на 20 чол., а отже, і збільшення фінансування.²⁵ Дума виконала і це прохання, та, власне, вона і не могла вчинити інакше, бо губернатор не був тією особою, якій можна перечити. Ним затверджувалися постанови виборних управлінь і в разі загострення відносин суб'єктивний фактор зіграв би негативну роль.

Крім регулярних видатків на поліцію, виборні управління робили одноразові на нагальні потреби. У 1875 р., наприклад, Остерською думою асигновано 30 руб. на ремонт обмундирування поліцейських,²⁶ Ніжинською на таку ж потребу витрачено 329 руб., оскільки чисельність представників закону була значно більшою.²⁷

Виділялися кошти на роз'їзди поліцейських по повіту. У 1876 р. губернське місто витрачало 200 руб., а в 1879 р. суму довелося потроїти. Самоврядування повітових містечок, як-то Новгорода-Сіверського, наймало підводи, що обходилося дешевше.²⁸

Якщо при міському поліцейському відділенні була в'язниця, то місцева влада фінансувала її утримання: опалювала, підтримувала належний санітарно-гігієнічний стан, дбала про освітлення (до 1874 р. міські громади мусили ще й виплачувати заробітну платню працівникам в'язниць). Робилося це або своїми силами, або підрядним шляхом. Оголошувалися спеціальні торги, обирався підрядник, укладався контракт, визначалися зобов'язання сторін.

За рахунок міських бюджетів проводилися ремонтні роботи. Так, у 1880 р. Кролевецька дума витратила на капітальний ремонт в'язниці 67040 руб.²⁹ Для потреб в'язниць виділялися муніципальні землі, причому безкоштовно, як, скажімо, Ніжинською думою нотаріально оформлено дарчу на 202 сажні землі, що призначалися для будівництва квартир начальнику в'язниці і наглядачам (березень 1888 р.).³⁰

У цілому, опікування поліцейськими дільницями і в'язницями було проблематичним для міських громад. Кошти доводилося вишукувати різними способами. Так, у 1873 р. Остерська дума збрала з місцевого населення 242 руб.,³¹ подібним чином зробила Стародубська, оподаткувавши жителів по 5 коп.³² (станом

на 1860 р. кількість населення Стародуба сягала 12474 чол.), у 1874 р. Березинська дума скористалася банківськими девідендами (100 руб.).³³

Спроби міських депутатів зменшити витрати на поліцію і в'язниці або взагалі не планувати їх у річних бюджетах не мали успіху. У січні 1884 р. Городнянська дума відмовилася фінансувати будівництво порохового складу для поліцейського відділення, але у справу втрутилося губернське правління, і місто виділило гроші.³⁴ У квітні 1888 р. навіть виникла конфліктна ситуація між губернатором і Суразькою думою, яка не включила до бюджету на наступний рік статті витрат на купівлю нового обмундирування місцевій поліції. Такий крок був цілком мотивованим. Коштів бракувало, і гласні вирішили зекономити, проте губернатор, спираючись на 9 п. ст. 139 Міського положення, не затвердив річний бюджет, повернувшись на доопрацювання, зобов'язавши думу визначити суму грошей не лише на обмундирування, а й на озброєння поліції.³⁵ У 1899 р. Глухівська дума безрезультатно клопотала про скорочення обсягів видатків на поліцію.³⁶ Подібних фактів чимало і всі вони свідчать про те, що органи самоврядування не були фінансово самостійними, вони перебували під пильним контролем адміністрації губернатора, відчуваючи тиск з його боку.

Водночас народні обранці, на жаль, почасти не орієнтувалися у тогочасному законодавстві, що зумовлювалося, по-перше, низьким рівнем освіти. За даними сенатора О.Половцева, який ревізував виборні інституції Чернігівської губернії, станом на 1880 р. нараховувалося лише 2 % освічених депутатів.³⁷ По-друге, враховуючи інформаційну ізоляваність населених пунктів, насамперед невеликих повітових містечок і посадів, урядові нововведення щодо законодавчого поля не потрапляли вчасно до виконавчих структур самоврядування. Як результат - останні включали в бюджети завищені суми обов'язкових видатків. Зокрема, у грудні 1889 р. Стародубська дума, керуючись ст. 582. 3 т. Повного зібрання законів Російської імперії про сплату «квартирних» грошей іногороднім поліцейським, котрі працювали у міському відділенні, асигнувала 300 руб. повітовому справнику і 240 руб. - повітовому приставу. Гласні не були ознайомлені з урядовою постановою від 4 травня 1889 р., за якою фінансування вказаних осіб передавалося земствам.³⁸ Подібну нерозторопність виявили і гласні Добрянської думи, запланувавши у бюджет на 1890 р. 250 руб. на «квартирні» мировому судді і 200 руб. поліцейському наглядачу.³⁹ Зауважимо, що в таких ситуаціях чиновники губернської адміністрації діяли згідно із законодавством. Незважаючи на зацікавленість, паперову тяганину і бюрократичний механізм як невід'ємний компонент функціонування російського абсолютизму, вони намагалися вчасно порадишити виборним управлінням зробити виправлення у фінансовій документації.

Депутати неодноразово ініціювали запити до губернської адміністрації з приводу звільнення їх від обов'язків утримання поліції і в'язниць, наголошуючи, що поліцейські відділення виконують своє функціональне призначення не лише в інтересах міського населення, але й сільського, а у в'язницях утримуються злочинці з повітів. На жаль, проблема не вирішилася позитивно. Єдине, на що могли розраховувати самоврядні структури, це використання в'язнів на різноманітних громадських роботах, а працівники поліції зобов'язувалися допомагати думам, контролюючи виконання їхніх розпоряджень населенням.

Не менш обтяжливими для органів самоврядування були відрахування на установи Міністерства внутрішніх справ і місцевої державної адміністрації. Якщо в 1871 р. цією статтею видатків поглиналося 6588 руб. (статистичні дані по губернському і 14 повітових містах), то в 1895 р. - 56812 руб. (13% від суми річних доходів), або в 8,6 разу більше.⁴⁰

Загальна сума обов'язкових витрат зростала з року в рік. Станом на 1870 р. її обсяги становили 42913 руб., через п'ять років вони збільшилися до 53253 руб., а

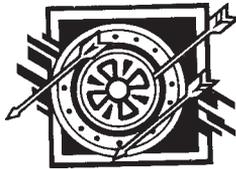
упродовж наступного десятиріччя (1875 - 1885 рр.) - подвоїлися, сягаючи 112212 руб. Найбільша частка видатків припадала на губернське місто - 17% (189991 руб.), Ніжин - 12% (13456 руб.) і Глухів - 10% (120836 руб.), найменше сплачували Сосниця - 3435 руб. (3%) і Сураж - 2121 руб. (2%).⁴¹ Не скоротилися обов'язкові витрати і в 90-х рр. XIX ст. За статистичними матеріалами, зібраними дослідником, знаним не лише на Чернігівщині, а й далеко за її межами - О.Русовим, протягом 1895-1897 рр. середньорічні потреби обов'язкового характеру становили 127698 руб.⁴²

Отже, добірка фактичних матеріалів дозволяє зробити висновок, що обов'язкові видатки були важливою складовою міських бюджетів. Якщо визначити їх частку від загальної суми доходів 15 міст губернії, то матимемо такі показники. У 1870 р. обов'язковими потребами поглиналося 40% міських надходжень, у 1875 р. - 23%, у 1885 р. - 28%. У ході зростання доходної частини бюджетів обсяги обов'язкових витрат зменшувалися. Депутати виборних управлінь докладали чималих зусиль для звільнення від них узагалі. У 1889 р. вони домоглися урядового дозволу не фінансувати чиновників повітової поліції, а в 1899 р. - інституцій Міністерства внутрішніх справ і в'язниць.⁴³ Аналіз процесу розширення фінансових можливостей виборного управління та постатейних видатків на господарсько-побутову сферу може стати перспективним для подальших досліджень.

Джерела та література:

1. Мамонтов А. Самодержавие и «славянское движение» в России в 1875-1877 годах // Отечественная история. - 2004. - № 3. - С. 60.
2. Цит. за Легкий Д. Либерально-демократическая общественность Петербурга в 1860-1870-е годы (по материалам семейного архива Стасовых) // Отечественная история. - 2003. - № 3. - С. 14.
3. Центральний державний архів України в м. Києві. - Ф. 12. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 2-3.
4. Очерки истории города Чернигова: 907-1907 гг. - Чернигов, 1908. - 71 с.
5. Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти т. - Чернігівська область. - К., 1972. - 788 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - 1006 с.; Леус В. На зібрані кошти // Чернігівський вісник. - 1990. - 12 лип. та інші.
6. Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. - 1995. - 17 авг.; Раковский Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1995. - С. 21-30.; Воинов С. Новгород-Сіверський. - Чернігів, 1999. - 163 с.; Руденок В. Чернигов: из века в век. - Чернигов, 2004. - 47 с. та інші.
7. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. - Чернигов, 1886. - С. 508.
8. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1870 г. (далі - ЖЗЧГЗС). - Чернигов, 1871. - С. 375-377.
9. ЖЗЧГЗС за 1877 г. - Чернигов, 1878. - С. 581-583.
10. ЖЗЧГЗС за 1878 г. - Чернигов, 1879. - С. 381.
11. ЖЗЧГЗС за 1884 г. - Чернигов, 1885. - С. 472-475.
12. ЖЗЧГЗС за 1893 г. - Чернигов, 1894. - С. 525-530.
13. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 469. - Оп. 1. - Спр. 36. - Арк. 29.
14. Там само. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 550-551.
15. Там само. - Спр. 1986. - Арк. 629.
16. Цит. за Лалин В. Военные расходы России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - С. 149.
17. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1988. - Арк. 903.
18. Там само. - Оп. 14 б. - Спр. 176. - Арк. 1.
19. Там само. - Оп. 26 б. - Спр. 152. - Арк. 1.
20. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 34. - Арк. 9.
21. Там само. - Оп. 4. - Спр. 1067. - Арк. 36.
22. Обзор Черниговской губернии за 1885 г. - Чернигов, 1886. - С. 50.
23. Лалин В. Военные расходы России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - С. 151.
24. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - С. 825.
25. Там само. - С. 1121.
26. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 191 а. - Спр. 523. - Арк. 1.

27. Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 101. - Арк. 1.
28. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 324.
29. Там само. - Ф. 127. - Оп. 14 б. - Спр. 223. - Арк. 56.
30. Там само. - Оп. 23 б. - Спр. 49. - Арк. 17.
31. Там само. - Оп. 187 а. - Спр. 44. - Арк. 1.
32. Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 313. - Арк. 1.
33. Там само. - Ф. 469. - Оп. 2. - Спр. 19. - Арк. 1-2.
34. Там само. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 35.
35. Там само. - Спр. 14. - Арк. 216.
36. Там само. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 8045. - Арк. 1-2.
37. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 37.
38. Там само. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 82.
39. Там само. - Арк. 83-84.
40. Там само. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 253.; Спр. 1986. - Арк. 302.; Спр. 211. - Арк. 4-5.
41. Там само. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - Арк. 175-178.
42. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. 2. - Чернигов, 1898. - С. 271-273.
43. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 82.

РОЗВІДКИ

Лідія Нестеренко

●

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ПО СТАНОВЛЕННЮ МЕДИЦИНИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Історія вивчає різноманітні аспекти людського буття. На окрему увагу, безумовно, заслуговує історія медицини. В Російській імперії у кінці XVIII- I пол. XIX ст. проходить заснування та початок діяльності відповідних медичних органів на загальнодержавному рівні. Діяльність місцевого самоврядування і волосних правлінь у Чернігівській губернії ще не вивчена, хоча краєзнавці і спеціалісти намагалися узагальнити цей процес, але використовували переважно факти боротьби з епізоотіями, організаторами якої були повітові та губернські установи. Місце ж сільського самоврядування залишалось осторонь. Останнім часом у цьому напрямку з'явився ряд праць. Серед їх авторів можна назвати М.Е.Мирського, Б.В.Петроградського, О.Новомлинську, В.М.Сало, В.Ю.Кузьмін, О.О.Боряка. Історію виникнення епідемій та боротьби з ними вивчав А.Крилов, А.М.Стомік і С.Н.Затравкін. З історії медицини Чернігівщини вийшли праці А.М.Груші і М.М.Дулі, С.Безродного та ін. [1]

Завдання даного дослідження - вивчити державну політику у динаміці, становленні кваліфікованої медицини в сільській місцевості, дати аналіз бюджетних витрат у Чернігівській губернії на медичні потреби і оплату праці віспоцепіям та фельдшерам, показати діяльність сільських та волосних урядників губернії в цьому напрямку.

Основними джерелами є документи I пол. XIX ст., виявлені в Державному архіві Чернігівської області (м. Чернігів). Найінформативнішими виявилися фонди Чернігівського губернського віспового комітету (ф. 159) та Чернігівського губернського комітету по запобіганню захворіння на холеру (166). У процесі написання використано матеріали окремих справ фондів Шаповалівського (ф. 807) і Борзенського волосних правлінь (ф. 809).

До середини XVIII ст. на території Чернігівської губернії фахових медичних працівників фактично не було, не існувало й медичної організації. Допомогу хворим надавали лише представники народної медицини, які використовували різноманітні трави, коріння, шептання, замовляння і т. п. Питання охорони здоров'я входили до функцій загальної адміністрації і переважно здійснювались через поліцію. З 1775 р. медична справа в країні була підпорядкована Приказу громадського опікування. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах такі прикази виникли у 1782 р. Вони відали всією медициною, а також богадільнями і психіатричними закладами у містах. У 1797 р. створюється Чернігівська губернська управа, до якої входила лікарська управа (інспектор, оператор, акушер і канцелярист). Вона опікувалась усіма міськими і повітовими лікарняними закладами. [2]

Спочатку лікувальні заклади виникали у містах і містечках. Лікар став першим

представником професійної медицини. Виникали нові посади медичних працівників. Зокрема з'явилися повитухи. Вони перебували не на утриманні міських магістратів, а на державному бюджеті. Лікарі організували боротьбу з хворобами, здійснювали судово-медичні експертизи, надавали лікарську допомогу населенню, заготовляли лікарські рослини.

Серед лікарень у повітових містах одна з найбільших була збудована у 1752 р., мала всього 25 ліжок. Там працював один лікар, 2 фельдшери і наглядач. У 1831 р. в Чернігівській губернії було відкрито 14 лікарень на 444 ліжка, з яких 380 загальних і 64 для хворих на сифіліс. У середині XIX ст. діяло 15 лікарень і 2 богоугодні заклади. Внаслідок цього кожен повіт мав свій лікарняний заклад. У лікарнях було 554 ліжка, а в богоугодних закладах - 80. Розміщалися ці заклади у непристосованих приміщеннях, тісних і часто сирих. Не виділялися вони і чистотою. Бракувало господарського та медичного інвентаря, не вистачало медичних працівників. Причиною було недостатнє фінансування. [3]

Отже, медичне обслуговування переважно міського населення ініціювала держава через прикази призріння.

Якщо у повітових містах була хоч якась медична допомога, то селяни у більшості випадків були позбавлені і такої. Лише незначна частина сільського населення могла користуватися нею. Приказами громадського опікування було створено у сільській місцевості всього 3 лікувальні заклади: у Чемері і Ярославці Козелецького повіту та у Батурині Конотопського повіту завдяки ініціативі окремих поміщиків-меценатів. Батуринська лікарня була збудована на кошти гетьмана К.Розумовського ще у XVIII ст. Вона була розрахована на 15 ліжок. Деякий час лікарня перебувала у віданні гетьмана, проте згодом була підпорядкована приказові. Через недостатнє фінансування з настанням фінансової кризи у країні лікарні загрозувало закриття. На прохання Чернігівської палати державних маєтностей цей лікувальний заклад вдалося зберегти. За розпорядженням міністра державних маєтностей на огляд у дану лікарню повинні були приходити не тільки жителі м. Батурина, а й всі державні селяни Конотопського та сусідніх з ним повітів. [4]

У другій чверті XIX ст., згідно з урядовим розпорядженням, лікарняні заклади відкривалися і на великих промислових підприємствах з розрахунку на 100 робітників по 5 ліжок. Але розміщувалися вони виключно у пристосованих приміщеннях. Там обслуговувалися лише робітники. Забезпечувалися лікарні спеціалістами - фельдшерами чи навіть повивальними бабками.

З формуванням органів місцевого самоврядування у державних селян волосні правління поступово брали на себе частину витрат. В умовах зародження ринкових відносин у країні волосні правління оплачували лікування державних селян. Волосні голови і сільські старшини (вони були одночасно і членами правління), піклуючись про надання державним селянам стаціонарної медичної допомоги в лікарнях приказу громадського призріння, видавали хворим спеціальні посвідчення із зазначенням відомостей про спроможність селянина оплатити лікування або джерела, з якого буде проводитися оплата. [5]

Медичне обслуговування поступово почало охоплювати і державних селян.

Через відсутність власних коштів селяни не поспішали звертатися за допомогою до спеціалістів. Лікувалися, як могли. Найчастіше у місцевих знахарів. До того ж у волостях не було спеціальних коштів для лікування селян. Виділені правліннями гроші вважалися «незаконними», вони повинні були повертатися через погашення цих своєрідних позик. Циркуляром міністерства державних маєтностей від 4 лютого 1855 р. за № 5 було дозволено оплачувати лікування за рахунок мирських капіталів. У випадку відсутності таких волосні правління могли призначити спеціальний збір з умовою повернення сільським товариствам цих витрат. [6] Згідно з циркуляром міністерства державних маєтностей держава і навіть сільські товариства не брали на себе покриття витрат на лікування селян, а лише відстрочували терміни оплати особливим кредитуванням.

Медичну допомогу простому селянству стаціонарно отримати було важко, тому воно залишалося наодинці із хворобами. За станом їх поширення, особливо під час епідемій, в усіх населених пунктах доручалося слідкувати десяцьким, які подавали сільським старшинам статистичні дані про перебіг хвороб. Старшини узагальнювали отримані матеріали по сільському товариству і передавали їх волосному голові, який звертався до повітового начальника з проханням направити у волость лікаря. Проте один лікар фізично не міг надати медичну допомогу кільком десяткам тисяч людей повіту. Через це закономірно виникла проблема організації медичного обслуговування у сільських населених пунктах. Для цього потрібні були кваліфіковані кадри. Підготовкою їх займалися повітові лікарі. Першими набували професійної майстерності сільські повитухи. За дорученням тодішнього міністра внутрішніх справ графа Перовського медичною радою ще 7 березня 1847 р. були складені і розіслані лікарським управам правила випробування жінок-селянок, які після навчання акушерської справи бажали працювати в місцевостях, де не було спеціально підготовлених повитух. Міністерство володіло даними, що майже повсюди повитухи не мали найнеобхідніших знань з акушерської практики, а методи, якими вони користувалися при неправильних пологах, супроводжувалися жорстокістю, відсутністю здорового глузду. Так, «вони із силою витягують без розбору ту частину тіла дитини, яка з'явилась першою, трясуть породіль, ставлять їх вверх ногами, садять на гарячі печі, водять по кімнатах, заставляють робити різні рухи, стрибати із столів, ослонів та інше». [7] Із вищенаведених фактів видно, що стан акушерства в Російській імперії I пол. XIX ст. був надзвичайно низький.

У лікарнях визначалися прийомні дні, коли затверджені волосним головою жінки прибували на навчання. Статистичні дані про стан проходження сільським повитухами навчання при повітових лікарнях волосний голова надсилав у повітове правління. Шаповалівський волосний голова Я.Головань повідомив Борзенське повітове правління, що у 1851 р. повитухи прийняли 542 дітей, всі породіллі одужали. 25 повитух перебували на випробуваннях у лікарів. [8] Усі сільські повитухи не були на державній службі і тому не отримували платні.

У кожному населеному пункті кількість повитух була різною. У Шаповалівській волості за 1850 р. їх значиться, за неповними даними, 144 (Шаповалівське сільське товариство даних не надало). У с. Високому таких було 53, у с. Стрільниках - 30, Новоселівці - 25, Прачах - 13, у селах Тростянці та Головоньках - по 10, Ніколаєві - 3. [9] Як бачимо, різниця в кількості повитух по населених пунктах досить значна.

Із створенням у 1829 р. Чернігівського губернського противіспового комітету було започатковано профілактичне щеплення (варіоляція) сільського населення. У повітах із цією метою були створені повітові противіспові комітети. З 1831 р. держава почала виділяти кошти на підготовку віспощепіїв. Мирською ухвалою приговором із середовища козаків і державних селян, нездатних до виконання рекрутської повинності, направлялися юнаки для навчання противіспових щеплень у повітових лікарів. Після закінчення курсу навчання вони працювали у своєму повіті, безкоштовно робили щеплення від віспи.[10] Забезпечувалися необхідними матеріалами: сироваткою та інструментами. У спеціальних зошитах (журналах) фіксувалися прізвища всіх пацієнтів, яким робили щеплення. Через низьку кваліфікацію, як засвідчували сучасники, діяльність віспощепіїв часто була незадовільною. Через ненавченість, недобросовісне ставлення до своїх обов'язків, небажання об'їжджати віддалені місцевості, низьку якість віспової сировини (детриту) епідемій віспи не зменшилось. Як і раніше, вони вражали широкі верстви населення. [11]

У 1849 р. в Чернігівській губернії нараховувалось усього 350 віспощепіїв, з яких 5 осіб були молодшими лікарськими учнями і 6 - старшими. Як видно, віспощепії становили майже 97% усіх медичних працівників. За свідченнями повітових лікарів, волосних і сільських урядників, 290 осіб працювали добре, що становить майже 82%, 34 працювали посередньо, що становить більше 10%, 5 осіб

працювали погано. Через це надійшли пропозиції про звільнення 21 працівника з роботи. Більшість віспощепіїв була козацького походження, в губернії їх нараховувалось 159 осіб, або 47%, 113 - були із державних селян, що становило близько 33%, 56 віспощепіїв були вихідцями із поміщицьких селян, або майже 17%, 21 - був із міщан і лише 1 - дворянського походження, що становило 3% від загальної кількості віспощепіїв. Як видно із поданих вище даних, віспощепії державного відомства становили 80% від їх загального числа. Кількість їх у повітах різнилася. Якщо в 1849 р. у Суразькому повіті їх було всього 12, у Стародубському і Чернігівському повітах - по 13, у Городнянському - 18, то у Новозибківському і Остерському - по 26, у Мглинському - 29, у Кролевецькому - 30, а у Козелецькому - 47. У середньому на кожен з 15 повітів Чернігівської губернії припадало по 22 медичних працівники, на кожен волость - 6-7. [12] Про кількість віспощепіїв по всіх повітах, їх походження та ставлення до роботи можна довідатись із таблиці № 1.

У волосні правління часто надходили сигнали від населення про негативну роботу віспощепіїв. Так, при перевірці їх роботи в Шаповалівській волості виявилось, що у багатьох дітей Шаповалівського товариства щеплення відсутнє взагалі з лютого по червень 1851 р., а 14-літній віспощепій Лука Панченко, лівий. [13] З січня по червень 1859 р. у с. Новоселівка Тростянського товариства, цієї волості, також не проводилося віспощеплення.[14]

Для недопущення подібних дій організовувались численні перевірки. Через волосних урядників для віспощеплень залучались спеціалісти сусідніх товариств, а то й волостей. Так, у Шаповалівське товариство у 1851 р. було відряджено віспощепія з Борзенського товариства для навчання та нагляду за роботою Л. Панченка. Він же сам і проводив щеплення.[15]

Таблиця № 1

Відношення до роботи всього медичного персоналу Чернігівської губернії у 1849 році.

Назва повіту	Медичний персонал				Працюють				За походженням			
	Віспощепії	Молоді лікарські учні	Старші лікарські учні	Всього	Добре	Посередньо	Погано	Треба звільнити	Козаки	Державні селяни	Міщани	Поміщицькі селяни і дворяни
Чернігівський	13	0	0	13	5	3	5	0	0	13	0	0
Суразький	12	1	1	14	12	2	0	0	2	9	1	2
Кролевецький	30	1	1	32	32	0	0	0	21	8	3	0
Глухівський	18	2	1	21	21	0	0	0	8	3	6	4
Новозибківський	26	0	0	26	12	14	0	0	3	8	2	13
Козелецький	47	1	0	48	29	1	0	18	28	5	0	15
Стародубський	13	1	1	15	15	0	0	0	7	5	3	0
Конопський	18	0	1	19	18	1	0	0	13	3	1	2
Ніжинський	19	0	0	19	17	2	0	0	15	2	2	0
Новгород-Сіверський	25	0	0	25	20	4	0	1	5	8	2	10
Мглинський	29	0	0	29	29	0	0	0	1	21	0	7
Борзенський	22	0	0	22	21	1	0	0	21	0	0	1
Остерський	26	0	1	27	20	6	0	1	11	15	0	1
Городнянський	18	0	0	18	17	0	0	1	7	8	1	2
Сосницький	22	0	0	22	22	0	0	0	0	17	5	0
Всього	339	5	6	350	290	34	5	21	159	113	21	57

Таблицю зроблено за: ДАЧО. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 1-24

Волосні правління тримали під контролем здоров'я селян і особливо віспощеплення. Для прикладу, відомості про народжуваність у повітові установи подавалися раз у два місяці, а з середини 50-х рр. кожного місяця. Причому довідки засвідчувались священнослужителями. Сільські старшини особисто повинні були перевіряти через декілька днів після зроблених щеплень їх наявність та позитивні наслідки. Лише після цього вони вносились у відповідні книги щеплень. Кожна з таких груп записів завірялась підписом і печаткою сільського старшини. Волосний голова направляв віспощепіть не пізніше 3 числа наступного місяця до повітового лікаря з книгою записаних новонароджених для перевірки і отримання нової вакцини. [16]

Волосний голова стежив і за тим, щоб віспощепіть в кінці року, і не пізніше як 2 січня, подавали книги щеплень в повітовий протівісповий комітет для заміни їх на нові. [17]

З середини XIX ст. для поширення набутого досвіду волосний голова особисто прикріплював учнів до досвідчених віспощепіть, про що він щоразу повідомляв повітового начальника. Архівні матеріали за 1846 р. засвідчують, що в Шаповалівській волості таких не було, [18] у 1850 р. таких було вже 2, [19] у 1851 р. учнів було 4, [20] а в 1857 р. навчалось 6 хлопчиків, в тому числі із Тростянського і Ядунинського товариств по 1, з Шаповалівського і Борзенського товариств по 2. [21] Як видно, кількість учнів даної волості протягом 50-х рр. XIX ст. зростала.

До віспощеплень залучались і місцеві церковнослужителі. Так, чернігівський цивільний губернатор спеціальним розпорядженням за № 19 від 2 липня 1858 р. пропонував повітовим протівісповим комітетам через повітових лікарів і начальників, інших посадових осіб сприяти залученню церковнослужителів до віспощеплення, забезпечуючи їх всіма необхідними матеріалами, інструментами. [22] Відповідальність за залучення священнослужителів до віспощеплень покладалася на волосних голів.

У медичній справі розпочато, як і у світі, початкове втілення тендерної політики. І це закономірно. Адже з давніх часів на Чернігівщині були бабки повитухи переважно із місцевих жінок. Через волосних голів і сільських урядників залучалися до віспощеплень і місцеві жінки. За розпорядженням Чернігівської палати державних маєностей від 5 листопада 1864 р. за № 30321 навчання цієї справи мало проводитися досвідченими віспощепіями, лікарями, фельдшерами. Їм доручалося займатися віспощепленнями в населених пунктах за місцем проживання, без відриву від господарських справ, як правило, у вихідні і святкові дні. За виконану роботу їм визначалася винагорода від 10 до 25 руб. сріблом в залежності від кількості успішних щеплень. [23] Із поданих даних видно, що в середині XIX ст. залучається до лікувальної справи все більше людей обох статей. Всього у Чернігівській губернії у 1860 р. було зроблено віспощеплення 55 638 дітям. [24]

Із числа віспощепіть відбирались найкращі для подальшого навчання на фельдшерів при повітових лікарнях. Таким чином держава була змушена організовувати елементарну медичну освіту і для селян, проте за їх рахунок.

Оплата праці віспощепіям і фельдшерам також встановлювалась за рахунок селян. Впроваджувався громадський збір із кожної ревизької душі. Окрім оплати праці, кошти витрачались на придбання сироватки для щеплень, медичних препаратів та інших матеріалів тощо.

Із 339 віспощепіть, які працювали у 1849 р. в Чернігівській губернії, 263 були віспощепіями державного відомства. Утримання кожного з них обходилося по 17 руб. 14 коп. у рік. Всім віспощепіям було виплачено у 1849 р. 4 507 руб. 82 коп. У 1852 р. їх залишилось 259, по одному у сільському товаристві. Відповідно витрати скоротились до 4 439 руб. 26 коп. в рік. У 1851 р. для зменшення бюджетних видатків на медицину була проведена реформа, згідно з якою у 52 волостях Чернігівської

губернії залишилося 26 старших фельдшерів з платнею кожному 40 руб. на рік, а всього - 1040 руб., 26 молодших фельдшерів, з платнею кожному по 30 руб. на рік, а всього - 780 руб., 52 віспощепії, з платнею по 17 руб. 50 коп. на рік, всього - 910 руб. На навчання 3 фельдшерів передбачалося виділити по 40 руб. у рік на кожного, всього - 120 руб. Загальна сума витрат у рік становила 2 850 руб. [25] Як бачимо, сума витрат після проведення реформи скоротилася майже наполовину.

У 1855 р. було проведено реорганізацію волостей. За новим законом їх залишилось 42 і 4 сільські товариства на праві волостей. Відповідно зменшувалась і кількість медичних працівників. У кожній волості залишався 1 фельдшер і 1 віспощепій. У волостях, в яких не було фельдшера, працювали 3 віспощепії. Їх кандидатури ретельно відбирались волосним урядниками. У 1856 р. в Чернігівській губернії залишилось працювати 2 фельдшери і 134 віспощепії. Таким чином, внаслідок реформ 625 тис. ревільких душ державного відомства обслуговувались 136 медичними працівниками. На одного віспощепія в середньому припадало 4 600 душ.[26]

Акцентувалася увага на роботі з дітьми-сиротами. Добросовісних і трудолюбивих віспощепіїв сільські старшини та волосні голови відбирали для подальшого навчання у повітовій лікарні. Цим самим розширювався склад фельдшерського персоналу. [27]

За успіхи у медичному обслуговуванні населення працівники нагороджувались. Волосні голови готували і відправляли подання у повітові управління з проханням винагородити кращих віспощепіїв. У них вони вказували стаж роботи, кількість успішно зроблених щеплень, навчених ними учнів, відгук про їхню діяльність та ставлення до роботи. Так, за поданням волосного голови, у 1851 р. був нагороджений срібною медаллю на зеленій стрічці для носіння на грудях молодший лікарський учень Стародубського повіту Микита Калита. З 1 березня 1844 р. по 1 липня 1856 р. ним зроблено 8 826 дітям щеплення проти віспи. [28] У 1857 р. грамотою і срібною медаллю нагороджено віспощепія м. Сосниці козака Олександра Лапенка. [29]

Підготовка медичних кадрів для села відбувалася у повітових лікарнях. Рідко в якому селі були медики. Так, в Чернігівській губернії, за станом на 1864 р., було 45 лікарів, 71 фельдшер, 15 повивальних бабок і 64 віспощепіїв. [30] У більшості вони проживали і працювали у містах і містечках.

Після скасування кріпосного права в 1861 р. приказна медицина змінилася на земську, чим частково наблизилась до селянських мас.

2 листопада 1865 р. Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського опікування усі його справи з медичними установами. [31]

Отже, з 1782 р. на Чернігівщині, як і по всій Російській імперії, організована лікарська справа лише починала народжуватись. В таких умовах започатковувалась участь волосних правлінь у її поширенні. На перших порах їх роль була незначною, що виражалося у підборі медичних працівників, переважно віспощепіїв, з місцевого населення, мобілізації необхідних капіталів для лікування державних селян у державних і приватних лікарнях. В епідемічні моменти через урядників збиралися і узагальнювалися відомості про стан і здоров'я населення. Загалом місцеві сільські органи влади лише починали включатися у цю важку повсякденну роботу.

Джерела та література:

1. Мирский М.Е. Медицинская коллегия. Из истории медицины России XVIII века. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1985. - № 2. - С. 56-60.; Мирский М.Е. Земская медицина и современность. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1997. - № 3. - С. 43-45.; Петроградский Б.В. Дневник министра. (История медицины) // Вестник Российской Академии Медицинских Наук. - 1993. - № 5. - С. 47-59.; Новомлинская О. Кому возродят земскую медицину? // Медицинская газета. - 1993. - 9 апреля. - С. 4.; Сало В.М. Состояние аптечной сети в России в 1 пол. XIX века. // Фармация. - 1990. - № 4. - С. 86 - 87.; Кузьмин В.Ю. К истории земской медицины в Среднем Поволжье. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1997. - № 3. - С. 51-52.; Борjak О.О. Стан народного акушерства

в XIX ст. // Український історичний журнал. - 2001. - № 2. - С. 49-61.; Крылов А. Оспенный кавалер. // Врач. - 1990. - № 10. - С.58-61.; Стомик А.М., Затравкин С.Н. К истории изучения патогенеза и поиска средств лечения холеры (по материалах первых трёх пандемий 1817-1862 гг.) // Терапевтический архив. - 1995. - № 7. - С. 75-78.; Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини на Чернігівщині. - Чернігів, 1999. - 202 С.; Безродний Є. Гетьман Кирило Розумовський та його лікарі. // Ваше здоров'я. - 1998. - 25 лютого. - С.6.

2. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. - Чернігів, 1999. - С. 13.
3. Там само. - С. 14.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 955. - Арк. 1.
5. Там само. - Спр. 510. - Арк. 1.
6. Там само. - Спр. 854. - Арк.1.
7. Там само. - Спр. 1 571. - Арк. 1.
8. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
9. Там само. - Спр. 355. - Арк. 49, 50, 53, 55, 61,
10. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М.-Л., 1946. - т. 1. - С. 64.
11. Там само. - С. 65.
12. ДАЧО. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 1-24.
13. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 1100. - Арк. 64.
14. Там само. - Спр. 1316. - Арк. 80.
15. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 65.
16. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 10, 65.
17. Там само. - Спр. 564. - Арк. 69.
18. Там само. - Спр. 108. - Арк. 34-35.
19. Там само. - Спр. 355. - Арк. 70.
20. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
21. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 58.
22. Там само. - Спр. 1202. - Арк. 107.
23. Там само. - Спр. 1568. - Арк. 11.
24. Домонтович М. Материалы по географии и статистике России. Черниговская губерния. - Чернигов, 1865. - С. 117.
25. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 159. - Арк. 12.
26. Там само. - Спр. 138. - Арк. 14-17.
27. Там само. Спр. 159. - Арк. 15-18.
28. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 139. - Арк. 1,4.
29. Там само. - Спр. 141. - Арк. 5,7.
30. Груша А.М., Дуля М.М. - Вказана праця. - С. 14.
31. Там само. - С. 15.

Олена Заєць

БАЗАРНА ТА СТАЦІОНАРНА ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У II ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У внутрішній торгівлі країни завжди важливе значення відігравали базари. Деякі дослідники вважали, що вони в пореформений час мали важливішу роль, особливо для сільського населення, ніж ярмарки. Базари - одна із старих форм торгівлі в містах і селах.

Урядові кола бачили в міських базарах важливий засіб постачання міських жителів дешевими продуктами харчування з перших рук. Сільські ж базари були вигідні в першу чергу для селян, які мали можливість фактично на місці збути свою продукцію купцям повітових міст і тим самим отримати гроші для сплати податків. Через це торгівля в базарні дні з рухомих точок - возів, суден тощо - звільнялась від сплати мита.

За своїм призначенням більшість міських та сільських базарів були універсальними. Тут відбувалася закупівля не тільки продуктів харчування, а й сировини для промисловості, сільськогосподарських продуктів для відправки в інші губернії та повіти. На них можна було збути й купити найпростіші знаряддя

праці та предмети першої необхідності. Таку роль базари виконували до початку ХХ ст.

У 80-х роках ХVІІІ ст. на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв було 5305 базарів. Із них у поміщицьких містечках - 1352, а в державних - 781, у поміщицьких селах - 572, державних - 521, біля монастирів - 208. Решта 1872 базари були у містах¹.

Незважаючи на однорідні функції всіх базарів, між ними були значні відмінності. Для прикладу, на міських базарах був багатший асортимент товарів. Промислові вироби були представлені ширше. Велике значення в торгівлі відігравали купці, які не тільки скуповували продукти, але й відкривали там свої лавки. Сільські ж базари переважно мали місцевий характер. Вони обслуговували порівняно незначну округу, всього декілька найближчих сіл. А багато міських базарів були ринками для декількох повітів. На них збиралися селяни та купці з товарами на кілька тисяч карбованців. Такими були базари в Ніжині, Чернігові, Новгороді-Сіверському та ін.²

Міські базари, на відміну від сільських і містечкових, відбувалися 2-3 рази на тиждень, а деякі навіть щодня. Надалі кількість базарів на Чернігівщині неухильно зростала. Це збільшення відбувалося як за рахунок запровадження нових базарів у містах, де вони раніше не збиралися, так і шляхом збільшення базарних днів. Це відображало процес подальшого економічного розвитку та розвитку товарно-грошових відносин.

У всіх містах Чернігівської губернії, окрім Городні, у 1804 році збиралося кожного тижня по 2 базари - у понеділок і п'ятницю, а в Городні - лише в суботу³.

У 1891 році базарна торгівля проводилася у 84 містах та 4 поселеннях. Але кожного дня вони були лише в Борзні, Ічні, Івангороді; чотири дні на тиждень - у Глухові, Ніжині, Сосниці; три дні - в 11 містах; два дні - у 19 містах і один день - у 48 поселеннях і містах⁴.

У залежності від обігу, кількості учасників, тривалості та регулярності базари поділялися на декілька видів. Кожен з них мав свою назву: торжок, базар, головний базар, торг, красний торг. У деяких містах кілька разів на тиждень збиралися торги. На них обіг був значно більший, ніж на базарах, і відповідно, більша кількість торгуючих. Торги проходили в таких містах: Борзна, Ічня, Івангород, Носівка, Остер, Семиполки, Бобровиця, Кобижча, Змітнів, Понурівка, Березна⁵.

Поширеними були так звані красні торги. Вони, як правило, збиралися напередодні весняних землеробних робіт або восени, після їх закінчення. Красними торгами на початку 90-х років ХІХ ст. відзначалися Березна та Добрянка, де торгівля починалася в понеділок перед Пасхою та напередодні Різдва. У Мглині та Почепі красні торги були кожного дня під час свят (торгували красним товаром, худобою, продуктами харчування). У Ріпках красний торжок був у десяту п'ятницю після Пасхи, а в Тупичеві - на Трійцю, Святого Духа і 8 вересня⁶. Носівка відзначалася своїми красними торгами, на яких велась торгівля худобою перед весняними землеробними роботами. Частину худоби скуповували купці на залізничній станції для відправки в Калугу, Москву, Петербург. Торгували у Великий піст, починаючи з другого тижня. Приїжджали продавці худоби з навколишніх повітів.

Асортимент товарів на базарах був досить різноманітним і визначався господарською діяльністю населення округи, яку він обслуговував. Так, базари Сосниці та Ніжина спеціалізувалися на продажу тютюну. І це закономірно, адже в пореформений час Чернігівщина перетворилася в один з найбільших центрів країни по вирощуванню цієї культури. З 1862 по 1867 рр. посівні площі збільшилися з 4456 до 11622 десятин, а у 1878 році вже сягали 116176 десятин⁷.

Для задоволення щоденних потреб міщан у деяких містах і поселеннях, крім базарів, у встановлені дні тижня вранці збиралися торжки для продажу продуктів харчування. Такі торжки відомі в Острі, Конотопі, Бахмачі на залізничних станціях та в інших містах⁸.

У Російській імперії існували закони, які регламентували діяльність базарів. У грамоті містам Російської імперії від 21 квітня 1785 року були статті про міські

базари. У базарні дні, визначені магістратом чи міською управою, на торговій площі у визначені години піднімався прапор, який попереджав про припинення оптової торгівлі продуктами харчування. Коли прапор опускався, заборона знімалася⁹.

Деяке уявлення про торгівлю на базарах може дати розпорядження київського військового губернатора Б.Я.Княжича від 1831 року. У ньому говорилося, що ранком кожного дня базарний повинен піднімати прапор. У вересні, жовтні, листопаді, грудні та січні о 6 годині, в лютому, березні - о 5 годині, у квітні, травні, червні, липні, серпні - о 4 годині ранку. Це ставало сигналом про те, що привезені на базар продукти харчування мають право купувати лише жителі міста для власного споживання. Оптовим торговцям у цей час заборонялося вести торгові операції. У другій половині дня прапор опускався. Згідно з цим розпорядженням, базарний повинен був вести реєстр привезених продовольчих товарів, затримувати тих, хто порушує правила торгівлі. Свіжою рибою дозволялося торгувати лише рибалкам, а недозрілі овочі та фрукти після огляду медика конфісковувались і знищувались¹⁰.

Базарні дні в навколишніх селах одного чи декількох суміжних повітів, звичайно, припадали на різні дні тижня. Цим створювались умови для перевезення непроданих товарів з одного базару на інший, не виключаючи конкуренції між базарами. Таким чином формувалися своєрідні тижневі ланцюги. Але із зростанням кількості базарів у другій половині XIX ст. такі ланцюги розпадалися.

Міські базари були ринком збуту для великого району, який іноді охоплював декілька повітів. У Ніжин привозили не лише з Ніжинського, але й із інших навколишніх повітів хліб, усіляку домашню та дику живність, різноманітну городину, овочі та фрукти, сіно, дрова і все у великій кількості купувалося, в основному, купцями та ремісниками.

Базари Чернігова також обслуговували великий район. Сюди привозили хліб з Ніжинського, Борзенського, Прилуцького повітів. Великий район охоплювали базари Стародуба, які збиралися щотижня у понеділок та п'ятницю. Торгували дровами, хлібом, лісом, медом, воском, коноплями, дьогтем, смолою, щетиною, полотном, дерев'яним посудом¹¹.

М.Домонтович, даючи огляд міських базарів Чернігівщини періоду реформи 1861 року, відмічав, що «на них так само як і на ярмарках переважним числом продається хліб, більше в муці, сіно, овес, дрова, яйця, живність, а купують сіль, рибу, дьоготь та інше»¹².

Ранкова торгівля викликала невдоволення священнослужителів. До губернського правління неодноразово надходили скарги від архієпископа Чернігівського і Ніжинського на те, що ранкові базари в неділю розбещують моральність населення, бо люди не ходять на «утренню», тим самим зменшуючи церковні доходи.

У відповідь губернське правління повідомило преосвященного Філарета Чернігівського і Ніжинського про те, що чернігівській міській поліції видано розпорядження слідкувати за виконанням правил торгівлі, а порушників порядку притягувати до відповідальності. Але торгівля у ранкові години в неділю не була відмінена¹³.

Подібного характеру скарги були не поодинокі, але вони не мали вирішального впливу на систему торгівлі. Адже в недільні дні торгівля була чи не найжвавішою, оскільки селяни не відривалися від роботи. Як наслідок, указом Сенату в 1899 році місцевим властям заборонялося перешкоджати торгівлі в недільні дні¹⁴. Таким чином, економічні інтереси перемогли моральні.

У другій половині XIX ст. життєдіяльними були всі три форми торгівлі - ярмаркова, базарна, стаціонарна - і всі вони мали своє призначення. Якщо базарна і стаціонарна торгівля обслуговували населення міст, то ярмаркова охоплювала найширші верстви населення, в тому числі і з сільської місцевості.

Базарна торгівля була невід'ємною частиною українського внутрішнього ринку. Вона органічно доповнювала ярмаркову і стаціонарну торгівлю. Базари були одночасно початковою і кінцевою ланкою руху товарних потоків із місць виробництва в місця збуту: там скуповувалися сільськогосподарські товари, там

же закінчувалася реалізація багатьох промислових і ремісничих виробів, що циркулювали на внутрішньому ринку.

Більше того, базарна торгівля була перехідним моментом від ярмаркової торгівлі, характерної для панування натурального господарства, до стаціонарної, що є показником ринкових відносин у суспільстві.

У пореформений час у Росії неухильно зростала кількість стаціонарних торговельних закладів: з 557,7 тис. у 1885 році до 894 тис. у 1900 році¹⁵, а в Україні з 33,2 тис. у 1861 році до 87 тис. у 1900 році¹⁶. Зосереджувалися вони, в основному, в торговельних і промислових центрах: портах, містах і містечках, перехрестях залізниць, вокзалах тощо. Починаючи з 70-х років подібні заклади почали виникати і в селах, переважно на базарах і біля промислових підприємств. За підрахунками С.Г. Струмиліна, в 1860-х роках через стаціонарну торгівлю реалізувалося від 51 до 53%, а в 1894-1913 роках - 90-93% всієї товарної маси¹⁷.

Звідси за рахунок зростання стаціонарної торгівлі зменшувався товарообіг ярмарок.

Стаціонарна торгівля перебувала в руках гільдійського купецтва, яке поділялося на початку 60-х років на три гільдії. Щоб стати купцем, необхідно було купити гільдійське свідоцтво, а разом з ним і промислове свідоцтво¹⁸.

Оподаткування купецтва було прибутковою статтею державної казни. Розмір плати за свідоцтво на право торгівлі залежав від двох факторів: виду торгівлі (закордонна, оптова, роздрібна, розносна, розвізна) та коефіцієнта (міцестовості за розміром прибутковості ведення в них торгових операцій ділились на 3 класи)¹⁹.

З 1899 року було введено нові основи оподаткування торгових і промислових підприємств. За промислові свідоцтва податок залишався незмінним, тоді як купівля гільдійських свідоцтв була вже не обов'язковою. Малось на меті зрощення торгового і промислового капіталів. Ще з 1885 року введено було так званий процентний збір з акціонованих і розкладочний збір з приватних підприємств. Спочатку розмір його сягав 3% від прибутку, а з 1892 року збільшений до 5%²⁰.

Торговий стан у Чернігівській губернії розподілявся на 2 гільдії (до 1863 року - на 3 гільдії) купців і міщан. З часом кількість купців у губернії збільшувалась. Якщо в 1781 році було 838 купців²¹, то в 1811 році їх кількість зросла до 3952, а в 1845 році - до 4860 осіб²². У 1893 році відповідно до викуплених торгових документів нараховувався 20271 купець²³.

Збільшувалася кількість купців у залежності від виду занять, що видно з таблиці:

**Динаміка викупу торгових документів з казенної палати
Чернігівської губернії за 1876-1896 рр.²⁴**

	1876	1880	1885	1890	1893	1896
Гільдійські свідоцтва	1366	1623	1732	1855	1989	2074
Білет	9782	12885	7264	7277	5302	8483
Свідоцтва на дрібну торгівлю	5357	5448	5502	5501	5879	6038
Свідоцтва на розвізну, розносну торгівлю	239	209	144	120	155	174
Свідоцтва для прикажчиків	3590	4016	2828	2622	2641	2485
Свідоцтва для членів гільдійських сімей	1042	1054	1009	876	907	848
Свідоцтва на міщанські промисли	1316	1603	Відмінено			
Всіх торгових документів	22802	24898	19375	19381	20271	21010

Як видно з таблиці, зменшилася кількість торговців, які займалися розвізною і розносною торгівлею. Це можна пояснити тим, що в торгівлі губернії все більше значення починають відігравати залізниці, а торговці-рознощики залишилися потрібними лише у важкодоступних і окраїнних районах губернії. Незначне зростання кількості дрібних торговців і неухильне збільшення гільдійського купецтва показує укрупнення купецьких капіталів. Внутрішній обіг по країні тільки за 1885-1898 роки зріс майже в 2,3 рази²⁵, а по кількості викуплених свідоцтв видно, що торгових закладів і купців у Чернігівській губернії в цілому стало менше. Це свідчить про зростання концентрації торгового капіталу і торгівлі.

Стаціонарна торгівля, започаткована промисловцями із заводських складів, а купцями - з улаштування на великих ярмарках спеціалізованих крамниць. Торгівля в них особливо інтенсифікувалась у період дій ярмарок.

З 70-х років основними центрами стаціонарної торгівлі стали залізничні станції. Торгівля там проводилась безперервно зі складів. Через губернію проходило три залізниці з 26 основними станціями. На кожній з них була постійна торгівля. Найбільшими торговельними станціями стали Ніжин, Бобровиця, Конотоп, Бровари, Плиски, Бахмач, Носівка, Бобрік, Крути на Курсько-Київській, Дмитрівка, Городня, Бахмач, Снов, Григорівка, Макошине, Мена, Низківка, Доч, Хоробричі, Бондарівка на Ліваво-Роменській, Почеп, Новозибків, Унеч, Клинци, Злинка, Жудилов на Поліській залізницях²⁶.

Стаціонарна торгівля проводилась і на пристанях. Найжвавіше вона проходила в Радулі, Літках, Острі, Чернігові, Кладьківці, Макошиному, Новгороді-Сіверському.

За національним складом торговий стан губернії був різноманітним. Найбільшу частку склали євреї. Якщо за кількістю вибраних документів євреї в купецькому стані становили 34,2%, то за вартістю вибраних документів - 50,8%²⁷. Отже, вони вибирали дорогі гільдійські свідоцтва. Найбільша частка єврейського капіталу була зареєстрована в Конотопському, Стародубському, Чернігівському повітах²⁸.

Велике значення в організації торгового стану губернії мали купецькі управи. Вони займалися ремонтом доріг, давали кошти на очищення боліт, організацію виставок тощо²⁹.

Таким чином, стаціонарна торгівля впродовж другої половини XIX ст. збільшувала свої обороти. Те, що з асортименту ярмарків майже повністю зникли мануфактурні товари (залізо, дорогий посуд, предмети розкоші), свідчить, що цими товарами, напевно, торгували саме в крамницях. Це ж стосується і хлібокондитерських виробів та м'яса³⁰.

Отже, у другій половині XIX ст. існували всі три форми торгівлі: ярмаркова, базарна, стаціонарна, взаємно доповнюючи одна одну. Якщо ярмарки і базари обслуговували населення сіл, то базари і крамниці - міських жителів. Базари стали на той час сполучною ланкою між періодичною торгівлею та стаціонарною.

Джерела та література:

1. Шульга И.С. Развитие товарного производства и торговли на Левобережной Украине во II половине XVIII в. Дис... канд. истор. наук. - К., 1954. - С.300.
2. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С.181-182.
3. Державний архів Чернігівської області (надалі ДАЧО), Ф.127, Оп.1, Спр.373, Арк. 65-78, 93, 110, 116, 121, 169.
4. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.
5. Там же.
6. Там же.
7. Раковский Л.Е., Ткаченко А.Д. Тютюнничество как шлях утягування поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини в II половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства на Чернігівщині. - Чернігів. - 1991. - С. 25.
8. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1186. Арк. 1 - 9; Спр. 1187. Арк. 2 - 11; Спр. 1401. Арк.1 - 5.
9. Гуржий И.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII в. и их роль в развитии товарного хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. - М., 1961.

- С. 96-107.
10. Там же.
11. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С. 38.
12. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. - СПб., 1865. - С. 407.
13. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 3а, Спр. 3800, Арк. 2 - 4.
14. Указ Сената по вопросу об открытии в селах базаров по воскресным дням // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 8. - С. 3-7.
15. Дихтяр Г.А. Внутрішня торгівля в дореволюційній Росії. - М., 1960. - С. 25-26; Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1926. - С. 249.
16. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-ті роки XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - 1980. - Вип. 14. - С. 48-53.
17. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1970. - С. 258.
18. Боханов К.Л. Российское купечество // История СССР. - 1985. - № 4. - С. 106-118.
19. Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. - М., 1963. - С. 168-256.
20. Там же.
21. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С.135.
22. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Торговля // Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 5.
23. ДАЧО, Ф.127, Оп. 55, Спр. 1351, Арк. 16.
24. Таблица складена за: Обзор Черниговской губернии за 1876 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1877. - С. 32-33; за 1880 год. - Чернигов. - 1891. - С. 76; за 1893 год. - Чернигов. - 1894. - С.37-38; за 1896 год. - Чернигов. - 1897. - С. 47-48.
25. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С. 142.
26. Результаты исследования грузовых движений по дорогам Черниговской губернии Клауса А.А. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1892. - № 11. - С. 273-315.
27. Підраховано за: Обзор Черниговской губернии за 1896 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1897. - С. 32-33; ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1525, Арк. 3-96.
28. Там же.
29. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 21, Спр. 2550, Арк.3; Оп.1, Спр. 10699, Арк. 1-2.
30. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.

Валентин Коновальчук

СТОРИНКА З ІСТОРІЇ НОСІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ

Після відміни кріпосного права 1861 року перед Чернігівським земством постала проблема підвищення урожайності селянських наділів як головного виробника хліба. Це питання виникає відразу після заснування Чернігівського губернського земства, але практично протягом 20-х років нічого не було зроблено. Це пояснювалось тим, що основна частина землі залишалась у поміщиків, які не мали можливостей, а то й бажання щось змінити. І лише в 1896 році з ініціативи членів Ніжинського земства, а саме місцевих поміщиків Руссо де Жевона та відомого російського художника Миколи Ге, який володів у межах Ніжинського повіту хутором поблизу Івангорода, було створене місцеве сільськогосподарське товариство.

Ми повертаємося до історії цього товариства лише тому, що результати його діяльності відіграли важливу роль у заснуванні Носівської дослідної станції. Одне

слово, без першого не було б другого, а друге підтвердило необхідність Ніжинського с/г товариства і закріпило його на чітких наукових засадах.

Одним із перших заходів цього товариства було запрошення агрономів на Ніжинщину і закладання дослідних полів, на яких практично вирощувались і запроваджувались нові сільськогосподарські культури. Діяльність товариства і привела до єдино правильної думки про те, що для розвитку сільського господарства в нашому регіоні потрібен науковий підхід. Тож до 1911 року постало питання про створення великої науково-дослідницької станції, досвід якої дозволив би кардинально змінити розвиток землеробства в регіоні.

Цьому питанню було присвячено засідання губернського земства, на якому констатовалося: «... Південна лісова частина Чернігівської губернії майже винятково землеробська і являється житницею всієї губернії. Але не дивлячись на все це, техніка землеробства стоїть дуже низько, так як середній збір головного хліба - озимого жита складає в найбільш родючих повітах Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському і Конотопському всього близько 42-45 пудів з десятини»¹. Тут же давались пояснення такій низькій урожайності: «Не дивлячись на те, що ґрунти Чернігівської губернії не бідні на корисні речовини, достатньо опадів і плюс до цього гарний клімат, але все-таки урожайність була дуже низькою»². Спочатку Ніжинське земство, аналізуючи стан справ, прийшло до висновку, і дуже правильного, що причина цього така: «...техніка землеробства дуже несучасна, дослідних полів дуже мало...»³. Далі знову ж таки на результатах наукових досліджень робився висновок, що досвід Полтавської губернії зовсім не підходить для Чернігівщини, оскільки «ґрунти перехідної полоси чорнозему відрізняються значною строкатістю і відрізняються від ґрунтів найближчих дослідних полів»⁴. Тим більше, що в Чернігівській губернії багато уваги приділялося вирощуванню спеціальних культур. У першу чергу, тютюну, конопель, квасолі та льону. При цьому треба відзначити, що наш тютюн був одним з кращих в Росії. Підсумувавши все це, Чернігівське земство приймає рішення про створення на Ніжинщині самостійної сільськогосподарської організації. При цьому враховувались важливі фактори, зокрема: «...населення півдня Чернігівської губернії тримається за землю та землеробство, і саме прагне покращити с/г»⁵. У 1910 році Чернігівські земські збори ухвалили через рік розпочати організацію мережі дослідних полів з наступним виходом на великі господарства, які повинні були обслуговувати 1300000 десятин ґрунтів Чернігівської губернії. Але де заснувати цю станцію? Якщо спочатку говорилось про південь губернії, то при вивченні питання з'ясувалося, що на півдні можуть виникнути значні труднощі, адже: «... лісові ґрунти губернії бувають м'якими брудцями, а відрізнi володіння удобрені порівняно мало»⁶.

Як не парадоксально, але все це вирішило питання на користь Ніжинської та Козелецької управи, до складу якої входила і Носівщина. Тому рішення Чернігівської земської управи було одноголосним: «...найкращою за технічними умовами дослідного поля є земська ділянка 28 десятин, яка знаходиться на кордоні Носівських дач та прилягаюча до земства ділянка 48 десятин, які належать Носівському поміщику Шаулі».

Вибір на цю ділянку випав не випадково.

По-перше, вона підходила за видом ґрунтів, які на всій ділянці були дуже однорідними і ніколи не удобрювалися. До того ж рельєф, як було вказано в акті обстеження, «дуже спокійний».

По-друге, ця ділянка розміщена майже в центрі південних лісових фунтів, біля залізничного полотна за 8 верств від найбільшого спеціального містечка Носівка. Одне слово, в 1912 році практично було вирішено, а 31 грудня 1912 року Височайшим наказом на відчуження із суспільного володіння землі губернського земства були передані для будівництва Носівської дослідної станції. З початку 1913 року будівництво розпочалося.

Перш за все, ще взимку губернська управа приступила до вирубування казенного лісу поблизу Нікольського лісництва, в районі станції Дарниця,

який перевозили до місця призначення. Розпочалося будівництво основних споруд станції, а саме дерев'яних приміщень, де зберігався урожай 1913 року, будинків для керівників, казарм для робітників. До 1914 року залишилося звести ряд приміщень для робітників станції. Крім того, були побудовані трубчастий колодязь на 300 відер води, залізнична платформа для зупинки пасажирських поїздів. На все виділили 2370 рублів. Наступним кроком до створення дослідної станції було заснування хімічної лабораторії, яка коштувала земству 3200 рублів: щорічне утримання - 19 тис. 500 руб., хіміку - 2000 руб., працівникам лабораторії - 300 руб., на матеріали для хімічної лабораторії - 200 руб.

У 1913 році було проведено додатковий аналіз урожайності, і одночасно більша частина поля відведення під випробовування мінеральних добрив. Згідно з постановою 1913 року, було побудовано хімічну лабораторію, котра почала роботу в 1914 році. Важливою справою, якою починає займатися Носівська станція, було запровадження тютюнових плантацій. Для цього запросили спеціаліста Ренського. Він провів спеціальні випробовування, які з'ясували, що цей район дуже сприятливий для вирощування тютюну. На це в 1913 році було виділено 6700 рублів. А взагалі в 1914 році на утримання станції виділялось 11600 рублів.

Це один бік діяльності станції.

З 1914 року постало питання про забезпечення дослідної станції гноєм, адже головне завдання дослідного поля - перевірка дії органічних добрив. Потрібно було привезти 7 тис. пудів гною. З цією метою було вирішено тримати 10 корів з молодняком і закладати корівники. Для цього необхідні були кошти: на утримання однієї корови - 100 руб., на догляд - 35 руб., амортизація - 10 руб. Разом 145 рублів. При цьому підраховувались прибутки, (від однієї корови в рік - по 1500 літрів молока, по 75 коп. за літр), які повністю покривали витрати.

На чолі станції стояв С.П.Кульжинський, майбутній видатний російський агроном, який багато уваги приділяв розподілу насіння по всій губернії і Україні. Зокрема, озимого жита «Полтавка» було продано 274 пуди, шведського селекційного вівса «Лігово-2» - 1040 пудів. Хімлабораторія провела дослідження ґрунтів Макиївського та Носівського дослідних полів для з'ясування балансу азоту і фосфору та закладання нових тютюнових плантацій.

Проводились дослідження з городництва та продажу насіння населенню, випробування нових сільськогосподарських машин.

І зовсім нове в 1916 році при Носівській станції була організована ферма великих білих свиней. Це стало поштовхом до розвитку свинарства в Чернігівській губернії.

До 1917 року дослідна станція досягла таких значних результатів, що навіть пережила період громадянської війни. Діяльність Носівської сільськогосподарської дослідної станції збагатила аграрну науку важливими дослідженнями. Вона функціонує і в наш час.

Джерела та література:

1. Філія ДАЧО у м. Ніжині. Ф. 1343. - оп. 1. Справа 3. Арк. 2.
2. Там же. Справа 4. - Арк. 4.
3. Там же. Справа 5. - Арк. 1.
4. Там же. Справа 5. - Арк. 5.
5. Там же. Справа 6. - Арк. 4.
6. Там же. Справа 7. - Арк. 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОГІРКОВОГО ПРОМИСЛУ НІЖИНЩИНИ У 20-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Ніжинський огірок - один з символів Ніжина. Історія виникнення, формування та розвитку ніжинського огіркового промислу є частиною культурного надбання Ніжинщини.

Інтерес до історії цього питання започаткувався у 20-х роках ХХ ст. Саме в цей час з'являється чимало матеріалів, які певною мірою проливають світло на дане питання.

Головною причиною такого зацікавлення було бажання відродити масове виробництво огірків у нових умовах після тривалого занепаду: Перша світова війна, революційні події, громадянська війна. Другою причиною виникнення інтересу до історії огіркового промислу було бажання відродити якісні показники огірка, які різко погіршилися в складних соціально-економічних умовах. Тому дослідженнями займалися в першу чергу представники радянської сільськогосподарської кооперації, які намагалися вирішити економічну сторону питання. Вони намагалися відродити культуру ніжинського огірка, в тому числі й через популяризацію колишніх досягнень.

Взагалі, історичний аспект цього питання до 20-х рр. практично не піднімався, і тому саме в цей період починають формуватися певні історичні погляди, зокрема через місцеві публікації.

Найперше, що цікавило дослідників, це початок вирощування огірків на Ніжинщині.

У 1923 році агроном Ніжинської господарської спілки Фришев зазначав: «Консервування огірків шляхом соління в місті Ніжині зародилося з давніх часів. Першими піонерами в цій справі були греки...»[1, с. 352] У матеріалах спілки за 1927 рік дане питання розглядається детальніше: «Культура Ніжинських огірків занесена на Ніжинщину в другій половині XVIII століття. Прибувши на територію Ніжинщини греки, зайнявши місця переселених на Кубань козаків, будучи добрими городниками, швидко помітили особливості місцевого ґрунту, благодатного для вирощування особливого сорту огірків, споріднених сорту Кримських огірків, і приступили до культивування цих огірків у широких розмірах».[2, с. 401] У 1929 році свою версію пропонує П.Хоменко - агроном Ніжинської плідспілки: «Ще за часів цариці Катерини, коли вигнали запорожців з Ніжинщини, переселені на їхнє місце греки занесли з собою насіння кримського огірка. Він пристосувався до природніх умов Ніжинщини, дав нову форму й значно поліпшився на якість».[3]

Цікавився цим питанням і академік УАН, член-кореспондент Всеросійської АН Костянтин Харлампович. Досліджуючи в 1929 році в Ніжинському архіві діяльність грецької колонії, він зазначає: «Отже, звістки документів про грецьке землеволодіння не численні й уривкові. Тому не можна зробити ніяких висновків щодо характеру господарювання греків на землі, чи вносили вони в господарство які-небудь нові прийоми, чи вводили нові культури. Невідомо навіть які капітали вносили в цю царину промисловості».[4, с. 35] В той же час, можна достовірно сказати, що греки займалися сільським господарством: «...Ніжинські греки на початку XVIII ст. почали набувати окремі двори й цілі хутори... На хуторах греки сіяли зерно і технічні культури (тютюн), будували млини, розводили худобу - для власного вжитку, як транспортний засіб і для продажу...»[5, с. 36]

Таким чином, питання появи огіркового промислу в той час розглядалося

ніжинськими агрономами однозначно: вони виводили його від греків-переселенців, котрі започаткували вирощування цієї культури в другій половині XVIII століття. Разом з цим документальних підтверджень даної версії не було.

Наступне важливе питання, якому приділяється увага, - це формування огіркового промислу як економічного явища.

«Соління спершу носило домашній характер, огірки заготовляли для домашнього використання».[6, с. 352] Тривалий час соління огірків не мало комерційного характеру. «Початок промисловому городництву та соління огірків покладено було приблизно 135 років тому назад місцевою фірмою «Дмитренко-Коломан», яка мала великі зв'язки по торгівлі колоніальними товарами з обома столицями».[7, с. 410] Враховуючи, що це було записано 1927 року, маємо приблизну дату 1792 рік. «І ось Ніжинський огірок з'являється вперше в цих столицях у формі подарунка фірми Дмитренко своїм контрагентам.

Невдовзі після цього ніжинські огірки отримують широку популярність на ринках столиці, але про значний розвиток промислу на тоді говорити ще зарано».[8, с. 410]

«Попит на соління зростає повільно, доки широке коло населення великих міст гарно не ознайомилось з високою якістю Ніжинських огірків. Справжня репутація за ніжинським солінням закріпилась всього 20-30 років тому. З цього часу соління зразу набуло інших розмірів; із кустарної справи перетворилось у заводську; з'явилися великі підприємства».[9, с. 352] Тобто маємо 1890-і роки. Професор Ніжинської агрошколи О.Каменев вважає, «...що, поставивши як промисел місцевого значення, він почав швидко поширюватися з того часу, коли з продукцією познайомилася Москва, себто кваліфікований споживач. За даними Ніжинських огірково-консервних фірм, це сталося вперше 1879 року. Року 1897 продукція промислу досягла вже ста вагонів, на кінець же дореволюційного періоду зросла до 500 вагонів, а площа суто товарних огіркових плантацій до 500 гектарів».[10, с. 235]

Звичайно, важливою подією було відкриття у 1868 році руху поїздів на Курсько-Київській залізниці, на якій за 5 км від м. Ніжин споруджено вокзал, котрий перетворився на важливий пункт вивезення сільськогосподарської продукції.

«Через деякий час Ніжинські огірки отримують широку відомість на ринках столиці, але про значний розвиток їх в той час говорити ще не доводилось. Початком дійсного росту соління Ніжинських огірків можна вважати 1892 рік, коли, в зв'язку з розвитком залізничних шляхів, з'явилась для Ніжинського огірка можливість витримувати великі відстані при транспортуванні, так як до цих пір транспортування на великі відстані вимагало великих затрат. Розпочавшись з десяти вагонів 1892 року, вивіз огірків із Ніжина швидко зростає і вже в передвоєнний час досягає 500 вагонів на рік».[11, с. 410]

Отже, однозначної відповіді на друге питання у дослідників не було. Їх висновки розходяться в часі на ціле століття, починаючи від 1790-х і завершуючи 1890-ими роками. Вагоміші факти стосуються періоду 70-х - 90-х років XIX століття: поява залізничного сполучення з великими містами, регулярний вивіз ніжинських огірків залізничними вагонами зростаючими темпами.

Наступне питання, яке розглядається дослідниками,- це стан огіркового виробництва на початку XX ст., до 1914 року.

У цей період з'являються великі виробники огіркової продукції, які співпрацюють із московськими та петербурзькими компаніями, отримуючи замовлення та аванси ще взимку. «Разом з тим рентабельність виробництва, швидко зростаючий попит, створення навколо цієї справи групи енергійних підприємців, добре знайомих з ринком збуту та технічною стороною, Ніжинське соління огірків починає з'являтися на віддалених ринках всієї Росії (Ленінград, Крим, Владивосток, Кавказ, Туркестан). Разом з тим він стає предметом вивозу за кордон.

На всесвітній виставці в Парижі одна з Ніжинських фірм отримала нагороду».[12, с. 410]

Зростання виробництва огірків можна прослідкувати за роками:

- * 1892 рік - 10 вагонів
- * 1897 рік - 100 вагонів
- * 1909 рік - 250 вагонів*
- * 1910 рік - 330 вагонів*
- * 1912 рік - 500 вагонів*[13, с. 353]

В огірковому промислі можна виділити три категорії виробників: засольники, городники (левадники, плантатори) та бондарі. «Всіх засольників, що займаються з комерційною ціллю в довоєнний час, нараховувалось в місті Ніжин до 50 чоловік».[14, с. 352] До початку воєнного періоду ми вже застасмо в Ніжині близько 22-х фірм, які займалися солінням огірків. Найбільш солідні з них були: Гольдін, Москаленко, Дмитренко-Коломан»[15, с. 410]

Економічне становище було найкращим у засольників, тому що великі підприємства увійшли в тісний контакт із столичними торговими фірмами ще з середини зими, отримуючи безпосередньо від них замовлення на соління, і, що найважливіше, великі завдатки.[16, с. 410] Городники були в залежному становищі від засольників, тому «завжди мали велику потребу в коштах».[17, с. 410]

Агроном Фришев у 1909 році оглянув найбільші господарства засольників та навів їх перелік у своїй праці.

	Прізвище та ім'я	Кількість засолених огірків у пудах
1.	Абрам Гольдін	41,500
2.	М.М.Москаленко	21,124
3.	В.Шикера	19,538
4.	Д'яченко	11,232
5.	-	10,485
6.	-	7,249
7.	Крупенко	6,875
8.	Копов	6,074
9.	Гельфгат	4,471
10.	Дейч	3,876
	Всього	134,619

«Взагалі в 1909 році з Ніжина було вивезено близько 150,000 пудів солоних огірків за даними Фришева. Якщо рахувати в середньому 1 пуд засолених огірків по 2 руб., то загальна виручка становить 300 тис. руб.»[18, с. 352]

«Огірковий промисел сприяв розвитку бондарства. В довоєнний час кількість бондарів досягла 270 чоловік».[19, с. 352]

«...Ніжинські засолені огірки починають з'являтися на віддалених ринках всієї Росії (... , Крим, Владивосток, Кавказ, Туркестан). Разом з тим вони стають предметом вивозу за кордон. На всесвітній виставці в Парижі одна з Ніжинських фірм отримала нагороду».[20, с. 410]

«Крім солоних огірків, на столичні ринки відправляли також перші свіжі огірки. Відправка свіжих огірків продовжувалась до перших чисел липня (приблизно два тижні), доки не з'являлися огірки у великій кількості і ціна на них падала».[21, с. 352]

Таким чином, огіркове виробництво посідало значне місце в економіці Ніжина. Крім приміського сільського господарства, розвивалися кустарні промисли, зокрема бондарство, транспорт, особливо залізничний. У системі огіркового

промислу була зайнята значна частина населення, особливо в період збору та переробки овочів. Постійно розширювалася географія збуту продукції, включаючи, можливо, закордонні ринки.

Підсумовуючи діяльність дослідників 20-х років ХХ століття, можна зробити висновок, що зацікавленість у розробці історичної тематики ніжинського огіркового промислу мали винятково представники аграрної сфери, в першу чергу, економічного напрямку, - Господарська спілка (агроном Фришев), Плодоспілка (агроном П.Хоменко). У другу чергу, - наукового напрямку - Агрошкола (директор, професор О.Каменів).

Джерела та література:

1. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р. - Ніжинський філіал державного обласного архіву. - ФР 6297. - Справа 516.
2. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р. - Ніжинський філіал державного обласного архіву. - ФР 6297. - Справа 516.
3. Нове село. - 1929. - 14 жовтня.
4. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII -XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Випуск II. - К., 2001.
5. Там же.
6. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
7. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
8. Там же.
9. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
10. Каменів О. та Клименко К. Матеріали до вивчення ніженського огірка та засобів його соління // Записки Ніжинського інституту народної освіти. За головним редагуванням Миколи Петровського. Кн. X (1930 р.).
11. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
12. Там же.
13. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
14. Там же.
15. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
16. Там же.
17. Там же.
18. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
19. Там же.
20. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
21. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.

Анатолій Тимошенко

СТАН ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У МАЄТКАХ

Г.П.ГАЛАГАНА (40-60 pp. XIX ст.)

Без глибокого і детального вивчення аграрної історії неможливо зрозуміти динаміку розвитку людської цивілізації і простежити взаємозв'язок економічного та соціального прогресу.

В українській історіографії відсутні роботи, де на прикладі окремого поміщицького маєтку комплексно аналізувався б увесь спектр його економічного розвитку з подальшою еволюцією господарства, зумовленою суттєвими змінами у соціально-політичному житті країни. Означена проблема у загальних рисах розкривається у працях І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, Л. Мельника, Л. Раковського, В. Теплицького.

У пропонованому дослідженні висвітлюються окремі напрямки діяльності промислових закладів, що перебували у володінні відомого державного, громадського і водночас не менш знаного та заповзятливого поміщика Лівобережної України другої половини XIX ст. Григорія Павловича Галагана. Дана наукова розвідка є логічним продовженням попередньої публікації автора, де проаналізовано стан землеробської і тваринницької галузей, а також у загальному вигляді охарактеризовано деякі тенденції у переробній промисловості, яка з більшим чи меншим успіхом функціонувала у маєтках Г. Галагана.

Досить прибутковою статтею для поміщицького господарства періоду першої половини XIX ст. була наявність цукрового виробництва. Перші цукроварні виникли в Україні у 20-х рр. XIX ст. Заснували їх у власних маєтках поміщики Лівобережної та Правобережної України. Це були невеликі за розмірами підприємства з примітивною технікою виробництва. Цукровий сік випарювався у відкритих казанах з топкою безпосередньо під ним за допомогою так званого «голого вогню». Через це такі примітивні заводи одержали назву «вогневих». Буряковий сік добувався ручними пресами, з гарячою чи холодною вимочкою буряків, що попередньо нарізувалися на терках - вручну або кінним приводом [1, 101].

Як свідчать матеріали, у 20-30-х рр. більшість цукроварень зосереджувалась у центральних губерніях Росії. Протягом 40-х рр. XIX ст. центр цукрової промисловості з російських губерній перемістився в Україну. У 1841 р. у Харківській, Чернігівській і Подільській губерніях функціонувало 36 цукроварень, що становило 22 % загальної кількості цукрових заводів у державі. Надзвичайно інтенсивний розвиток поміщицької промисловості в Україні у ці роки привів до того, що з 1844 р. вона вийшла на перше місце за кількістю цукроварень: тут зосереджується 57 % із загальної кількості цукрових заводів у країні і далі цей відсоток непинно зростав [2, 32].

Досліджуючи розвиток цукрової промисловості в Україні, Л. Мельник вказував на існування двох типів цукроварень у дореформений період. Одні з них дістали назву «сільськогосподарських», інші - «комерційних». Коротко охарактеризуємо їх з тим, щоб визначити належність галаганівських підприємств до одного з названих типів промислових закладів. Розпочнемо з «сільськогосподарських», які були невіддільною частиною поміщицького маєтку. Виробництво там було незначним і базувалося виключно на кріпосній праці. Метою такої цукроварні було «перетворення матеріалів малоцінних або таких, що не мали збуту, в іншу форму, що надавала їм більшої ціни» [1, 165]. При цьому поміщик-заводчик прагнув так вести господарство, щоб воно не виходило за межі можливостей маєтку, щоб матеріали - буряк і ліс, робітники і майстри постачалися самим маєтком, а ремонт заводу й устаткування «робилися на місці своїми людьми» [3, 241]. Такі заводи в основному будували поміщики, які володіли середніми за розмірами маєтками і не мали достатніх вільних капіталів.

Підприємства іншого типу дістали назву «комерційних». На відміну від «сільськогосподарських», виробництво на них було великим, розрахованим на широкий ринок. Як правило, такі заводи становили при маєтку окремі і часто головний заклад, основною причиною заснування такого підприємства було бажання поміщика використати з користю вільний капітал. Заклад такого типу міг розвиватися в міру збільшення оборотного капіталу [3, 243]. «Комерційна» цукроварня змінювала всю структуру маєтку, їй часто підпорядковувалися всі інші галузі економії. На першому плані там було не сільське господарство та його поліпшення, а промисловість, тому часто обороти і прибуток від заводів були значно більшими, ніж прибуток цілого маєтку. На думку дослідників, саме на таких підприємствах їх власник-поміщик поєднував експлуатацію дарової кріпосної праці з використанням найманої праці, підтримуючи з ринком постійні комерційні зв'язки [2, 34].

В економіях Г.Галагана було 6 цукроварень, що становило 5 % загальної

кількості цукрових заводів Лівобережної України у другій половині 40-х рр. XIX ст. На прикладі роботи заводу в селі Мостище чітко простежується поступальний розвиток цукроваріння у господарстві. Так, у 1848/49 рр. на цьому підприємстві було вироблено 1013 пудів цукру на суму 6797 крб., а вже через два роки - 2961 крб. ціною 16248 крб. [4, 28]. За вказаний період зросла з 7 до 8 % частка цукру, що вироблялася у галаганівських маєтках у порівнянні із загальною кількістю продукції усіх цукроварень Полтавської губернії [5, 74].

З огляду на те, що ефективність будь-якої галузі господарства оцінюється її прибутковістю, перенесемо акцент на торгівлю. Повідомлення управителів свідчать, що основну масу продукції намагалися збути купцям з Москви та сусідніх губерній. Наприклад, у червні 1859 р. між управителем Будківської економії і московським купцем М.Олександровим було укладено договір про поставку цукру для продажу в Москві. Згідно з договором економія зобов'язувалася продати 1500 пудів цукру на суму 5500 крб., а також 1632 пуди ціною 8162 крб. сумському купцю Харитоненку й 1271 пуд. на суму 5784 крб. глухівському купцю Терещенку [6, 14]. Таким чином, усього було продано з місцевої цукроварні 4403 пуди продукції на загальну суму 19446 крб. Вивчаючи повідомлення управителів інших маєтків, на землях яких діяли цукроварні, приходимо до висновку, що й там наприкінці 50-х рр. виробництво зросло, свідченням чого стало збільшення кількості реалізованої продукції. Серед інших виділимо Ічнянський завод, де у 1858 році було продано 3000 пудів цукру на суму 16710 крб. [7, 33]. Принагідно зазначимо, що загальний прибуток усіх економій, одержаний в інших галузях господарства, не перевищував у другій половині 50-х рр. 40000 крб. [8, 31].

З метою виявлення особливостей розвитку галаганівських цукрових підприємств буде доречно проаналізувати організацію виробництва детальніше. Спочатку зупинимося на проблемах кадрового забезпечення цукрових заводів. Звіти управителів маєтків свідчать про наявність на цукроварнях найманих майстрів, серед яких були й іноземці. Пояснюється це «... відсутністю вітчизняних технічних кадрів, що примушувало власників заводів наймати іноземців-майстрів, які не завжди знали справу» [2, 46]. Саме таку негативну оцінку своєї діяльності дістав іноземець Бернат, який у 1857 р. був найнятий на роботу у Жадківський цукровий завод. Підсумовуючи результати цукроваріння в економії, управитель скаржився власнику маєтку: «На нашу долю випав тяжкий результат нинішнього цукроваріння. Економія виконала всі вимоги Берната, а якщо чого не вистачало, то хіба що совісті й сумління у нього самого» [9, 227]. Зауважимо, що цей приклад не був типовим явищем, хоча випадки непрофесійного ставлення майстрів до роботи траплялися й на інших заводах. Документи вказують на ще одну особливість виробництва на цукрових підприємствах Г.Галагана - поєднання дармової праці кріпосних із залученням до роботи найманих робітників. Останніх у середині 50-х рр. на цукроварнях працювало близько 42% від загальної кількості робітників, задіяних у цукровиробництві [10, 6]. В Україні аналогічний показник, за різними оцінками, становив 30-50%. Для цієї категорії робітників було встановлено розміри оплати. Так, за день роботи на одному з галаганівських заводів чоловіки отримували по 12 коп., а жінки - по 2 коп. [11, 249]. У порівнянні з косарями, яким за день роботи платили по 45-50 коп., зарплата працівників цукроварні була досить низькою, але не меншою за платню, яку одержували селяни, працюючи на упорядкуванні доріг, у саду тощо. Зауважимо, що, окрім робітників, які працювали на заводах тимчасово, там були й робітники, для яких робота на цукровому підприємстві була постійною. Вони становили 23% від загальної кількості працюючих.

Слід підкреслити, що наявність і використання праці найманих робітників по-різному трактується істориками. Скажімо, дослідники К. Пажитнов і К. Воблий без усіляких застережень вказували на залучення такої категорії працівників для роботи у поміщицьких цукроварнях. Дещо іншою була позиція І. Гуржія, який стверджував, що лише найм державних селян мав риси капіталістичного найму,

інші ж - були кріпаками поміщика-заводчика, які, за інвентарними правилами, частину тижня працювали за наймом. Поділяючи цю думку, Л. Мельник наводить слова В. Леніна про існування «оригінального ладу промисловості» або спробу організації так званого «феодално-капіталістичного господарства». Керуючись такими міркуваннями, обидва історики дійшли висновку про відсутність класичного капіталістичного найму у більшості цукрових заводів. На нашу думку, така оцінка є правомірною, але щодо галаганівських заводів - не однозначною, оскільки постає питання: до якої категорії працівників належали робітники (а це четверта частина загальної кількості), котрі працювали на цукроварнях постійно? Звичайно ж, то були не селяни-недоїмники і не кріпаки з власних економій, а в переважній більшості люди із сусідніх маєтків, які, не маючи ніяких прибутків, вирішили піти на завод навіть за незначну платню. За таких обставин можемо зробити висновок про те, що у галаганівських цукрових підприємствах, окрім інших форм залучення робочої сили, все ж існував і капіталістичний найм.

Наступна особливість функціонування цукрових заводів пов'язана із закупівлею сировини. Особливо це стосується діяльності заводів наприкінці 40-х - першої половини 50-х рр., коли для нормального функціонування заводів куплялось 70 % буряків, що перероблялися на цукор [12, 33]. Придбання сировини свідчило про постійні зв'язки власника з ринком, що є підставою вважати його цукроварні підприємствами «комерційного» типу. До того ж виручка від реалізації цукру значно перевищувала загальний прибуток економій, на землях яких діяли цукроварні, що теж було ознакою комерційності.

Викладені вище факти дають підстави стверджувати, що цукрові заводи у галаганівських маєтках у середині 50-х рр. набули рис, характерних і властивих цукроварням «комерційного» типу. Взявши до уваги думку Л. Мельника, який вказував на наявність таких заводів переважно на Правобережжі, зробимо висновок, що функціонування цукрових заводів у маєтках Г.Галагана дещо відрізнялось від загальної тенденції розвитку галузі в Україні. При цьому потрібно наголосити, що набуття рис комерційності не викликало переходу заводів до промислового підприємництва з подальшими змінами всієї господарської структури маєтків. Більше того, обсяг виробництва цукру у другій половині 50-х рр. досяг максимального показника продуктивності заводів, які працювали на межі своїх технічних можливостей.

З середини 40-х рр. спостерігається швидкий процес технічного переоснащення цукроварень, що відбувалося шляхом переходу від «вогневих» заводів до «парових». Особливо це стосується Правобережної України і в першу чергу Київської губернії, де внаслідок застосування нової техніки виробництва середня продуктивність підприємств була у 9 разів вищою, ніж продуктивність цукрових заводів Полтавщини [13, 143]. Концентрація цукрової промисловості у Київській губернії зі значним зростанням розмірів виробництва пояснюється наявністю у регіоні великої групи поміщиків, які володіли величезними засобами виробництва, значним капіталом, а відтак мали можливість удосконалювати виробництво [14, 68]. У Чернігівській і Полтавській губерніях навпаки переважали дрібномаєткові поміщики, які не мали фінансової можливості переобладнати власні промислові підприємства.

Загальна криза поміщицько-кріпосницької системи збіглася із світовою кризою, що охопила економіку багатьох країн у другій половині 50-х рр. XIX ст. У цей період яскраво проявились ознаки недостатнього розвитку торговельно-грошових відносин, банківської справи й загального дефіциту грошей в країні. Все це призвело до того, що заводчики-поміщики досить часто вдавалися до розрахунків з покупцями цукру через розписки, так звані «трати» [15, 64]. Такий спосіб реалізації продукції призводив до того, що у власників заводів не вистачало оборотного капіталу, такого необхідного для удосконалення техніки виробництва. Окрім проблем з фінансуванням, цукрозаводчикам не вистачало сировини, бо відразу після розкріпачення селяни не бажали вирощувати буряки. Не вистачало робочих

рук, бо селяни не хотіли працювати на цукрових заводах.

Усе це призвело до швидкого зменшення кількості цукроварень і відповідно до скорочення виробництва. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Чернігівській губернії, де протягом 60-70 рр. припинили існування 52 цукрові заводи. Занепало цукроваріння і на Полтавщині. У 1863 році там функціонувало 21 підприємство, через три роки - 16, а у 1872 - продукція вироблялася лише на двох. [15, 68] Г.Галаган був змушений теж закрити свої цукрові заводи.

Причини ліквідації галузі бачаться так. З одного боку, молодому господарнику Г.Галагану не вистачало досвіду й рішучості для послідовного перетворення власних цукроварень у капіталістичні підприємства, з іншого - власник маєтку належав до числа тих поміщиків, які віддали перевагу вирощуванню інших технічних культур, зокрема, тютюну, льону, рапсу. Отже, причини занепаду цукрової промисловості у галаганівських маєтках не варто зводити до властивості для Полтавщини дрібномаєтковості поміщицьких господарств, а відтак браку коштів, необхідних для розвитку галузі. Занепад цукроваріння був зумовлений рядом суб'єктивних факторів, з яких не всі підпадають під загальну оцінку і трактування причин кризових явищ у цукровій промисловості в перші пореформені десятиліття.

Незважаючи на занепад, наявність у маєтку переробних, різногалузових підприємств свідчила про намагання молодого господаря комплексно підходити до пошуку нових форм ведення господарства. Природно, що далеко не всі поміщики, котрі зрозуміли необхідність переходу до нових ринкових засад, змогли безболісно пристосувати власне господарство до нових умов. Припустився окремих помилок і Г.Галаган, хоча це стало зрозумілим і очевидним лише у середині 80-х рр., під час кризи зерноторгівлі. До вказаного ж періоду було б несправедливо звинувачувати власника за прорахунки у виборі стратегії економічного розвитку маєтку.

Іншою галуззю промисловості в Україні, в якій переважне місце займали поміщицькі підприємства, починаючи з середини XVIII ст. до 40-х, а подекуди й 50-60-х рр. наступного століття, було виробництво сукна. Це пояснюється наявністю постійного ринку збуту і поставками солдатського сукна в казну, урядовими субсидіями і протекційною митною політикою царизму - всі ці фактори сприяли зростанню кількості суконних підприємств у маєтках поміщиків.

У володінні Г.Галагана було дві суконні мануфактури, що становило 4 % від загальної кількості таких підприємств у Лівобережній Україні. Одна з фабрик знаходилась у селі Мостище, інша - у містечку Ічня [16, 20]. Аналіз діяльності останньої дає можливість простежити поступальний розвиток суконної промисловості у маєтку до середини 50-х рр. Саме у цей період на підприємстві зросла чисельність робітників, а також збільшились обсяги виробництва. Так, якщо у 1837 р. на фабриці працювало 46 робітників, з яких лише майстер був вільнонайманим, а решту склали кріпосні селяни маєтку, то у 1854 р. на підприємстві працювало вже 289 робітників, з яких 94 (або 32 %) були вільнонайманими [11, 180]. За роботу на мануфактурі представники цієї категорії працівників одержували заробітну плату. У тому ж 1854 р. підмайстер отримав за рік 45 крб., 15 ткачів - по 48 крб., 5 рівняльників - по 24 крб., два машиністи - відповідно по 62 і 42 крб. [17, 13]. Щодо оплати праці, відзначимо її досить низький рівень відносно зарплатні на деяких однотипних підприємствах, що перебували у володінні інших поміщиків. Зокрема, наймані робітники, які працювали на фабриці у містечку Стеблів Канівського повіту, одержували щомісяця від 7 до 13 крб. [18, 198]. Відзначаючи помітну різницю в оплаті, зауважимо, що розмір матеріальної винагороди на галаганівських суконних мануфактурах був приблизно таким, як і на його цукрових підприємствах.

Привертає увагу наявність машиністів на мануфактурі, що свідчить про використання у виробництві різних машин і пристроїв. Це позитивно впливало на кількість виробленого сукна, підвищувало його якість, хоча і не значною мірою,

але здешевлювало виробництво продукції. Саме завдяки машинізації виробництва, а також підготовці кадрів удалося досягнути збільшення обсягів виробництва, а відповідно і прибутку від реалізації продукції. Так, у 1846 р. на суконній фабриці у селі Мостище було вироблено 3298 аршинів сукна на суму 6026 крб., що становило 83 % прибутку місцевої економії й четверту частину загального прибутку з усіх маєтків [19, 11]. Наведені факти свідчать про те, що галаганівські підприємства, як складові суконної мануфактури України, вступили у другій третині XIX ст. у смугу технічної перебудови або промислового перевороту. Проте в силу особливостей цієї галузі (відносна складність технологічного процесу, сильна мануфактурна традиція), а головне у зв'язку з пануванням у країні кріпосницьких відносин промисловий переворот проходив тут дуже повільно.

Основою технічної перебудови мануфактури був процес її машинізації. Характеризуючи особливості цього явища, Т. Дерев'янкін відзначав: «На перший погляд здається, що процес машинізації в однаковій мірі охопив як капіталістичні, так і вотчинні мануфактури, а машини впроваджувалися головним чином на одних і тих же операціях технологічного процесу. Насправді це не так. Машинізація торкнулася далеко не усіх вотчинних мануфактур. Крім того, на останніх, як правило, працювали дуже примітивні машини. Так, на капіталістичних підприємствах були поширені машини, що мали по 210-270 веретен, а вотчинних - лише по 40-60. Досконаліші машини траплялися дуже рідко» [20, 95].

Розмірковуючи над причинами кризи суконної промисловості у поміщицьких маєтках, відомий дослідник П. Лященко дійшов висновку, що машинізація виробництва на кріпосних мануфактурах відбувалася значно повільніше, ніж на капіталістичних. Це пояснюється наявністю дешевої кріпосної сили, відсутністю стимулів до заміни її дорогими машинами, невпевненістю в економічній доцільності перебудови і, головне, обмеженістю капіталів. Поміщицька суконна фабрика могла успішно функціонувати лише доти, поки вона «спиралася на матеріальні ресурси помістя, а коли технічна перебудова поставила її перед необхідністю розширення зв'язків з ринком, вотчинна мануфактура існувати не змогла» [20, 98].

Правильність такої думки підтверджується кризою, що охопила і галаганівські підприємства. З середини 50-х рр. відбувалося постійне скорочення виробництва. Так, у 1854 р. на фабриці у с. Мостище обсяг продукції у порівнянні з 1846 р. зменшився майже втричі. Прибуток від реалізації сукна у 1858 р. становив лише 1500 крб., що у 4 рази менше показників середини попереднього десятиліття [21, 85].

Належить підкреслити, що занепад суконної промисловості був характерним явищем у Полтавській губернії наприкінці 50-х рр. Виробництво на усіх поміщицьких фабриках різко скорочувалося, частина поміщиків вимушена була закрити свої підприємства, внаслідок чого їх кількість на початку 1861 р. зменшилася з 16 до 7 мануфактур [18, 200]. Припинилося виробництво і на фабриках Г.Галагана.

Наведені факти дають підстави зробити висновок, що більшість вотчинних підприємств не стала послідовно на шлях технічної перебудови, не змогла перейти на вільнонайману працю. Тому, на перший погляд, процес технічної перебудови, що спостерігався у дореформений період на мануфактурах різних видів, значно відрізнявся за своїм характером. У капіталістичній мануфактурі це був справді початок промислового перевороту, а на вотчинній лише спроба пристосуватися до нових умов.

Щодо діяльності суконних фабрик, які перебували у володінні Г.Галагана, зауважимо, що, незважаючи на занепад, ці промислові підприємства відіграли певну позитивну роль у процесі переходу господарства маєтку на нові ринкові засади. Зокрема, діяльність суконних підприємств була тісно пов'язана з розвитком вівчарства у господарстві. Окрім того, промислове виробництво потребувало підготовки кваліфікованих кадрів, що могло бути лише за наявності вільнонайманих робітників. Незважаючи на незначну частину такої категорії працівників, усе ж відзначимо, що набутий досвід використання їхньої праці у

дореформений період позитивно вплинув на економічний розвиток маєтку у пореформені роки.

Аналіз розвитку переробної промисловості у галаганівських маєтках був би не повним, якби поза нашою увагою залишилася селітряна промисловість. Відзначимо, що добування або варіння селітри, яке у другій половині XVIII ст. майже повністю прибрали до своїх рук поміщики, було пов'язане з постачанням сировини на порохові заводи. Поміщики України основну частину добутої селітри здавали на Шосткинський пороховий завод, а також частково продавали московським фабрикантам, які використовували її для виготовлення фарб. Рівень техніки добування селітри протягом усього дореформеного періоду був дуже низьким. Ця надзвичайно важлива галузь промисловості мала дрібний напівкустарний характер і дуже повільні темпи розвитку. У працях І. Гуржія знаходимо дані про те, що на початку XIX ст. добування селітри було поширене у Полтавській, Чернігівській, Київській і Подільській губерніях. Царський уряд вживав ряд заходів для розвитку селітряного промислу. З-поміж інших відзначимо неодноразове підвищення ціни на селітру, субсидування підприємців, установаження їм певних нагород тощо. У кінці 40-х і особливо в 50-х рр. кількість селітроварень в Україні різко скоротилося. На Правобережжі й на Півдні вони зовсім зникли, а на Лівобережжі їх число у порівнянні з 1812 р. зменшилося майже вдвоє. Так, у 1852 р. в Україні було всього 179 селітряних підприємств, з яких у Полтавській губернії налічувалося 91, Харківській - 80 і Чернігівській - 8 селітроварень [18, 203].

У володінні Г.Галагана було три селітряні заводи. На загальному рівні малопродуктивності підприємств цієї галузі вони вирізнялися відносно великим обсягом виробництва. Так, якщо на селітроварнях Харківської губернії у 1855 р. вироблялося у середньому по 700 пудів продукції, то на галаганівських заводах відповідно - 1300, 1440 і 950 пудів. [22, 79]

Варто відзначити, що саме у роки Кримської війни (1853-1856 рр.) у зв'язку з гострою потребою пороху, селітроваріння набуло певного пошвавлення. Готову продукцію відразу ж намагалися доставити на пороховий завод. Так, у 1855 р. управитель гнилицької економії, де діяла одна з галаганівських селітроварень, уклав контракт із заводом на поставку 1440 пудів селітри [23, 4]. Враховуючи те, що генерал-губернатори Лівобережної України затвердили ціну за здану продукцію у розмірі 6 крб. за пуд, можна зробити висновок про економічну вигідність даної галузі для маєтку. З огляду на те, що прибуток економії у 1854-55 рр. не перевищував 19 тис. крб., частка його за реалізовану селітру становила 45 % від загального. [22, 38]

Після завершення війни селітроваріння почало швидко занепадати, чому сприяв ввіз дешевої чилійської селітри. Тенденція до скорочення виробництва чітко проявилась і у галаганівських селітряних заводах. Так, на тій же гнилицькій селітроварні у 1857 р. було вироблено і реалізовано лише 974 пуди продукції, а наступного року виробництво скоротилося до 180 пудів, що практично означало повну ліквідацію галузі [24, 6].

Завершуючи аналіз діяльності промислових підприємств у маєтках Г.Галагана, правомірно буде зробити висновок про те, що поява таких підприємств була прямим пристосуванням поміщицького господарства до умов розвитку товарно-грошових відносин. Далеко не всі галаганівські підприємства змогли перейти на нові капіталістичні засади організації виробництва. Через різні об'єктивні і суб'єктивні причини власнику не вдалося довести до логічного завершення розпочаті технічні й структурно-організаційні перетворення своїх промислових закладів. Незважаючи на те, що з усіх промислових підприємств, які функціонували у маєтках Г.Галагана у дореформений період, після скасування кріпосного права залишилися діючими тільки винокурні, необхідно відзначити в цілому позитивну роль вотчинної промисловості для господарства. Діяльність промислових закладів через підвищення ними вартості переробленої продукції сприяла збільшенню

прибутковості господарства, що дозволило послабити наслідки фінансової кризи у перші пореформені роки й уникнути повного розорення маєтку, що сталося з багатьма поміщицькими володіннями Лівобережної України.

Джерела та література:

1. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. - К.: АН УРСР, 1930. - Ч. II. - 312 с.
2. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К.: Університет, 1972. - 240 с.
3. Сахароварение на мануфактурах помещиков // Журнал мануфактур и торговли. - 1853. - № 6. - С. 231-257.
4. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1264. Ведомости о состоянии работы промышленных предприятий (30 октября 1824 - 16 ноября 1849 гг.). - 61 Арк.
5. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 259. Письма Г.Галагану от управляющего Иченской экономии (21 августа 1856 - 14 июня 1884 гг.). - 91 Арк.
6. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 38. Доклады, рапорты о денежных суммах от реализации сахара из экономий Галаганов (4 мая 1858 - 19 ноября 1959 гг.). - 31 Арк.
7. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 280. Рапорты от конторщика Сокиренской и Иченской экономий (3 декабря 1851 - 29 мая 1860 гг.). - 50 Арк.
8. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1407. Приходно-расходные счета, ведомости, отчеты на постройку и ремонт зданий (27 мая 1844 - август 1889 гг.). - 38 Арк.
9. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 39. Донесения о работе наемных рабочих (18 декабря 1854 - 3 сентября 1858 гг.). - 231 Арк.
10. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1472. Счет кассы Иченского свеклосахарного завода (1 января - 13 августа 1851 г.). - 6 Арк.
11. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 5776. О состоянии промышленных предприятий в экономиях Галаганов (4 января 1837 - 17 октября 1856 гг.). - 273 Арк.
12. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 692. От управляющего Григория Любовцева о состоянии дел в Мостищеской экономии (1848-1863 гг.). - 37 Арк.
13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - СПб.: Б/в, 1882. - Т 3. - 327 с.
14. Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України // Укр. іст. журн. - К., 2000. - №1. - С. 61-70.
15. Раковский Л. Сахарная промышленность Украины. Дисс... док. ист. наук. - К., 1995. - 398 с.
16. ЦДІА України м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1297. Сведения о работе фабрик в Ичне и с. Мостыше (30 октября 1830 - 15 июня 1854 гг.). - 29 Арк.
17. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр.3370. Приход-расход денег в Ичнянской экономии (14 марта 1853 - 6 декабря 1854 гг.). - 24 Арк.
18. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К.: Політвидав України, 1954. - 449 с.
19. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1938. Ведомости и счета о приходе и расходе денег в суконной фабрике с. Мостыше и на других промышленных предприятиях (31 июля 1846 - 8 февраля 1883 гг.). - 61 Арк.
20. Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - К.: АН УРСР, 1960. - 127 с.
21. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1444. Годовые отчеты о денежных суммах из различных экономий (1849 - 1859 гг.). - 96 Арк.
22. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 610. Рапорты и ведомости о состоянии дел во всех экономиях (4 мая 1836 - 22 марта 1865 гг.). - 126 Арк.
23. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 42. О поступлении денег за проданную селитру (14 февраля 1854 - 7 апреля 1855 гг.). - 19 Арк.
24. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 43. Донесения управляющего Гнилицкой экономии о торговле различной продукцией (18 ноября 1855 - 26 ноября 1858 гг.). - 27 Арк.

ПОЛІТИЧНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянуто питання створення жіночих політичних партій та громадських об'єднань в Україні наприкінці ХХ - початку ХХІ ст., основні напрямки їх діяльності та цілі. Наведено таблицю із статистичними даними щодо зростання кількості жіночих організацій по всіх областях України за останні роки.

Демократизація суспільства, економічні та політичні зміни в державі змінюють державну думку про місце та роль жінки у суспільстві. Україна відгукнулася на пропозицію ООН підписати Факультативний протокол 1999 р. до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, що є одним з головних останніх досягнень у законодавстві щодо прав жінок. Держава зобов'язалася вживати відповідні заходи у політичній, законодавчій, соціальній і культурній галузях для забезпечення всебічного розвитку і прогресу жінки з тим, щоб гарантувати їй користування правами і свободами людини на основі рівності з чоловіками.

Становище жінки в Україні відображає ті процеси, які відбуваються в державі в період переходу до демократичних норм, що характеризується загальним зростанням суспільної активності жінки, що виявляється у формуванні жіночих організацій, у появі жінок-лідерів у політиці, економіці та інших галузях суспільного життя. Трансформація існуючих та поява нових жіночих організацій в Україні у 1991-2001 рр. є наслідком суспільних змін другої половини 1980-х рр., т.зв. «перебудови». Кількість жіночих організацій протягом зазначеного періоду непинно зростала в усіх областях України. Причому ця тенденція зберігається впродовж кількох останніх років [табл. 1].

Таблиця 1 подає темпи зростання кількості громадських жіночих організацій за областями.

Кількість жіночих організацій в Україні

Область	За станом на 01.01.1997	За станом на 01.01.1998	За станом на 01.01.1999	За станом на 01.01.2000
АР Крим	38	49	60	71
Вінницька	14	21	32	40
Волинська	11	14	20	20
Дніпропетровська	17	24	35	54
Донецька	56	66	79	84
Житомирська	14	17	22	25
Закарпатська	15	18	22	27
Запорізька	17	14	19	31
Івано- Франківська	42	39	45	50

Київська	12	15	25	36
Кіровоградська	8	13	18	22
Луганська	36	41	50	59
Львівська	35	34	47	53
Миколаївська	8	12	18	22
Одеська	28	31	32	32
Полтавська	19	27	29	35
Рівненська	6	7	10	9
Сумська	7	11	17	20
Тернопільська	14	15	20	32
Харківська	16	30	35	49
Херсонська	12	14	21	27
Хмельницька	13	20	24	30
Черкаська	31	11	17	21
Чернівецька	10	10	11	13
Чернігівська	58	38	43	52
м. Київ	36	49	59	69
м. Севастополь	2	3	8	9
Всього жіночих організацій	575	643	818	992

Джерело: Інформація Державного комітету статистики України.

І все ж кількість жіночих організацій відносно невелика: за даними Центру інновацій та розвитку, вони становлять приблизно 4% від усіх зареєстрованих в Україні громадських організацій.

Так, на 1 січня 1997 р. цей показник становив 4%, 1998 р. - 3,6%, 1999, 2000 рр. - 3,9%.

Результати загальнонаціонального опитування громадської думки, проведеного Центром інновацій та розвитку у липні 1999 р., показали, що жіночі організації залишаються маловідомими й недооціненими з боку суспільства. Лише 4,5% з 1700 респондентів (53% з яких були жінки) оцінили діяльність жіночих організацій в регіонах як активну (для порівняння: значно помітнішою є діяльність дитячо-юнацьких організацій (11,8%), спілок захисту прав споживачів (10,4%), національно-культурних об'єднань (8,5%), допомоги дітям-сиротам (8,2%). Та й необхідність жіночих організацій посіла лише 11 місце серед інших напрямків діяльності громадських організацій.

Найактивнішими борцями за гендерну рівність стали такі жіночі партії, як Жінки України (створена у 1997 році), Всеукраїнська партія жіночих ініціатив (1997 р.), Жіноча народна партія (об'єднана) (1998 р.) та громадські організації - «Союз українок», «Спілка жінок України», «Жіноча громада», які своїми цілями ставлять підвищення ролі жінок у розбудові громадянського суспільства, розвитку

та зміцненні незалежної правової держави; партії спрямовують свою діяльність на активізацію жінок щодо виведення України з кризового стану, ліквідацію усіх форм та проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення жінками власних прав, реалізацію свобод в усіх сферах. Нині жіночі об'єднання не обмежуються лише жіночими проблемами, а намагаються домогтися доступу до вирішення й загальнополітичних питань. Серед заходів діяльності: розробка законів з проблем рівноправності жінок і чоловіків, соціального захисту жінок, материнства; здійснення заходів безпосередньо у трудових колективах, проведення конференцій з питань материнства і дитинства; участь у підготовці законопроектів з соціальних проблем, питань материнства і дитинства, проведення масових заходів із вказаних проблем (цикли лекцій, конференції, семінари, «круглі столи», навчальні курси для жінок, які бажають зайнятися підприємницькою та іншими видами діяльності).

Згідно з цільовими установками, формами діяльності та впливом на розвиток жіночого руху і українське суспільство в цілому умовно можна виділити чотири групи жіночих організацій:

- 1) Традиційні жіночі організації;
- 2) Соціально-орієнтовані жіночі організації;
- 3) Організації ділових жінок;
- 4) Організації феміністичної орієнтації.

Організації першої групи можна визначити як історичні або традиційні. Вони відродилися на ґрунті тих жіночих організацій, що діяли в різні історичні періоди на різних теренах України. В цю групу увійшли організації, які стоять на різних ідейних позиціях, а часом навіть і на діаметрально протилежних, що є свідченням драматизму історії української державності. Організації цієї групи найактивніші в політичному житті країни.

«Союз українок», що відновив роботу з кінця 1980-х рр. у західних областях, а згодом і на всій території України, буде свою діяльність на чітко визначених національно-культурних позиціях. Проблеми поліпшення становища жінок «Союзу українок» пов'язує з національним відродженням, творенням національної самостійної держави та громадянського суспільства. Основна мета організації - спрямування творчих сил українського жіноцтва на відродження та утвердження в суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Статут «Союзу українок», прийнятий на Всеукраїнському установчому з'їзді у грудні 1991 р., визначив організацію як благодійну та громадсько-просвітницьку.

«Союз українок» брав участь у вирішенні політичних питань. Поряд з такими політичними партіями, як Народний рух, Демократична партія України, Селянська партія, організація увійшла до політичного клубу «Демократичний центр», створеного в липні 1993 р. як передвборча коаліція напередодні виборів 1994 р. Від «Союзу українок» було представлено шість кандидатів у депутати Верховної Ради України. Напередодні парламентських виборів 1998 р. організація вступила в очолюваний Народним рухом України передвборчий блок.

Однією з провідних організацій цього типу є «Жіноча громада». Вважаючи себе спадкоємицею традицій українського жіночого руху початку ХХ століття, вона ставить своїм завданням відродження української нації, сприяння розбудові громадянського суспільства, утвердження абсолютної цінності життя і самобутності людини, підвищення соціального статусу жінки в країні, подолання дискримінації жінок, виховання жінок - державних та громадських лідерів, сприяння духовному розвитку жіночого соціуму. За словами голови організації Марії Драч, «Жіноча громада» була третьою організацією після Руху та Просвіти, яка в кінці 80-х років виступила за необхідність проголошення незалежності Української держави. Установчий з'їзд «Жіночої громади» відбувся в грудні 1992 р., на нього були делеговані 128 жінок. «Жіноча громада» має статус міжнародної організації, її осередки діють у Чехії, Росії та Франції. Діяльність «Жіночої громади» певною мірою має політизований характер, оскільки акценти в її роботі розставлені на проблемах висування жінок до органів влади та управління, виховання і підтримки

жінок - політичних лідерів та керівників різних рівнів, активна участь у передвиборчих кампаніях, внесення пропозицій до державних структур та ін. У травні 1993 р. «Жіноча громада» провела міжнародну науково-практичну конференцію «Жінка в державотворенні», серед головних проблем якої були механізми входження жінок до структур влади, надання жінкам і чоловікам рівних можливостей у вирішенні загальнодержавних завдань та ін. На конференції говорилося про доцільність створення при Верховній Раді України групи гендерної експертизи, про формування гендерної політики, проведення гендерної освіти. При цьому підкреслювалося, що будь-який важливий юридичний документ повинен прийматися з урахуванням інтересів обох статей. Конференція прийняла звернення до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України про необхідність квотування у парламенті та уряді місць для жінок[5].

Досягнення жінками рівних можливостей з чоловіками та утвердження української державності поставило своєю метою Всеукраїнське жіноче товариство ім. О.Теліги, сформоване у 1993 р. як жіноче товариство при фундації ім. О.Ольжича. На час проведення установчого з'їзду (червень 1994 р.) товариство ім. О.Теліги мало осередки у 13 областях, а у 1996 р. - у 20 областях України. Під час роботи II з'їзду товариства (листопад 1996 р.) було відзначено збільшенням членства у десять разів.

До традиційної групи жіночих організацій відноситься «Спілка жінок України» (СЖУ). Маючи значний досвід організаційної роботи, усвідомлюючи неможливість існування старої структури організації за нових соціально-політичних умов, що склалися в кінці 1980-х - на початку 1990-х років, керівництво жіночих рад у вересні 1990 року виступило з ініціативою їх реорганізації. 1990-1992 роки стали періодом структурного переоформлення системи жіночих рад. За цей час були проведені регіональні конференції в усіх областях України, і період структурного оформлення організації завершився реєстрацією Міністерством юстиції України у 1993 р. За словами голови СЖУ Марії Орлик, головними статутними завданнями організації є соціальний захист жінок і досягнення рівних прав з чоловіками в усіх сферах життя. [2, с. 85]

До другої групи жіночих організацій належать соціально орієнтовані організації. Їх створення було відгуком на пекучі соціальні проблеми, викликані змінами, що зачепили домінантні підвалини людського буття після розвалу Радянського Союзу.

8 вересня 1990 р. об'єднаний установчий з'їзд 12 регіональних комітетів заснував «Організацію солдатських матерів України» (ОСМУ). Діяльність ОСМУ мала політичний характер. Своєю головною метою ця організація визначила сприяння формуванню національних збройних сил. На забезпечення соціально-правового захисту сімей, котрі втратили синів у армії, був спрямований Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів, що відбувся у квітні 1997 р. у Києві й на який прибуло 200 матерів України. На ньому зазначалося, що 360 воїнів щороку гинуть при проходженні військової служби в Україні. Ця страшна статистика змушує жінок об'єднувати зусилля для захисту своїх синів та чоловіків.

Забруднення довкілля, згубні наслідки Чорнобильської катастрофи зумовили появу мережі жіночих екологічних організацій. Однією з перших була київська регіональна неурядова екологічна організація «Мама-86». Вона була заснована групою молодих матерів у 1990 р. У грудні 1998 року вперше в Україні з ініціативи організації «Мама-86» розпочався процес громадського обговорення Національної програми до її затвердження урядом України. Йшлося про Національний план дій з гігієни довкілля [7].

На реалізацію творчих можливостей сільської жінки, її психологічну адаптацію в перехідний період спрямована діяльність Всеукраїнської громадської організації «Рада жінок-фермерів України», яка була зареєстрована в Міністерстві юстиції України 25 травня 1998 р. Серед проектів, над якими працює рада, - «Діти України на землі Батьківщини», «Відродження неперспективних сіл», «Інформаційно-

технічна підтримка жінок-фермерів», «Школа жіночого лідерства» тощо. Організація приділяє значну увагу співробітництву з органами влади, бізнесу, громадськими організаціями тощо.

Соціально орієнтовані жіночі організації - це найбільша за кількістю група організацій. Вони не виявляють активності у відстоюванні жіночих прав, а орієнтуються на вирішення нагальних соціальних проблем.

Серед третьої групи жіночих організацій: Київська федерація ділових жінок «Либідь», що виникла наприкінці 1990 р. при Київському фонді милосердя і здоров'я; Кредитна спілка «Жіноча взаємодопомога», створена діловими жінками Харкова у 1994 р.; Кримський бізнес-клуб «Феміна» і Клуб ділових жінок Ялти; «Донецька ліга ділових жінок», заснована в грудня 1995 р. тощо.

З розвитком жіночого руху в Україні, зумовленого трансформаційними процесами в усіх сферах життя й утвердженням особистісної парадигми в культурі суспільства та прав людини-жінки, почали формуватися феміністичні організації. Вони характеризуються строкатістю, багатоплановістю, структурно нагадують групи підвищення свідомості їх членів, малочисельні за складом. Ці організації не претендують на провідну роль у жіночому русі, не прагнуть представляти та захищати інтереси всіх жінок України, а створюються та діють на основі групових спільних інтересів, взаємодовіри та порозуміння у межах даного об'єднання.

Однією з організацій цього типу є Харківський центр гендерних досліджень що об'єднав науковців, які вивчають філософський аспект місця і ролі жінки в суспільстві та філософські витоки фемінізму. Жінки, що є членами центру, започаткували практику виїзних гендерних шкіл в Україні, перше навчання у якій відбулося у травні 1997 р. у Форосі. До навчання у школі були запрошені вчені, викладачі Києва, Сум, Одеси, Дніпропетровська, Вінниці, які займаються жіночими та гендерними дослідженнями і здатні започатковувати та вдосконалювати гендерні програми у навчальних закладах, реально впливати на зміну гендерних відносин шляхом викладацької, виховної та громадської діяльності. Значний науковий інтерес становлять роботи центру: навчальний посібник «Теория и история феминизма» під редакцією І. Жеребкіної (Харків, 1996 р.), монографія І. Жеребкіної «Женское. Политическое. Бессознательное. Проблемы гендера и женское движение в Украине» (Харків, 1996 р.), Гендерні дослідження (Випуск 1-3), колективна монографія «Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике» (1999 р.)[6].

Та попри свою чисельність, жіночі організації України усвідомлюють свій відносно незначний вплив на політичне життя країни. І тому в останні роки вони прагнуть об'єднати свої зусилля. У 1999 р. була створена Національна рада жінок України (НРЖУ), до якої увійшли провідні жіночі організації. Причому до консолідації жіночого руху доклали зусиль такі різні діячки, як Марія Орлик і Марія Драч. Слід відзначити, що якщо в перші роки чільне місце в діяльності НРЖУ посідали благодійні, культурологічні та представницькі заходи, то з 2003 року Рада дедалі частіше заявляє про себе на політичній арені. Так, 8 квітня вона взяла участь у громадських слуханнях «Обговорення Програми діяльності Кабінету Міністрів України («Український дім»); 18 квітня її представниці виступили на Міській науково-практичній конференції з обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України»; 15 травня НРЖУ взяла участь у міжнародній науково-практичній конференції «Співпраця державних органів влади та жіночих організацій в процесі державотворення та формування громадянського суспільства, проведеної з ініціативи Спілки жінок України та за участю делегацій з Росії, Білорусі, Молдови, Азербайджану; 21 травня Рада взяла участь у парламентських слуханнях «Демографічна криза в Україні, її причини та наслідки, 30 травня взяла участь у Форумі народної демократії: на шляху до оновленого проекту національного розвитку. Серед заходів 2004 р. слід відзначити участь НРЖУ у підготовці та проведенні парламентських слухань «Становище жінок в Україні: реалії і перспективи» (9 червня) [1, с. 30-31, 35].

Аналізуючи політичну діяльність жінок України на сучасному етапі, слід одразу ж зазначити, що ця діяльність уже принесла деякі вагомі результати. Зокрема, саме громадська думка жіночих об'єднань, таких, як «Жіноча громада», Спілка жінок України, «Союз українок» та ін. у 1996 році ініціювали при обговоренні проекту Конституції України внесення до неї статті 24, де закріплюється рівність прав і можливостей жінок і чоловіків. Жіночі громадські об'єднання України, як узагальнення громадської думки своїх членів, вносили вагомі пропозиції до Сімейного, Кримінального та інших кодексів України, до законів про права дитини, політичні партії, громадські об'єднання та ін. Їх думка неодноразово враховувалася під час роботи над законами в комітетах Верховної Ради й знаходила юридичне закріплення.

Результатом впливу і врахування громадської думки було їх відображення у постанові Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. №479 «Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 - 2005 роки, а також у дорученні першого віце-прем'єр-міністра, в якому йшлося про цілу низку гендерних перетворень в управлінських структурах України [4, с. 33-34].

Жінки України мають значну питому вагу в складі майже всіх політичних партій країни. Завдяки їх активності в програмах багатьох партій (таких, як Народний союз «Наша Україна», Партія регіонів, Соціалістична партія України (СПУ)) знайшли відображення питання сім'ї, материнства, дитинства тощо. Так, у програмі СПУ зазначається, що ставлення держави до жінки - джерела життя, добробуту і стабільності... є критерієм демократичності і прогресу суспільства. Одним із своїх завдань партія вбачає забезпечення рівних соціальних можливостей жінок і чоловіків (гендерна політика). Гендерна політика передбачає усунення дискримінації за статтю, розглядається як важлива складова частина боротьби за визнання і повагу прав людини, взаєморозуміння в суспільстві. Вона передбачає здійснення системи заходів, спрямованих на створення рівних можливостей у політичній, діловій, соціальній та інших сферах для жінок і чоловіків. Вирішальною передумовою вдосконалення гендерних відносин є успішний розвиток у країні економіки і соціальної сфери, забезпечення рівного для жінок і чоловіків доступу до роботи, економічних ресурсів, належних умов життя, включаючи житло, екологічну безпеку, якісну освіту, охорону здоров'я тощо. Істотним чинником вирішення гендерних проблем буде вдосконалення законодавства, а також усунення розбіжностей між задекларованими у Конституції України правами чоловіків та жінок і реальністю. Усе це слід здійснювати із врахуванням успіхів інших країн, досвіду міжнародного гендерного руху.

Комуністична партія України (КПУ) пов'язує проблеми сім'ї, материнства і дитинства з рівнем добробуту усіх верств населення України. Тільки за таких умов, говорить у статуті Комуністичної партії України, жінки перестануть боятися народжувати дітей, зможуть спокійно їх виховувати і бути впевненими в їх майбутньому [3, с. 110].

Партія зелених України вважає своїм основним завданням захист інтересів сім'ї, створення сприятливих соціально-економічних та екологічних умов її існування. Особливо акцентується, що праця жінки в сім'ї - робота на суспільство. У зв'язку з цим стверджується, що виховання малолітніх дітей треба визнати формою трудової діяльності жінки, котра не зайнята на підприємстві чи в установі, із зарахуванням відповідного терміну до загального трудового стажу [3, с. 285].

Християнсько-демократична партія України виступає за моральну, фізичну, матеріальну допомогу сім'ї, її зміцнення як основного осередку суспільства та виховання людини, що є християнською метою і одним з основних завдань держави [3, с. 606-607].

Підбиваючи підсумки розгляду історії та тісно пов'язаного з нею сьогодення українського жіночого руху, можна зробити висновки, що рівноправність жінки й чоловіка має в Україні глибокі історичні корені. Вона була відображена в

українських середньовічних законодавчих зводах і являла собою правову норму, котрої дотримувалося суспільство, ці традиції почали відроджуватися в середині XIX століття, що привело до організаційного оформлення українського жіночого руху на початку XX століття, але плін цього процесу було перервано радянізацією Східної України. В перші два етапи розвитку сучасного жіночого руху в Україні (1990 - 1991 рр.; 1991 - 1994 рр.) відбулося становлення і внутрішній саморозвиток жіночих організованих груп; на третьому (з 1994 р.) почалася співпраця та взаємодія жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Політична діяльність українських жінок на сучасному етапі характеризується тим, що вони починають відроджувати ті права, які мало українське жіноцтво протягом століть, відновлювати організації, що існували до радянської влади.

Жіночі організації, що діяли в Україні на рубежі XX - XXI століть, - різноманітні за своїм змістом, цілями і завданнями діяльності, формами і методами роботи, організаційними принципами.

На жаль, попри те, що кількість жіночих організацій протягом досліджуваного періоду невпинно зростала в усіх областях України, їх загальна кількість відносно решти громадських організацій залишалася невеликою і вплив у суспільстві був незначним. Позитивним можна вважати те, що наприкінці 1990-х років намітилася тенденція до консолідації жіночого руху, що виявилось в утворенні 1999 року Національної ради жінок України.

Джерела та література:

1. Жінка в Україні. - Т. 32. - К., 2005. - с. 30-31, 35.
2. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 4-5 листопада 1995 року. - Дніпропетровськ, - 1996.
3. Політичні партії України. - К., - 1998.
4. Рівність жінок та чоловіків: світові тенденції та українські реалії. - К., 2001.
5. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі //Перехрестя. - 2000.- №3(8).
6. Сайт Харківського центру гендерних досліджень <http://gender.univer.kharkov.ua/>.
7. Сайт Всеукраїнської екологічної неурядової організації МАМА-86 <http://www.mama-86.org.ua/news/12102004.htm>

Олексій Колєватов

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ 1817 - 1832 рр.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень у Росії, в т. ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Проте процеси формування та розвитку органів управління військових поселень кавалерії в Слобідсько-Українській губернії, як і окремі питання їх влаштування, залишаються недостатньо вивченими в історичній літературі. Почато лише вивчення регіональних аспектів цієї проблеми [2]. Тому в даній статті зроблена спроба проаналізувати розвиток системи управління в Слобідсько-Українських військових поселеннях 1817-1832 рр.

Новий державний інститут, яким були військові поселення, виконання ним особливих функцій і обов'язків, а також відмінна від інших закладів структура, поставили на порядок денний питання створення нової системи управління. Організаційна структура військових поселень, яка багато в чому збігалася із загальноармійською, значною мірою визначила і систему їх управління в 1816-1832 рр. Головною ж відмінною рисою органів управління військовими

поселеннями було поєднання в них як військових (бойова підготовка військ), так і господарських функцій (організація сільськогосподарського виробництва, будівельних робіт, торгівлі і промислів). У принципі, ці органи управління ніби синтезували функції двох вищих органів управління збройними силами - Головного штабу Його Імператорської Величності і Військового міністерства [3]. Ще однією особливістю формування управлінських структур військових поселень була тенденція їхнього розвитку знизу вгору, тобто вони утворювались по мірі формування самої поселенської системи, в тому числі й округів кавалерії, завершення поселення дивізій та об'єднання їх в корпуси.

Перейшовши до військового відомства, поселенці підкорялися порядку «військового влаштування» і входили «до залежності полкового управління» [4]. Тому створення системи управління починалося на рівні поселеного ескадрону і полку, тобто на місцях. Ці органи почали створюватися відразу ж по прибутті поселених ескадронів до місць поселення і після переведення визначених територій до складу округів поселень. Кожний поселений кавалерійський полк Слобідсько-Українського військового поселення складався з 6 ескадронів (3-х поселених і 3-х резервних) [5]. Для командування цими ескадронами призначався спеціальний штаб-офіцер, який мав посаду командира поселених і резервних ескадронів. Поселеними ескадронами командували ротмістри, а резервними - штаб-ротмістри, які «підпорядковувалися першим командирам» [6].

Однак стройові офіцери, як правило, були далекими від проблем сільськогосподарського виробництва, тому для вирішення всіх питань, пов'язаних із господарським влаштуванням і розвитком інфраструктури поселених округів, при командирах поселених ескадронів і полків створювались ескадронні і полкові комітети. Ці органи місцевого управління частково звільняли командирів поселених підрозділів від вирішення тих численних проблем, що виникали під час створення господарської інфраструктури округів, їх функціонування на принципово новій основі. Також комітети вирішували і деякі правові питання, а інколи виступали і в ролі судових інстанцій по громадянських позовах і скаргах військових поселенців [7]. У Слобідсько-Українських військових поселеннях ескадронні і полкові комітети були утворені взимку - навесні 1818 р., тобто в процесі поселення полків.

Ескадронні комітети, як правило, вибиралися самими військовими поселенцями з людей «між ними довірених і добросовісних» і склалися з одного унтер-офіцера і трьох поселенців-хазяїв [8]. Вибори відбувалися у двох складах, після чого претенденти представлялися ескадронному командирі, який призначав їх на свій розсуд, а які не увійшли до складу комітету, вважалися кандидатами і заміщали членів комітету в разі їх хвороби чи смерті. Склад комітету затверджувався командиром поселених і резервних ескадронів, і після прийняття присяги він приступав до виконання своїх обов'язків. Обирався цей комітет тільки на один рік [9]. Засідання проходили один раз на тиждень (в суботу), щоб не відволікати поселенців від їхніх занять. У повноваження ескадронних комітетів входили розгляд господарських спорів між поселенцями та їх постояльцями, а також «запис духовних заповітів про власність», тобто виконання функцій нотаріальних органів. При розгляді спірних справ комітет мав головним завданням «примирити незгодних і доставити кожному справедливе задоволення» [10]. Коли поселенці не були задоволені рішенням ескадронного комітету, питання передавалося на розгляд до комітету полкового управління.

Наступною ланкою місцевого управління був комітет полкового управління. Його структура і функції були значно складнішими ескадронного комітету, а коло розв'язуваних питань було набагато ширшим. Комітет полкового управління, перебуваючи під головуванням командира поселеного полку, складався з шести членів: старшого священника, трьох командирів поселених і резервних ескадронів і двох обер-офіцерів [11]. Засідання комітету проходили щотижня, а всі питання вирішувалися більшістю голосів і фіксувалися в журналах засідань. Два обер-

офіцери, які призначалися до комітету, знаходились при ньому постійно «ради невинного руху справ», а також для виконання всіх прийнятих комітетом рішень [12]. Один з цих офіцерів був скарбником і відав фінансовими питаннями, вів облік грошових сум, які відпускались на влаштування поселення, завідував позиковим грошовим капіталом і запасами хліба та фуражу.

Комітет полкового управління був останньою інстанцією для вирішення всіх господарських питань, які стосувалися військових поселенців. За положенням, його влада розповсюджувалась на «всі частини господарського влаштування військового поселення в своєму окрузі». За комітетом зберігалось право подачі скарг бригадним і дивізійним командирам під час інспекторських оглядів. При розбіжностях, що виникали під час засідань, остаточне рішення міг прийняти вищестоящий начальник. Командир полку мав право видати наказ про виконання (під свою відповідальність) і того питання, яке не набрало більшості голосів [13].

При полковому комітеті перебувала канцелярія, яка складалася з двох відділів та архіву. Перший відділ канцелярії займався збором відомостей про кількість населення округу, заняття військових поселенців, питаннями переходу корінних жителів у військово поселення, розподілом поселенців на групи і категорії, наділенням їх худобою та інвентарем, заміною і позбавленням поселенців господарства. Тут же збиралися відомості про щорічні посіви і врожаї хліба, проводився розгляд скарг по господарській частині і складалися представлення винних до суду [14]. Другий відділ займався складанням щорічних кошторисів на будівництво, щомісячних відомостей з прибуткової і витратної частин грошових сум, звітів про позиковий грошовий капітал і запаси хлібного та фуражного продовольства, а також по кінних заводах, планах земель і будівель округу, закуповував необхідні будматеріали і укладав підряди. Ним же складалися наряди на суспільні роботи (заготівлю дров, перевезення вантажів, ремонтні роботи та інше) та оплату за них, призначалася допомога з позикового грошового капіталу та із запасних хлібних магазинів. Канцелярія комітету перебувала у веденні полкового аудитора, а кожне відділення і архів - старших писарів. Писарі обиралися з кантоністів, нездатних до стройової служби [15].

Серед інших обов'язків комітету полкового управління був контроль за всіма сторонами життя у військових поселеннях. Комітет через ескадронних командирів і ескадронні комітети «обертав безпосередньо увагу» на поведінку кожного жителя округу військового поселення. За його рішеннями каралися недбайливі поселенці і заохочувались ті, котрі мали успіхи в удосконаленні хліборобства, поширенні скотарства, взагалі поліпшенні свого господарства і хто проявляв ретельність в освоєнні військових наук. Комітетом оголошувалася подяка і тим ескадронним командирам, які демонстрували особливе старання у підвищенні ефективності господарства свого округу. Над «недбайливими» хазяїнами він встановлював опіку, а в разі закінчення її терміну без позитивних результатів, комітет позбавляв їх господарства і замінював іншими поселенцями. В комітеті видавалися дозволи на вступ до шлюбу, звільнювальні квитки на певний термін для вільного проїзду в сусідні повіти і губернії для торгівлі і промислових занять. Під безпосереднім управлінням комітету перебували і різні господарські заклади (кінні заводи, промисли, хлібні запасні магазини та інше).

Комітет полкового управління повністю контролював процес сільськогосподарського виробництва на території округу, слідкував за своєчасною і правильною обробкою полів, повинен був піклуватися про поліпшення землеробства, а також спостерігав за станом худоби у поселенців. У неврожайні роки він піклувався про прийняття заходів для забезпечення поселенців всім необхідним. Крім того, комітет керував усіма ремонтними роботами в окрузі, проводив торги, укладав підряди і мав право укладати контракти на суму до 15 тис. руб. (від 1 до 5 тис. руб. - з дозволу бригадного командира, а від 5 до 15 тис. руб. - начальника дивізії) [16]. Також на комітет покладалася турбота про здоров'я поселенців в окрузі, попередження появи пошесних хвороб і прийняття запобіжних

заходів [17]. Разом з тим члени комітету повинні були слідкувати, «щоб ніхто з офіцерів не уживав поселенців на свою роботу і не відволікав би їх від господарства», тим самим зберігаючи його від розладу [18].

Як бачимо, комітет полкового управління повною мірою ніс відповідальність з усіх питань господарського розвитку в окрузі, за вирішення фінансових справ і робив усе можливе для швидшого переходу військ на самозабезпечення продовольством та фуражем. Зважаючи на це, полковий командир мав можливість приділяти більше уваги стройовій підготовці особового складу, хоча при цьому він не звільнявся від відповідальності за економічний стан округу. Якщо ж визначати роль комітету при командирі полку, то можна стверджувати, що він відігравав при ньому роль розпорядницького і виконавчого органу.

Наступною ланкою в управлінській системі військових поселень був дивізійний штаб. 6 жовтня 1821 р. було прийнято положення «Образование дивизионного штаба поселенной дивизии», в якому визначався його склад і функції [19]. Згідно з ним, штаб поселеної дивізії зберігав в основному весь склад і структуру штабу звичайної дивізії, який визначався § 57 постанови для управління великої діючої армії. Але виходячи зі специфіки управління поселених підрозділів, в нього були введені нові посади: начальника робіт, старшого ад'ютанта, офіцера свити й. і. в. по квартирмейстерській частині, аудитора, бухгалтера і його помічника [20]. Основний принцип, закладений в основу структури штабу поселеної дивізії, можна визначити як можливість управління поселеною і діючою частинами в разі виступу останньої з округу поселення в похід. У разі виступу дивізійного командира в похід разом з діючими ескадронами командування в поселених ескадронах здійснював спеціально призначений на цей випадок генерал. В поселенні на час походу залишались тільки нововведені члени дивізійного штабу, а інші його члени виступали в похід разом з дивізійним командиром [21].

Управління штабу поселеної дивізії розподілялось на 3 частини: квартирмейстерську (очолював дивізійний квартирмейстер), чергування (очолювалось двома старшими ад'ютантами і обер-аудитором) та економічну (очолював начальник робіт). Дві перші частини виділялись у відповідності з правилами, які пропонувалися в установі для управління великою діючою армією, а третя визначалася поселенням військ [22]. У компетенції квартирмейстерської частини штабу поселеної дивізії були питання детального опису округів військового поселення, складання карт і планів округів, розробка маршрутів пересування військ та розподіл їх на зимові квартири. Вона ж проводила підготовчі роботи з прийому нових територій до складу поселених військ, тобто складання карт і описів економічних волостей та казенних селищ, які відходили до військових поселень, вибір зручних земель для округів поселення та остаточне визначення їх кордонів, підбір місць для полкових і ескадронних штабів, розчищення полів, лісів, осушення боліт, розподіл землі на ділянки. Чергування поділялось на три столи. Перший стіл займався питаннями проходження стройової служби в поселеній дивізії, складанням звітів про кількість солдатів і офіцерів, стройових коней та інше. Другий стіл відав питаннями розподілу стройових частин, складанням списків для жалування і продовольства людей, збирав відомості про стан у військових поселенців робочої та іншої худоби. Судовими справами в дивізії займався третій стіл. Економічна частина штабу розподілялась на два столи: один з них займався будівництвом в поселених округах під керівництвом начальника робіт, а в компетенції другого була вся економічна частина дивізії, яка знаходилась під наглядом бухгалтера [23].

Докладний опис предметів ведення кожного із столів дивізійного штабу складався в штабі окремого корпусу військових поселень і з затвердженням головного над військовими поселеннями начальника, розсилався для виконання в штаби дивізій. Дивізійний штаб також мав архів і друкарню. Їх діяльність здійснювалась під наглядом старшого ад'ютанта другого столу чергування, і вони завжди залишались у штаб-квартирі поселеної дивізії [24]. Асигнування на

утримання дивізійних штабів відпускалися за кошторисами на влаштування поселених військ.

Таким чином, штаб поселеної дивізії став універсальним органом, в якому передбачався чіткий розподіл функцій. Штаб поєднував управління як стройовою, так і господарською частинами поселень. Також одна частина штабу була розрахована на керівництво військами в бойових походах, а друга, залишаючись весь час на місці, займалась управлінням поселеними підрозділами. У складі Слобідсько-Українського військового поселення було два дивізійних штаби, тобто за кількістю поселених дивізій (2-ої уланської і 2-ої кірасирської).

З воцарінням імператора Миколи I почалася поступова ліквідація автономії військових поселень, яка існувала під час правління Олександра I. 30 квітня 1826 р. було видано рескрипт на ім'я О.А.Аракчєєва, яким «задовольнялось його прохання» про надання йому відпустки з виїздом за кордон на лікування, тобто фактично його було відправлено у відставку. Командування поселеними військами тимчасово доручалось генерал-майору П.А.Клейнміхелю, який був зобов'язаний «в справах важливих», що потребують «дозволу Головного над військовими поселеннями начальника..., відноситися» до начальника головного штабу й. і. в. І.І.Дибича [25]. З цього моменту почалося поступове підпорядкування військових поселень загальному армійському командуванню. У зв'язку з цим почалось реформування центральних органів управління. Однак місцеве управління (ескадронні комітети, комітети полкових управлінь) залишилось у колишньому вигляді.

На початок царювання імператора Миколи I склалися досить розгалужена мережа військових поселень і структура їхнього управління. Всі військові поселення кавалерії розподілялись на округи, і кожен округ отримував назву того полку, який в ньому розквартирувався. Два полкових округи складали поселену бригаду на чолі з бригадним командиром. У кавалерії дві бригади складали поселену дивізію, а дві дивізії об'єднувалися в склад поселеного корпусу. У рамках Слобідсько-Українських військових поселень 1829 р. 2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії, які до цього складали загін військових поселень в Слобідсько-Українській губернії, були зведені в 2-й поселений кавалерійський корпус [26]. Штаб корпусу мав таку ж структуру, як і дивізійний, але з дещо більшим штатом [27]. Він також мав свій архів і друкарню.

У командира поселеного корпусу був ряд специфічних обов'язків. Він спостерігав за станом господарської частини у всьому поселеному корпусі і йому було надане право затверджувати контракти на поставку матеріалів та інших речей для будівництва на суму до 15000 руб. [28]. До обов'язків корпусного командира входило піклування про влаштування і благоустрій округів, а також він повинен був вживати заходи щодо усунення всіх не порядків та упущень. За порушення в ході влаштування поселених округів командир корпусу ніс особисту відповідальність. Щорічно він повинен був проводити інспекторські огляди округів військового поселення, які перебували під його началом. Під час такого огляду він повинен був оглядати селища кожного округу, поля, всі господарські заклади і казенні будівлі та повідомляти до штабу окремого корпусу військових поселень про стан справ на місцях. Корпусний командир особисто проводив «свідчення грошової казни», повинен був ревізувати справи комітету полкового управління і подавати звіти про стан фінансів в округах [29]. Щорічно він також подавав звіти про витрати з асигнованих на влаштування поселених округів коштів і матеріалів на будівництво. Тому дивізійні командири повинні були надавати йому щомісячні відомості про наявний стан грошових коштів по всіх округах. Отже, командир корпусу не мав змоги розпоряджатися фінансами на свій розсуд. Контроль з боку економічного комітету штабу окремого корпусу військових поселень не дозволяв також використовувати гроші не за призначенням.

Під час виступу поселеного корпусу в похід, корпусний командир разом з діючими ескадронами входив до складу діючої армії і залишав командування

округами спеціально призначеному генералу. Всі члени управління корпусного штабу по поселеній частині залишались у поселенні при новому начальникові. Після повернення військ з походу діюче і поселене управління з'єднувались знову воедино і корпусний командир вступав знову «в повне розпорядження по всім частинам ввіреного йому корпусу».

Наказом від 30 квітня 1829 р. при військових поселеннях організовувалась рота топографів у складі 75 чоловік. У 2-й резервній поселеній кавалерійський корпус призначалось 13 топографів: чотири повинні були перебувати при корпусному штабі, а інші при дивізійних штабах та штабі артилерії цього корпусу [30]. Навесні 1831 р. було видано наказ про створення при головному штабі й. і. в. по військових поселеннях корпусу інженерів військових поселень [31]. Мета його створення полягала в тому, щоб постійно мати при військовому поселенні офіцерів для проведення робіт та спостереження за ремонтним утриманням будівель. Він формувався з офіцерів і генералів корпусів інженерного і шляхів сполучення, які були прикомандировані до військових поселень для будівельних робіт. Корпус складався з головного управління і трьох округів. Головне управління, до якого входили директор робіт, старші ад'ютанти першого відділу економічної частини, голова будівельного комітету в батальйонах військових кантоністів і його члени, перебувало при головному штабі й. і. в. по військовому поселенню. Другий округ корпусу інженерів вводився при 2-у резервному поселеному кавалерійському корпусі і до складу його входили корпусний інженер, два дивізійних та чотири бригадних інженери (всього 7 офіцерів) [32]. Офіцери корпусу інженерів тепер повністю відповідали за справи по проведенню будівельних робіт в округах військових поселень. В їх функції входило складання проектів і кошторисів, розробка загального розкладу про кількість робочих, майстрових і підвід, підготовка звітів про зведені будівлі.

Отже, всі ці зміни в системі управління військовими поселеннями вели до деякого збільшення штату корпусного і дивізійних штабів, що, безсумнівно, свідчило про збільшення виконуваних ними обов'язків та функцій. Також можна говорити і про прагнення вищого начальства добитися чіткішої дії середньої ланки апарату управління, тобто спостерігається прагнення удосконалювати управління військовими поселеннями.

З цією ж метою проводились зміни в системі управління поселених кавалерійських дивізій. Наказом від 21 березня 1832 р. управління поселеної частини було відділено від діючої і резервної на полковому і бригадному рівнях [33]. Тепер під час перебування полків в округах поселень полкові і бригадні командири були начальниками тільки над діючими і резервними ескадронами ввірених їм полків та бригад. Начальники ж дивізій і корпусів, як і раніше, зберігали свої повноваження над поселеною і діючою частинами. Тільки під час виступів полків у похід резервні ескадрони, які залишалися в округах, переходили в підпорядкування генерала, що призначався на цей час для управління поселеною частиною. Отже, на рівні поселених дивізій і корпусів їхні командири зберігали всю повноту влади в питаннях бойової підготовки діючих і резервних частин та господарського розвитку округів військового поселення. Чіткий розподіл влади і функцій по двох частинах управління поселених підрозділів відбувся тільки в самій нижній ланці системи військових поселень кавалерії (ескадрони, полки, бригади). І зв'язано це було з тими змінами, які відбулися раніше, тобто з реформою поселеної системи у 1826 - 1827 рр., коли почалося відділення поселеної частини від діючої.

1832 р. у зв'язку з початком реорганізації управління збройними силами, головний штаб по військовому поселенню та економічний комітет були включені до складу Військового міністерства під назвою «Временный департамент по военным поселениям» [34]. З реорганізацією центрального управління, значним змінам піддалось і управління резервної поселеної кавалерії. У цьому ж році була введена посада інспектора всієї поселеної кавалерії, на яку був призначений командир 3-ого резервного поселеного кавалерійського корпусу, генерал від

кавалерії, граф І.Й.Вітт. Інспектору поселеної кавалерії підпорядковувались війська 1-ого, 2-ого резервних та зведеного кавалерійських корпусів (нумерація корпусів змінилась: 2-й резервний поселений кавалерійський корпус став 1-м, а 3-й - 2-м), а також всі округи військових поселень кавалерії. Під його командуванням перебували також деякі резервні піхотні дивізії та артилерійські роти. Для оперативного управління всіма цими військами був створений штаб інспектора поселеної кавалерії, а йому самому була «надана влада корпусного командира Окремого корпусу в мирний час» [35].

Таким чином, можна констатувати, що формування апарату управління Слобідсько-Українського військового поселення відбувалося по мірі розвитку самої системи поселень та округів кавалерії. Організація місцевих органів управлінської системи йшла по висхідній і починалась вона з організації нижчої ланки, потім оформлялась середня ланка, і тільки після цього завершувалось створення вищих органів керівництва на рівні корпусу. З часом як і сама поселена система, так і апарат управління зазнали певних змін і піддалися реорганізації у відповідності з тими змінами, які вносились в організаційну структуру. В цілому система управління Слобідсько-Українського військового поселення була схожою з апаратом управління армійських корпусів і дивізій, але разом з тим вона була покликана вирішувати одночасно два завдання: здійснювати військову підготовку ескадронів та полків і виконувати всі функції господарського влаштування поселених округів. А звідси йшов і розподіл влади командирів поселених підрозділів, який зумовлював наявність двох частин в управлінні: діючої і поселеної.

Джерела та література:

1. Липовская Т.Д. Социально - экономическое и правовое положение военных поселен на Украине 1817-1857 гг. - Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 2. - С. 35-44; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. - 1997. - № 2. - С. 34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. - М., 1997. - С. 175-182; Вона ж. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1997. - № 4. - С. 56-71; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. - М., 2001. - С. 559-595.
2. Блашков Ю.А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX в. - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Минск, 1984; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура). - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1989; Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 90-102;
3. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 99.
4. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. - СПб., 1817. - Ч. I. - § 31. - С. 12.
5. Там само. - § 3, 5. - С. 2.
6. Там само. - § 4, 6. - С. 2-3.
7. Учреждение о военном поселении пехоты. - СПб., 1817. - Ч. III. - § 423. - С. 16-17.
8. Там само. - § 413. - С. 14
9. Там само. - § 418, 419. - С. 15.
10. Там само. - § 423. - С. 16-17.
11. Там само. - § 388. - С. 5.
12. Там само. - § 394. - С. 7.
13. Ячменихин К.М. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). - Дисс... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 144.
14. Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. - 1890. - № 2. - С. 166.
15. Учреждение... - Ч. III. - § 400, 411. - С. 9, 13.
16. Учреждение... - Ч. III. - § 468; Карцов П. Назв. праця. - С. 167.
17. Карцов П. Назв. праця. - С. 167-168.
18. Учреждение... - Ч. III. - § 501. - С. 46-47.
19. Полное Собрание Законов Российской империи (далі - ПСЗ). - Т. XXXVII. - № 28770. -

- С. 867-871; Російський державний воєнно-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 405. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 589-605.
20. ПСЗ. - Т. XXXVII. - № 28770. - § 1-2. - С. 867.
 21. Там само. - § 8-14. - С. 867-868.
 22. Там само. - § 4-5. - С. 867.
 23. Там само. - § 15-25. - С. 868-869.
 24. Там само. - § 26-27. - С. 869.
 25. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 102.
 26. ПСЗ. 2-е Собрание. - Т. IV. - № 3156. - С. 648-649.
 27. Там само. - Т. III. - № 1705. - С. 23-26; Т. IV. - № 2604. - С. 30-31, № 3156. - С. 648-649.
 28. РДВІА. - Ф. 405. - Оп. 2. - Спр. 1753. - Арк. 86-86 зв.
 29. Учреждение... - Ч. III. - § 508-509. - С. 51-52.
 30. РДВІА. - Ф. 405. - Оп. 2. - Спр. 1753. - Арк. 45-46 зв.
 31. Там само. - Спр. 2221. - Арк. 58-59.
 32. Там само. - Арк. 58 зв.
 33. ПСЗ. 2-е Собрание. - Т. VII. - № 5241. - С. 147.
 34. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х - у 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 17.
 35. Він же. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). - Дисс... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 166.
-

Євген Населевець

АНАРХО-МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРНІГВЦІНІ У 1919-1921 рр.

Анархо-махновське повстанство зародилося у 1918 році і розвивалося протягом наступних років як закономірна і здебільшого стихійна реакція українського селянства на утиски з боку змінюючих один одного режимів (Гетьманату, денікінців та більшовиків). Ідеологія цього руху не вирізняється сталістю та глибинністю, і вплив ідей анархізму на нього не був вирішальним. Провідну роль тут відігравали бунтарські настрої селян, що мали про анархізм дуже спрощене уявлення. Ватажки повстанських загонів висували прості та влучні гасла та ідеї, які знаходили палкий відгук у душах повстанців: «Бий білих, поки не почервоніють, бий червоних, поки не побіліють!», «Геть білогвардійську сволоту!», «Геть більшовицьких комісарів!». Подібними гаслами переповнені прокламації, що розповсюджувалися повстанськими загонами на Чернігівщині: «Крах центрам! Долей комиссаров, снимающих с нас заживо шкуру, но укрывавшихся ложным освобождением! Долей людских пиявок, сосавших кровь из тяжких ран! Да здравствует грядущий свет нового будущего!»¹

Поширювались і розлогіші прокламації, де пояснювалася хибність більшовицької політики та висвітлювалася мета боротьби анархістів: «Товарищи! Мы подходим ко второму вечному рабству, тому неслыханному, но исторически стихийному. Мы думали, что власть Советская одна только во всей территории власть свободы, как-то неприкосновенность личности граждан. Но получилась роковая ошибка: как власть, то человек раб. Товарищи, подумайте хорошенько, насколько вы жалкие рабы, как по вас катаются и одеваются в ваши шкуры, которые от тяжелой работы у вас слезли с плеч. Но наши паразиты забрали у нас последний кусок хлеба, убивают вас непосильной работой, и между тем устраивают на все это свои удовольствия, разве это возможно терпеть такие унижения человечества... Помните знаменитые слова гения-анархиста Бакунина, что всякая власть есть насилие, как власть, то человек раб. Для осуществления всего этого организуйтесь в партизанские отряды ибо наши вампиры без боя не уступят своих привилегий и никогда не согласятся дать полную независимость, чтобы каждый

человек мог себя чувствовать свободным гражданином, а не покорным рабом. Побольше энтузиазма и энергии - и центры пойдут по течению слез, лившихся у угнетенных и голодавших крестьян. Долой центры, проводившие гнет и порабощение! Да здравствует анархизм, дающий полную власть властвовать каждому человеку самим над собой! Да здравствуют великие вожди анархизма!»²

Попри несприйняття більшовизму махновці позитивно ставилися до рад як виборчих органів місцевого самоврядування, що мали б складатися з представників різних партій та громадських організацій. Одним з найпоширеніших гасел махновців було: «За вільний радянський устрій». Роль збройних сил, на їхню думку, мали виконувати озброєні селянські дружини. Взагалі уявлення махновців про державний устрій здебільшого характеризувалися безсистемністю і непослідовністю. Показовою в цьому сенсі була пропозиція самоорганізуватися, зроблена Нестором Махном населенню Катеринослава після відбиття міста у денікінців у 1919 році: «Ми - військово командування, наша справа - бити кадетів, а цивільну владу, якщо без влади обійтися не можете, створіть собі самі».³

Розглянемо діяльність найвідоміших повстанських загонів «анархо-махновського» кшталту, що діяли на Чернігівщині.

У Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах Чернігівської губернії діяла значна кількість партизанських загонів. Протягом 1919-1921 рр. існувала так звана Глухівська повстанська республіка. Історія повстанства у цьому регіоні починається у 1918 році як опір селян політиці гетьмана Скоропадського та його німецьких союзників. На чолі партизанів стояв Федір Шуба, який після встановлення радянської влади на початку 1919 року був призначений військовим керівником Тулиголівської волості Глухівського повіту. Перебуваючи на цій посаді, він завдав чимало шкоди партизанству, силою мобілізуючи селян до Червоної Армії і переслідуючи дезертирів. Своїми непослідовними діями він зажив собі скандальної слави: то він ганяв комісарів у Кролеві, то сам «комісарив» у волості і виконував розпорядження центру.

Під натиском Денікіна частини Червоної Армії почали відступати через Глухівщину, вдаючись до реквізицій і грабунків. У відповідь на це партизанські загоны почали нападати на окремі частини, роззброювати їх та захоплювати обози. Цей повстанський рух проти волі самих партизанів більшовики назвали «шубівщиною», а Федора Шубу - отаманом повстанців, в той час як сам він служив у них військовим керівником.⁴

З приходом денікінців частина партизанів перейшла до них, але більшість виступила проти і розпочала бойові дії. У цей час з фронту повернувся брат Федора Шуби - Василь, який спочатку воював у Махна, а потім перейшов на бік більшовиків.⁵ Він вирішив використати місцевих партизанів і ім'я свого брата у власних інтересах. Як зазначається у повстанській прокламації «Казка про Шубу»: «Партизани Глухівського повіту, котрі нічого не знали про Василя Шубу, боролися з Денікіним, а Василь Шуба всю цю боротьбу, намагаючись вислужитись перед більшовиками, представляв «боротьбою Шубинців», казав, що це він організував всі ці партизанські загоны та командує ними у цій боротьбі. Партизани багатьох сіл мали свій партизанський штаб, якому вони довіряли більше, ніж тому самозваному оперативному штабу, на чолі якого стояв Василь Шуба і де зібралися такі особи, як Афанасенко, Лінцов, Львов, Хилобок, Тимарев та ін.»⁶.

Василь Шуба закликав партизанів перейти на бік більшовиків і обіцяв забезпечити їх зброєю та всім необхідним. Під час наступу Червоної Армії повстанці разом з більшовиками гнали денікінців до Путивля, але потім повернули назад з огляду на те, що червоноармійці не дотримали обіцянки: не дали ні кулеметів, ні набоїв, гармату прислали на один день, а потім забрали назад.⁷ За більшовиками пішла невелика кількість бійців на чолі з Василем Шубою, а решта - дві тисячі озброєних партизанів, серед яких і Федір Шуба, - повернулася додому.

У цей час інші провідні діячі глухівського повстанства - колишній член земської управи м.Глухова Маслов та колишній прапорщик Добровольчої Армії Юрченко -

почали агітувати партизанів виступити проти більшовиків. У результаті Федір Шуба і ті, хто відмовився воювати проти червоних, були оголошені зрадниками.⁸

Політичним проводом глухівських повстанців стає група партизанів-безвладників. Найбільшою їхньою опорою були Тулиголівська, Ярославська, Локоцька, Есманська і Холопківська волості. Центром Глухівської повстанської республіки було село Ярославець. Тут розташовувались штаб та друкарня, видавалася газета «Вольная деревня» та друкувалися прокламації, що поширювалися по всій території партизанських дій і були спрямовані проти комісарів, комуністів (яких називали «хамуністами») та пропагували анархізм.⁹ Ось одна з них: «Будьте готовы! Приближается грозное время. Враги народной революции не спят и готовят полчища наёмников, тюрьмы и расстрелы для повстанцев-крестьян, желающих строить свою жизнь на вольных началах.

Хаммунистическая партия, захватившая руками рабочих и крестьян власть, стремится упрочить своё господство над трудовым народом, для этого она штыками наёмников подавляет свободное проявление его воли, держит его сынов в Николаевских тюрьмах, на которых развевается красное знамя, некогда знамя свободы, и всеми силами старается не допустить того, чтобы народ, проливавший свою кровь за революцию, имел в своих руках оружие.

Эта рабоче-крестьянская власть, расхитившая народные богатства и сделавшая всех трудящихся батраками своего хаммунистического государства, боится вооруженного народа, ибо страшны для всех угнетателей вооруженные рабы, восставшие против рабства в золотых цепях. Советская власть подготавливает вооруженный поход против вольного народа Украины, стремится уничтожить повстанчество, т.е. разоружить крестьян и рабочих и посадить им на шею комиссаров, которые будут распоряжаться жизнью и трудом трудящихся.

Близится час этой новой борьбы. Хаммунисты-государственники готовятся к ней и ждут только удобного момента, чтобы напасть на повстанцев-крестьян.

Будьте же и вы, партизаны, готовы к этой борьбе с произволом рабоче-крестьянской власти, желающей насадить комиссарский коммунизм.

Долой поработителей народа!

Долой людей, желающих властвовать над трудящимися!

Долой борьбу партий за власть!

Да здравствует вольная федерация (союз) вольных деревень и городов!

Да здравствует революция и революционное повстанчество!

Группа партизан-безвластников!»¹⁰

Населення Глухівського повіту почало створювати органи самоуправління, сільські та волосні ради та чинити опір радянській владі. У Тулиголівській волості селяни не визнали ревком і створили автономний виконком, до складу якого входило сім чоловік на чолі з Тимаревським. Цей виконком мав тісний зв'язок з партизанами і займав антирадянську позицію.¹¹ На зібранні жителів с. Воргол Ярославецької волості ухвалено «не ухилятися від підпорядкування радянській владі настільки, наскільки буде можливо. До грабунків і насилля не припускатися». У с. Литвиновичі тієї ж волості вирішили «вимоги, що надходять у волосний виконком, пересилати у сільський виконком, котрий сам вирішить можливість його виконання».¹²

У своїх звітах радянські працівники зазначали, що у села Глухівської волості виїхати нікому не вдалося, оскільки їхати туди означає їхати на вірну смерть.¹³ У низці сіл, куди приїхали інструктори для організації влади на місцях, на збори ніхто не з'явився попри всі заходи інформування населення. Найбільше невдоволення серед селян викликала узурпація влади комуністами та їхня продовольча політика.¹⁴ 13 грудня 1919 року у с.Ярославець відбувся з'їзд селян і робітників Глухівського повіту, де була прийнята резолюція з детальним викладенням політичної платформи місцевого повстанства: «По питанню про поточне політичне і національне питання постановили:

1. Не визнавати ніякої політичної партії за можновладну.

2. Ми, уродженці України, вимагаємо повної автономії як Україні, так і іншим народам, створити федерацію вільних народів на чолі з федеральним урядом, що має складатися з представників всіх національностей, пропорційно кількості населення.

3. Ми, селяни, вимагаємо, щоб влада була цілком передана радам, а не партії комуністів чи якій-небудь іншій, щоб до рад входили дійсно представники робітників, селян і трудової інтелігенції.

4. Ми, селяни, вимагаємо повних політичних прав для селян, робітників, трудової інтелігенції, а також вимагаємо передачі всієї влади цим трьома категоріям трудящих.

Порядок виборів ми визнаємо наступний:

1. Повітовий з'їзд обирає в повіті, він же обирає і в центр, і у різні органи: у федеральний уряд, як Всеросійський так і Всесвітній, обирають Центрову Раду, кожен свої районні одиниці.

2. Ми, селяни, крім виборної ради, вимагаємо створення виборчого контролюючого органу з представників селян, робітників, трудової інтелігенції для контролю і суду над урядовими органами, і такий контроль іменувати Радою Старійшин. Ми, селяни, не бажаємо загарбництва і насилля щодо інших народів, регулярної армії не визнаємо, а лише озброєний народ.

3. З питання організації рад на місцях з'їздам була винесена наступна резолюція: всюди на місцях, як-то в селах, волостях і повітах і в центрі мають бути обрані ради рівним прямим таємним голосуванням всього трудового населення. Органи влади мають обиратися, всі громадяни повинні мати право відкликати, переобирати і контролювати своїх представників у радах.

4. З питання про організацію районної ради була винесена наступна резолюція: постановили обрати районну раду у кількості 5 чоловік, більшістю голосів було обрано: Маслова, Криушенка, Даденка, Ігнатенка (прізвище останнього невідоме).

Питання господарче і земельне. Заслухавши низку ораторів, прийшли до наступного висновку: всі землі мають бути передані на користь трудящих методом зрівняльного наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також заможного селянства.

Для правильного наділення землею організувати сільські, волосні, районні або повітові земельні комісії, які мають негайно приступити до обліку землі, природних угідь і житла всього населення.

Організаційне питання. В селах мають бути організовані селянські бойові дружини, до яких би входили люди чесні, дружини мають обирати зі свого середовища командира загону і писаря, а для координації по одному чоловіку від дружини до ради бойових дружин.

Голова з'їзду: Шевченко.

Товариш голови: Воловик.

Секретарі: Дубинко і Козинцев». ¹⁵

Наприкінці 1919 року у Конотопі розмістився штаб 12-ої армії. Командування армії висунуло партизанам пропозицію: визнати армійського представника Бебитова командиром усіх партизанських загонів. 22-23 грудня 1919 р. у с.Ярославець відбувся з'їзд 56 селянських бойових дружин під головуванням Криушенка за участю 250 делегатів, де було вирішено кандидатуру Бебитова відхилити і призначенців з центру не приймати. ¹⁶

27 грудня 1919 року у Конотопі відбулася об'єднана нарада членів Кролевецького ревкому з представництвом Конотопського повітового ревкому і уповноваженим 12-ої армії. На нараді ставилося єдине питання: розробка плану боротьби з анархо-партизанщиною у Кролевецькому, Конотопському, Глухівському і Путивльському повітах. Усі доповідачі зазначали, що місцевими силами немає змоги встановлювати в селах більшовицьку владу (лише навколо Кролевця кількість партизанів оцінювалася у п'ять тисяч бійців). ¹⁷ Було

одногослосно ухвалено: доручити представнику командування Бебитову виділити 2500 червоноармійців, підрозділ кавалерії з 200 шабель та гармати для боротьби з повстанством.

Командування 12-ої армії направило у повіті 7-у дивізію, яка на початку 1920 року провела каральну експедицію. Друга значна операція розпочалася 25 червня 1920 року. Загін курсантів навчальної школи 1-ого радянського запасного полку під командуванням Азарова був направлений на боротьбу з повстанством у Кролевецькому та Глухівському повітах. У районі сіл Дубовичі та Ярославець Глухівського повіту партизани зазнали поразки, були захоплені їхній обоз, штаб та майно. У бюлетені політвідділу 12-ої армії повідомлялося: «У Кролевецькому та Глухівському повітах відновлена тверда зразкова радянська влада..., 25 червня цього року вдалося з корінням вирвати бандитизм на території повітів...».¹⁸

Але до встановлення «твердої і зразкової» радянської влади у зазначених повітах було ще далеко. Партизанські загони продовжували активно діяти. У звітах про політичний стан у Глухівському повіті за січень 1921 р. повідомляється: «Бандитизм розвинутий у широкому масштабі, захоплюються села, розганяються виконкоми, ради».¹⁹ Це підтверджується наступними фактами з цього ж таки звіту:

5 січня с.Есмань було захоплене повстанцями, обеззброєно декілька червоноармійців. Мобілізація в селі не відбувається.²⁰

10 січня невідомі повстанці напали на Уланівський волвиконком, знищили печатки та документи, внаслідок чого він перестав функціонувати.²¹

11 січня розігнані сільвиконком і сільрада, вбитий десятник у Чорнотичах Тулиголівської волості. Загін Маслова та Артамонова роз'їжджає відкрито з одного села до іншого.²²

12 січня о 7-ій вечора 9 невідомих, озброєних гвинтівками, зайшли у сільвиконком іншого села Тулиголівської волості, заарештували голову, забрали печатку і документи.²³

28 січня о 3-ій годині дня в с.Слоут Глухівської волості приїхав загін з 20-ти чоловік, роззброїв міліціонерів і виїхав у с.Березу. А о 5-й годині через це село проїхав загін Маслова і Артамонова у кількості 50 чоловік, озброєний револьверами, бомбами, гвинтівками і кулеметами.²⁴

30 січня в с.Землянка Тулиголівської волості знаходився загін повстанців у кількості 200 чоловіків.²⁵

На початку 1921 року найактивніший рух спостерігався у Тулиголівській, Ярославецькій, Уланівській, Есманській волостях. Штаби повстанців знаходилися у містечку Дубовичі, хуторі Гутка, селах Каплиця, Ярославець та Суходіл. На чолі партизанів у цей час були Артамонов, Маслов, Яценко, Київський, Федько Тарас, Сергій Печений, Тидень та інші.²⁶

Припинення існування Глухівської повстанської республіки збіглося із загальною кризою повстанського руху у 1921 році. У цей час активізувала боротьбу з глухівськими партизанами Губчека на чолі з Біксоном. Для розвідки було залучено 68 місцевих селян, які мали зібрати відомості про розташування повстанських загонів та відносини між ними.²⁷

14 жовтня 1921 року у Глухів прийшли Артамонов, Бойко, Федченко, Сердюк і Фесенко та добровільно склали зброю.²⁸ Так само вчинив Тидень і Київський. Загони, що не захотіли припинити боротьбу, були розбиті.

У 1919-1920 рр. на території Дмитрівської волості Новгород-Сіверського повіту діяв загін отамана Гриви, штаб якого знаходився в селі Олтар.²⁹ Чисельність загону невідома.

Про цей загін маємо лише таку інформацію. У грудні 1919 року старший міліціонер Дмитрівської волості Василь Гончаров прибув у відрядження до с.Олтар, де зустрівся з секретарем місцевого комнезаму. Останній доповів, що в селі діє загін анархістів на чолі з Гривою. Не встигли вони закінчити розмову, як у хату зайшов сам Грива з п'ятьма чоловіками і роззброїв міліціонерів. З'ясувалося, що комнезам у селі розпушений, вся документація спалена, а замість нього

створений штаб повстанців, настрої серед селян антирадянський.³⁰ Подальша доля загону невідома.

У 1919-1921 рр. на півдні Чернігівської та півночі Полтавської губерній діяв загін Марусі Чорної. «Військо тітоньки Марусі» складалося з 300 піхотинців і 20 кавалеристів. На озброєнні було 4 кулемети. Одним з командирів загону був син священика Прилуцького повіту Тарасевич.³¹ Міські жителі переказують, що Маруся була дівчиною з дуже відчайдушною вдачею, з чорнявим волоссям та шрамом на щоці. Її загін тероризував радянських працівників, нищив органи радянської влади.

Так, вночі з 7 на 8 жовтня 1920 р. загін Марусі Чорної розібрав залізничне полотно за шість верст від Бобровиці у напрямку на Ніжин. Під укіс пішов поїзд з 9-а вагонами.³²

Ранком 15 жовтня загін рушив на с.Голубівка Прилуцького повіту, а звідти на Мамаївку та Линовицю. Його переслідували війська 65 стрілецького полку внутрішньої служби разом з пирятинською та прилуцькою міліцією. 17 жовтня коло станції Грабарівка загін Марусі прийняв бій з червоноармійцями і зазнав значних втрат: 23 вбитих і 48 поранених.³³ Подальша доля цього формування не з'ясована.

У 1921 році на території Сосницького повіту діяв загін отамана Рака. Вперше він згадується у протоколі засідання губернської військової наради по боротьбі з бандитизмом від 29 квітня 1921 року, на якій Губчека було доручено налагодити агентурну роботу по збиранню інформації про загін.³⁴

Активність загону значно зросла у грудні 1921 року. На баских конях у зимовій упряжі з вишитим чорним прапором анархістів, озброєний кулеметами, гвинтівками і гранатами, загін швидко пересувався з одного населеного пункту до іншого, знищував радянських працівників та громив органи влади. Маючи тісний зв'язок з місцевим селянством, загін Рака легко уникав сутичок з більшовицькими загонами. Після з'єднання з загонами Медведєва чисельність його була 70 чоловік.³⁵

Під загрозою нападу партизанів опинилася Корюківка: повстанці вже активно діяли у навколишніх селах. Весь більшовицький актив був приведений у бойову готовність, встановлене цілодобове чергування.

У цей час у Корюківській волості з'явився кавалерійський загін, очолюваний Олександром Гарнієром - колишнім моряком есмінця «Рязищий». Цей загін раніше уже переслідував повстанців Рака і мав з ним сутички. 31 грудня загін Гарнієра рушив до с.Бреч, розташованого неподалік Сосниці, яке в цей час перебувало у руках повстанців. Сюди підійшов також загін корюківських комуністів і комсомольців. Бій зав'язався на території села, але під натиском кавалеристів Гарнієра партизани відійшли на околицю села з пересіченою місцевістю на узліссі, де зайняли зручну позицію.

Сам отаман з добре захищеного місця шквальним вогнем кулемета стримував більшовицьку кавалерію. Один з комсомольців, зайшовши з тилу, кинув гранату. Отаман Рак був вбитий, а кулеметний вогонь зупинений. Кавалерія більшовиків пішла в атаку. У розпалі бою загинув Гарнієр та двоє заступників Рака - Медведєв та Голубєв.³⁶ Повстанці почали відступати у бік Сосниці. За іншими даними, Медведєв залишився живий і очолив загін.³⁷ Втрати повстанців становили 11 чоловік. Червоноармійців вбито трое, стільки ж поранено.³⁸

Значного розголосу набув рейд по Чернігівщині махновського загону під командуванням Феодосія Щуся навесні 1921 року.

Незадовго до цього до Махна прибула делегація селян від декількох повітів Чернігівської губернії з проханням «завітати» до їхнього краю. Сам Махно рушив разом з групою Петренка у кількості 1500 шабель, що складалася з 2-ох полків, але на Полтавщині вони були затиснуті з усіх боків потужними більшовицькими частинами. Контратака махновців виявилася вдалою: противник був ущент розбитий, велика кількість червоноармійців потрапила у полон.

Через 2 дні атаки більшовицьких частин поновилися. Протягом цих виснажливих боїв махновці відбивали атаки червоноармійців, але 24 березня в одній з контратак Махно був поранений у стегно навиліт і впав з коня. Його поклали на кулеметну тачанку і почали відступ.

16 березня було прийняте рішення переформувати групи у підрозділи по 100-200 бійців і розіслати їх у різні райони для розгортання повстанського руху. З Махном лишився особливий полк з 200 бійців, на який того ж дня наскочила 9-та кавалерійська дивізія і протягом 13 годин 180 верст переслідувала його. 17 березня виснажених повстанців атакували свіжі кавалерійські частини, що переважали чисельно у 4-5 разів, і запеклий бій зав'язався за 40-50 сажень від тачанки, де лежав Махно. Врятуватися «батькові» вдалося лише завдяки п'яťом кулеметникам-смертникам, які добровільно стрибали з тачанок і кулеметним вогнем та бомбами зупиняли погоню.³⁹

У квітні 1921 року загону Щуся, що налічував 500-600 шабель і 90 -100 тачанок, вдалося пробитися на Чернігівщину.⁴⁰ За рахунок місцевих селян його кількість збільшилася до 1000 чоловік.⁴¹ Багато бійців було вдягнуто у червоноармійську форму, що вводило в оману супротивника. Бойовий шлях загону проліг по багатьох населених пунктах південних повітів Чернігівської губернії, де нищилися установи радянської влади, комуністи, комнезамівці. Мало не у кожному селі селяни передавали махновцям протоколи сільських зборів з резолюціями про повну підтримку їхніх дій.

Рейд супроводжувався безперервними боями з підрозділами Червоної Армії, міліції та чека. 25 квітня був захоплений Дубов'язівський цукровий завод, а пізніше і Парафіївський.

Губернською військовою нарадою був розроблений план протидії махновцям, яким передбачалося відстояти артилерійські склади у Ніжині і не допустити з'єднання загону Щуся з загоном отамана Галаки, що діяв у Городнянському повіті.⁴² Начальник губернської міліції запропонував начальнику ніжинської міліції Точоному виступити з загоном міліції на с.Дорогинку, зайнявши його до приходу махновців, використати гарні природні умови для влаштування засідки.⁴³ У Ніжині був оголошений воєнний стан. Усі комуністи і комсомольці були мобілізовані та озброєні. Сформований загін у складі близько 150 чоловік: ніжинської повітової міліції - 40 піших і 15 кінних, а також з продовольчої роти 90 червоноармійців - вихідців з Росії. Очолив його начальник повітової міліції Н.Точоний. Всі бійці загону були озброєні рушницями і гранатами, мали 2 ручних і 2 станкових кулемети.

29 квітня о четвертій годині ранку ніжинський загін підійшов до Дорогинки, але там їх чекав «сюрприз»: напередодні вночі махновці зайняли село, порубали міліціонерів, комнезамівців і членів сільради. Помітивши більшовицький загін, повстанці зосередились на краю села у кінному строю, заховавшись у перелісах та ярах, і, таким чином влаштувавши засідку, чекали моменту для атаки.⁴⁴

Напад махновців виявився для більшовиків несподіванкою, оскільки вони навіть не вислали розвідки. Спочатку повстанці відкрили вогонь, а потім стрімким галопом кинулися в атаку. У лавах противника почалася паніка, але шквальним вогнем їм вдалося відбити перший наступ. Більшовики вирішили зайняти кругову оборону і використати кулемети, але махновська кіннота вдарила з флангів, оточила ніжинський загін і розбила його вщент. З усього загону дивом вижили лише два бійці.⁴⁵ Тіла загиблих були поховані у братській могилі в Гоголівському парку м.Ніжина.

Ніжин опинився під загрозою нападу, у місті не було жодної військової частини. Згодом на лінію Бобровиця-Ніжин вийшов бронепоезд, почали підтягуватися червоноармійські частини. Маневреному загому 58-ого полку 7-ої Володимирської дивізії разом із загоном з 63 продармійців під командуванням Давидова вдалося вибити махновців із Дорогинки.⁴⁶

1 травня Щусь повів наступ з Козар на Носівку, але під натиском більшовицьких загонів, підтриманих бронепоездом, змушений був відступити. 3 травня відбувся

бій з частинами 546 полку під с.Лихачевим на межі Козелецького повіту, де повстанці зазнали значних втрат.⁴⁷ 4 травня відбувся бій біля Макіївки, а наступного дня біля Парафіївки.⁴⁸ Виснажені безперервними боями махновці рушили на Полтавщину для підтримки місцевого повстання, де невдовзі в одному з боїв Феодосій Щусь загинув.⁴⁹

Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині увібрав у себе всі сильні та слабкі сторони загальноукраїнського повстанського руху. Основними характеристиками цього руху, що спирався на селянські маси, були стихійність, відсутність чіткої політичної платформи та слабка координація дій між різними загонами, відсутність єдиного політичного проводу та локальність дій багатьох формувань. Вагомими причинами поразки руху опору були нерозвиненість політичної та національної свідомості тогочасного селянства, його розкол за майновою ознакою, репресії радянської влади. У чисельному відношенні повстанці значно поступалися більшовицьким збройним формуванням, що вони намагалися компенсувати раптовістю та маневреністю своїх дій. Непоганою розвідкою для партизанів були місцеві селяни, які до того ж підтримували їх матеріально.

Та попри всі недоліки «анархо-махновський» повстанський рух вписав яскраву, хоча поки що маловідому, сторінку в історію нашого краю.

Джерела та література:

- 1 Державний архів Чернігівської області (далі: ДАЧО). - Ф.Р - 1. - Оп. 4. - Спр. 6. - Арк. 77.
- 2 Там само.
- 3 Курган Р. Махновці в Катеринославе // Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. - К.: Дзвін, 1991. - С.
- 4 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 46.
- 5 Ісаков П. Програмні документи селянських партизанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні у 1919-1921 рр. // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 60.
- 6 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46.
- 7 Там само.
- 8 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 49.
- 9 Там само. - Арк. 44.
- 10 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 129.
- 11 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 44.
- 12 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 128.
- 13 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 56.
- 14 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 56.
- 15 Там само. - Арк. 128.
- 16 Ісаков П. Вказана праця. - С. 59-60.
- 17 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 4. - Спр. 41. - Арк. 5.
- 18 Сторожок М. 12-та Армія в боротьбі з бандитизмом // Нові горизонти (Короп). - 1968. - 27 лютого.
- 19 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 4. - Спр. 41. - Арк. 5.
- 20 Там само.
- 21 Там само. - Арк. 4.
- 22 Там само. - Арк. 5.
- 23 Там само. - Арк. 7.
- 24 Там само. - Арк. 10.
- 25 Там само. - Арк. 14.
- 26 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 8.
- 27 Быков К. Под черным знаменем их водела молодость в сабельный поход // Новые Черниговские ведомости. - 1995. - 17 ноября.
- 28 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 14. - Спр. 41. - Арк. 28.
- 29 Ісаков П. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині в період 1919-1923 рр. // Сіверянський літопис. - 1997. - № 3. - С. 11.
- 30 ДАЧО. - Ф.Р. - 442. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 56.
- 31 Боротьба за жовтень на Прилуччині. - Прилуки, 1927. - С. 246.
- 32 Знамя Советов (Чернигов). - 1920. - 12 октября.
- 33 Боротьба за жовтень на Прилуччині. - С. 247.
- 34 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 1. - Спр. 248. - Арк. 1.
- 35 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 4. - Спр. 8. - Арк. 10.
- 36 Сохненко М. В ім'я життя // Маяк (Сосниця). - 1987. - 13 жовтня.

- 37 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 4. - Спр. 8. - Арк. 10.
38 Там само.
39 Махно Н. Письмо к другу // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. - К.: Дзвін, 1991. - С. 112, 113.
40 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - К., 1970. - С. 146.
41 Быков К. Вказ. праця.
42 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 147.
43 Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. - Чернігів, 1958. - С. 302.
44 Там само.
45 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 147.
46 Там само. -С.148.
47 ДАЧО. - Ф.Р. - 183. - Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 14.
48 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 148.
49 Махно Н. Письма к другу. - С. 114.

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

Віктор Довбня

●

ПРАЦІ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Розкриття потенціалу української філософії освіти неможливе без цілісного та системного вивчення спадщини видатного вітчизняного педагога, психолога й філософа, політолога, богослова, талановитого письменника і літературного критика Григорія Григоровича Ващенка. Історично життя та творчість Г. Ващенка (1878-1967 рр.) припадає на добу індустріального суспільства, або, за О. Тофлером, суспільство Другої хвилі. Трагедійні катаклізми людського світовідношення ХХ ст. наклали свій відбиток і на особисте життя українського мислителя: понад три десятиліття він буде жити й працювати в Україні доби Російської імперії та СРСР, шість років перебуватиме в засланні на півночі Росії в м. Тихвині, сім років проведе в Сталінградській області та понад два десятиліття - в еміграції, в Західній Німеччині. Але незважаючи на те, що життя й творча діяльність Г. Ващенка проходили поперемінно начебто в двох протилежних типах суспільства - капіталістичному, соціалістичному та знову капіталістичному, ми виходимо з того, що дослідження його творів дає можливість переосмислення здобутків культури все ж таки єдиного індустріального суспільства.

Одразу вкажемо, що тематика та проблематика філософсько-освітньої спадщини Г. Ващенка, з одного боку, залишається практично не вивченою, а з іншого - сам учений, який ще в часи Російської імперії зазнав переслідувань, у радянську добу спочатку отримав певне визнання, потім був підданий «анафемі» і десятиліттями замовчувався, нині його постать викликає значне різноголосся оцінок та суперечності [4].

Метою нашої статті є спроба показати значущість творів українського мислителя в історії філософії освіти. Відповідно до поставленої мети автор даної статті вирішує, зокрема, такі завдання:

- * визначає методико-методологічні засади дослідження праць Г. Ващенка;
- * досліджує джерела філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка;
- * розкриває зміст творів Г. Ващенка як джерела історії філософії освіти;
- * з'ясує суть філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка.

Об'єктом дослідження є розробка філософсько-освітніх ідей в історії української та європейської філософії освіти.

Предметом дослідження є праці Г. Ващенка, українського мислителя і педагога ХХ ст.

Але перш, ніж аналізувати його праці, варто зробити деякі зауваження методико-методологічного характеру. Йдеться про те, що історія філософії освіти, як галузь філософських досліджень, має справу переважно з уривками освітньо-теоретичних процесів минулого. Але чи можна відновити зниклу дійсність? Поставлене питання не коректне, оскільки вводить в оману. Звичайно ж, неможливо, хоча б на тій

логічній підставі, що нам став невідомим той особливий соціокультурний підтекст того матеріалу, що досліджується. Через це він стає малозрозумілим сучасному досліднику.

Крім того, як вважає чернігівський філософ В. Шевченко, існує мовно-символічна перешкода, у результаті чого положення, поняття, терміни, слова, які використовувалися в минулому, набувають нині іншого, навіть протилежного змісту [21, 60]. Тому дослідження історії філософії освіти, як будь-яке історичне дослідження, ґрунтується на інтерпретації, тлумаченні насамперед писемних пам'яток дослідником. Коли інтерпретатор стикається у своєму дослідженні з утрудненнями, то він може на власний розсуд їх витлумачувати, тобто висувати гіпотезу. Проте звичні для нас такі поняття, як «освіта», «геній», «творчість», «світогляд», «зовнішній світ», «внутрішній світ», «мистецтво», «історія» тощо приховують у собі безліч історичних конотацій.

Як відомо, освіта російською мовою перекладається як «образование», англійською - «education», німецькою - «Bildung», грецькою - «paideia». Але не зажди в поняття «освіта» вкладалося її сучасне розуміння. Акцентуємо увагу на російському варіанті цього слова - «образование», у значенні формування. Мовиться про старіше поняття «освіти» як «естественного образования», тобто формування, наприклад, тіла людини чи загалом витворів природи (формування гір).

До речі, латинський еквівалент цього слова - «formatio». Відомо також, що в німецькій мові довгий час зі словом «освіта» вживалися відповідні похідні поняття forma як формування, формація (Formierung, Formation). У цьому зв'язку зазначимо, що утвердження слова «освіта» не випадкове, оскільки в «освіті» (Bildung) захований «образ» (Bild).

Ґрунтовний аналіз поняття освіта, проведений сучасним німецьким філософом Г.-Г. Гадамером у праці «Істина і метод», дає можливість виразно відчувати, якої глибокої духовної еволюції воно зазнало. Реконструюючи це слово та його походження, Г.-Г. Гадамер приходять до висновку, що «тепер «освіта» якнайтісніше пов'язана з поняттям культури й означає в кінцевому підсумку специфічний людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей» [15, 51].

Доцільно тут зауважити, що ще в часи Г. Гегеля культура була освітою в найширшому розумінні. Бути освіченим і бути культурним означало одне й те ж. Однак вислів «освічена людина» для сучасників Г. Гегеля не означав, що вона здобула освіту в нашому, сучасному значенні цього слова. Тоді освіта означала насамперед формотворення людського в людині, її здатності бути вільною.

Для осмислення творчого доробку Г. Ващенка також має чимале значення з'ясування тогочасних уявлень про «освічену людину». Наприкінці модерну його смисл змінюється. Велими показовим для філософсько-освітніх інтенцій даної доби є образ-концепт «освіченої людини», зафіксований засновником філософської антропології М.Шелером. «Освіченим» є не той, хто знає «багато» про випадкове так-буття речей (Polymathia), або той, хто може відповідно до законів максимальною мірою передбачити процеси й управляти ними (перший є «вчений», другий є «дослідник»), - освіченим є той, хто оволодів структурою своєї особистості сукупністю вибудованих в єдність одного стилю ідеальних рухомих схем споглядання, мислення, тлумачення, оцінки світу, поведіння з ним і з якими б то не було випадковими речами в ньому; схем, які наперед задані будь-якому випадковому досвіду, котрі однаково перероблюють його й включають у цілісність особистісного «світу» [22, 45-46].

Зрозуміло, згадані труднощі та підміна понять виникають і при аналізі філософсько-освітнього вчення Г. Ващенка, особливо при спробах спертися на праці науковців, які досліджували його педагогічну концепцію. Тому видається слухним спадщину Г. Ващенка розглядати щонайменше в трьох вимірах. Насамперед у контексті соціокультурного життя епохи, впродовж якої він творив. По-друге, слід брати до уваги джерела, на які спирався Г. Ващенко у своїх

філософсько-освітніх роздумах. По-третє, враховувати, наскільки актуальна філософсько-освітня концепція вченого сьогодні, в іншу історичну епоху.

Для нас тут важливо звернути увагу на те, що тлумачення, інтерпретація письмових джерел, серед них і творів Г. Ващенка, має здійснюватися згідно з усіма правилами герменевтики. Остаточна мета герменевтичної процедури, на думку одного з провідних її теоретиків В. Дільтея, полягає в тому, щоб «зрозуміти автора краще, ніж він розумів себе сам» [17, 50].

Відтак витлумачення, в тому числі й творів Г. Ващенка, передбачає не тільки ґрунтовне вивчення його творчої спадщини, але й наближення до життя автора, входження в його духовний світ, у соціокультурну ситуацію того часу.

Основним матеріалом дослідження для нас є твори Г. Ващенка. Зокрема, це такі роботи, як «Загальні методи навчання», «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Хвороби в галузі національної пам'яті», «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема», «Основні засади розумового виховання української молоді», «Проект системи освіти в самостійній Україні».

Методи дослідження визначені автором, виходячи з потреб особливостей об'єкта та предмета статті. Насамперед використовуються історичний і компаративний методи. Одночасно автор цієї статті використовує характерний для Г. Ващенка метод мислення концептами, блоками, властивий йому екзистенціальний аналіз, системне розуміння суспільства та освіти. У контексті діалектики як діалогіки досліджується взаємодія між освітою і суспільством, освітою і державою, вчителем і учнем, навчанням і вихованням тощо.

Наше дослідження, крім окреслених труднощів у витлумаченні письмових текстів, має враховувати й таке. Функціонування творів Г. Ващенка в структурі сучасної української культури означає, що відбувається «діалог» нащадків із представниками минулих поколінь. Як слушно в цьому зв'язку зауважує професор В. Шевченко, це спілкування відбувається на спільному національно-культурному ґрунті, але на хронометричних рівнях між яким багато зв'язків втрачено назавжди [21, 62]. Тому згаданий діалог В. Шевченко пропонує розглядати не як «реконструкцію» філософського змісту творів, а як виведення із забуття та включення в контекст сучасної філософії таких аспектів, що зберегли свою значущість, але актуально не функціонують. Таким чином, очевидно, діалог із філософією освіти Г. Ващенка не тільки може збагатити сучасну українську філософсько-освітню думку, а й сприяти розв'язанню світоглядних і методичних питань реформи освіти в Україні.

Звернімо увагу на те, що зміна парадигми освіти в українському суспільстві впродовж ХХ ст. відбувалася, по суті, тричі. Уперше це сталося в період інтенсивних змагань українського народу за створення власної Української держави. Удруге - після встановлення в Україні більшовицької влади, коли модернізація системи освіти в радянській Україні означала реалізацію ключових ідейно-політичних принципів і програмних положень Комуністичної партії. Зрештою, утретє - в умовах незалежності України, коли розпочалося реформування і створення системи національної освіти.

Якщо взяти до уваги, що перші два напрями розвитку освіти в Україні історично збігаються у часі з практичною та творчою діяльністю Г. Ващенка, то однозначно з'ясовується таке. Головні ідеї його філософсько-освітнього вчення виростають із духовного життя українського народу, що знаходить свій вияв у вітчизняній національно-демократичній педагогіці 20-х років ХХ ст., і несприйнятті концептуальних положень комуністичної педагогіки доби СРСР.

Цілком природно, що Г. Ващенко належав до національно-демократичного напрямку в педагогіці, представленого на початку ХХ ст. такими українськими мислителями, як М. Грушевський, Б. Грінченко, С. Єфремов, І. Огієнко, І. Стешенко, О. Русов, Софія Русова, Я. Чепіга, І. Шраг, Є. Чикаленко, С. Сірополко, А. Кримський, та іншими. Основи філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка формувалися під впливом тих соціокультурних процесів, що відбувалися в Україні наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. Саме на цей час припадає закінчення

його навчання та початок науково-педагогічної діяльності.

Незважаючи на те, що Г. Ващенко здобув класичну для свого часу богословську освіту (закінчив Роменську духовну школу, Полтавську духовну семінарію та Московську духовну академію), на священника він так і не висвятився. Очевидно, зумовлено це тим, що на рубежі XIX - XX ст. духовні навчальні заклади, як не дивно на перший погляд, були «розсадниками» атеїзму значно більшою мірою, ніж світські. Принаймні, як стверджує сам Г. Ващенко: «Кошуственна, безбожна організація «Всеппянейший, всешутейший синод», заснована ще Петром I, збереглася із всім своїм потворним і жажливо-диким ритуалом не в якомусь університеті, а в Московській духовній академії» [10, 132].

Якщо торкнутися питань про причини таких несподіваних наслідків релігійного навчання, то відповідь на нього ми знайдемо у Г. Ващенка. Так, він звертає увагу на те, що в діяльності релігійних навчальних закладів мали місце: «Формалізм у викладанні релігії, байдужість до релігії, а іноді й атеїзм самих викладачів, невідповідні методи викладання, ігнорування вікових особливостей дітей» [9, 75].

Слід сказати, що для російського православ'я від другої половини XIX ст., коли воно стало спиратися на гегелівське переосмислення філософії католицизму, були не кращі часи. Мається на увазі те, що в російсько-імперському суспільстві, особливо серед інтелігенції, поширюються матеріалістичні та революційні теорії, наростає критичне ставлення до ідеалістично-християнського світогляду, внаслідок чого послаблюється роль церкви.

Цілком вірогідно, що означені обставини й спонукали Г. Ващенка до реалізації себе як творчої особистості не в царині релігійної діяльності, а як науково-педагогічного працівника, освітянина. Закінчивши в 1903 р. Московську духовну академію, він повертається в Україну й після доволі успішних проб пера (видрукував декілька оповідань, повістей та п'єсу під псевдонімом Г. Васильківський), урешті-решт, як він зазначає в автобіографії, під впливом творів ученого П. Лесгафта відходить від літератури й віддає перевагу психолого-педагогічній роботі [6, 6].

Таким чином, на прикладі життя Г. Ващенка ми переконаємося, що закони людського існування не ведуть до встановлення єдино можливого набору цінностей, а передбачають можливість вибору альтернативи. У даному випадку Г. Ващенко, як особистість, віддає перевагу освіті й науці перед іншими видами діяльності, тобто робить свій життєвий вибір.

Учителюючи, водночас шляхом самоосвіти глибоко вивчає науково-педагогічні теорії Сократа, Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Й.-Ф. Гербарта, Дж. Дьюї, Дж. Локка, Ф.-А.-В. Дістервега, Л. Толстого, П. Лесгафта та інших. Здобутий практичний і теоретичний досвід він використовує, обіймаючи посаду директора учительської семінарії й організовуючи вчительські курси та школи на Полтавщині. Із 1917 р. працює в Полтавському українському університеті, згодом стає тут доцентом (1918 р.). Не припиняє Г. Ващенко науково-педагогічної діяльності в Полтаві й після встановлення в Україні більшовицької влади, намагаючись виховувати в студентів почуття національної гордості [6, 6-7].

Своєрідним завершенням полтавського періоду творчої діяльності Г. Ващенка й стала його праця «Загальні методи навчання» з пояснювальним підзаголовком: «Підручник для педагогів» (опублікована, за різними даними, в 1927-ому або 28-ому, або 29-ому році) [1, 10]. Сьогодні ми маємо зробити особливий наголос на цій праці, принаймні з огляду на те, що свого часу, в умовах радянського володарювання, вона не дістала ані поширення, ані належного впливу. Робота виконана як монографічне дослідження проблеми методів навчання на різних етапах освіти від дошкільної до вищої професійної. Активні методи навчання викладено з використанням аналізу, що перехрещується, дослідницьких методів у вищій, середній і початковій школах відповідно до віку учнів.

По праву її можна вважати підсумковою в тому розумінні, що в ній освіта

постає не тільки як навчально-виховний процес, але й як соціокультурне явище передачі досвіду від минулих поколінь до нинішніх і прийдешніх. У світлі наступних праць Г. Ващенка «Загальні методи навчання» є найважливішою віхою його творчого шляху. Увесь пізніший доробок, на нашу думку, - то прояснення та поглиблення положень даної монографії, критикосмислове протистояння комуністичній репресивній педагогіці, критичний аналіз цілого ряду нових концепцій освіти й виховання, що з'явилися у ХХ ст., та можливим запереченням викладеної тут філософсько-освітньої позиції автора.

Питання про визначення принципів філософії освіти має велике не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки безпосередньо стосується багатьох фундаментальних аспектів людського буття. Віддамо належне Г. Ващенку: на відміну від німецького педагога Й.-Ф. Гербарта, який один із визначальних принципів у житті людини вбачав у інтелектуалізмі, а тому виховання людини зводив до інтелектуального виховання, український мислитель лише цим не обмежується. Він значно глибше проникає в духовний світ людини й бачить, що її психіка надзвичайно складна та багатогранна. Водночас життєвий досвід багатьох поколінь свідчить, що нерідко трапляється немало людей, які відзначаються досить високим рівнем розвитку, мають нібито чіткі уявлення про норми моралі, проте їхні дії засвідчують цілком протилежне. «Тому основне в людини, - пише Г. Ващенко, - не знання самі по собі, навіть не глибина й систематичність їх, а характер і добра воля (курсив мій. - В. Д.), що визначаються спрямуванням сил людини до високої мети, поєднаним з енергійністю, великою наполегливістю і стійкістю в досягненні поставлених перед собою завдань [9, 59].

Логіка ващенківського розкриття багатоманітних утілень людини - це логіка єдності людської особистості, на відміну від однобічного підходу того ж Й.-Ф. Гербарта, в якого психічне життя людини зводилось в основному до уявлень, а виховання - до збагачення душі людини повноцінними й систематичними знаннями. Шлях виховання «повноцінної людини» Г. Ващенка - це шлях до сутності людини як цілісної істоти, що потребує різноманітних засобів виховання.

У такий спосіб філософсько-освітні розміркування Г. Ващенка виходять на необхідність обґрунтування принципів навчання. Спираючись на українську філософсько-освітню думку (Г. Сковорода, П. Юркевич, К. Ушинський тощо) та європейську (Я.А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталотці та ін.), він формулює такі основні принципи навчання, як науковість, систематичність, виховуюче навчання, життєвість, активність, природовідповідність, індивідуалізація, наочність і конкретність [9, 83].

Будучи педагогом-філософом, Г. Ващенко не тільки визначає принципи навчання, але й окреслює мету освіти в умовах кризи промислово-урбаністичної (індустріальної) цивілізації. Такою метою, на його думку, є виховання всебічно розвиненої, активної особистості, здатної діяти в інтересах суспільства [9, 83].

Було б помилкою залишати осторонь і розуміння Г. Ващенком змісту освіти. Міркування вченого тут зводяться до такого висновку: школа повинна давати молоді ґрунтовні й систематизовані знання і водночас розвивати здібності інтелекту [9, 72]. Можна, таким чином, констатувати, що Г. Ващенко дотримується принципу «золотої середини».

У такому контексті надзвичайно важливим є встановлення завдань освітньо-виховного процесу. У результаті отриманих ґрунтовних і систематизованих знань у людини формується певний науковий світогляд. Формуванню світогляду як духовної цілісності вчений надає першорядного значення. Це можна пояснити тією небаченою гостротою боротьби, що відбувалася в часи Г. Ващенка між біполярними системами. Тому й світогляд, він вважає, може бути або ідеалістичним, або матеріалістичним. Місію ж еліти вбачає в тому, щоб «переглянути спадщину минулих віків і на основі ідеалізму створити нові концепції» [9, 73].

Не випадково радянський період виявився несприятливим для осмислення філософсько-освітнього вчення українського гуманіста. В умовах тотального

панування в Україні марксистсько-ленінсько-сталінської філософії ім'я Ващенко навіть не згадувалося. За життя вченого його твори були відомі неширокому колу педагогічної громадськості. Їх більше знала українська діаспора, головним чином у Західній Німеччині, Великій Британії та Канаді, де вони друкувалися.

Доречно тут нагадати, що педагогіка, за словами К. Ушинського, послідовником якого вважав себе Г. Ващенко, є переважно прикладною психологією, але доля її залежить не тільки від самої психології, а передусім від антропології та філософії [20, 238]. Тобто філософія окреслює завдання освіти, які неодмінно перетинаються в питаннях розвою національних цінностей, ідентифікації людини з відповідним етнокультурним середовищем. Загалом філософія забезпечує освіті методологічне та світоглядне підґрунтя.

Аналіз творів Г. Ващенко дає підстави стверджувати, що він не тільки бачив безпосередній зв'язок освіти та філософії, але й розумів необхідність філософського осмислення проблем педагогіки. Подаючи свій «Проект системи освіти в самостійній Україні», він наголошував, що «однією з найважливіших умов доброї постави освіти є високий рівень наукової роботи в галузі *теоретичної* (курсив мій. - В.Д.) педагогіки» [11, 62]. Слідом за видатним українським педагогом-мислителем К. Ушинським та відомим російським педагогом і філософом С. Гессеним Г. Ващенко приходять до усвідомлення того факту, що педагогіка належить до практичної психології та практичної філософії.

Наразі ім'я Ващенко поступово повертається в Україну. Завдяки діяльності Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Г. Ващенко на чолі з його головою професором А. Погрібним протягом 1994-2003 рр. здійснено п'ятитомне видання його праць. Передбачається в рамках науково-освітніх програм Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Г. Ващенко спільно з іншими інституціями підготувати й видати ще не менше трьох томів його праць 20-30-х рр. та інших періодів, що охоплюють широке коло питань освіти, виховання, особи, суспільства [18, 3-4].

Той, хто замислюється над відношенням філософії і педагогіки, мабуть, помітив, що «всі великі і видатні педагоги, як правило, були одночасно відомими філософами і навпаки, кожен великий філософ завершував «будівництво» своєї філософської системи етикою, головний зміст якої складали вчення про мораль, теорія освіти і виховання» [2,17]. Повною мірою це стосується й Г. Ващенко. Належачи, безумовно, до «історично незамінних» українських педагогів-філософів на відміну від «історико-екземплярних» пересічних постатей ХХ ст., він є інтегратором етнопедагогіки, освітньо-виховного досвіду українського народу, втіленого у культурі, та національної теоретичної думки. Ніхто інший з українських педагогів ХХ ст., мабуть, не спирався на таке широке історичне підґрунтя, як Г. Ващенко: літописні джерела доби Київської Русі; козацька педагогіка, в тому числі періоду Хмельниччини; християнська педагогіка; національно-демократична педагогіка ХІХ ст., часів національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст.; твори українських письменників (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Гоголь, Л. Глібов, М. Коцюбинський, О. Олесь та ін.); митців національної орієнтації (В. Мономах, митрополит Іларіон, П. Могила, П. Куліш, М. Грушевський тощо); теоретичний доробок професійних педагогів-мислителів (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, П. Юркевич, К. Ушинський та ін.).

Таким чином, джерельною базою філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенко є культурно-історичний досвід українського народу.

Питання українського національного виховання, починаючи з «Повчання» Володимира Мономаха, глибоко хвилювали вітчизняних мислителів. Особливе місце посідають вони у філософсько-освітніх міркуваннях Г. Ващенко. Він виходив з того, що кожен народ, кожна епоха мали й мають свій виховний ідеал, без якого неможливе виховання. Український народ теж потребував свого виховного ідеалу.

Визначаючи основною проблемою будь-якої освітньої системи виховний ідеал як мету виховання, Г. Ващенко й поставив перед собою завдання теоретично обґрунтувати український національний виховний ідеал. Цей феномен духовного життя докладно досліджено в праці «Виховний ідеал», написаній у 1950 р. в еміграції (ФРН), і виражено формулою: «*Служба Богові й Батьківщині*» (курсив мій. - В.Д.).

Варто у зв'язку з цим зауважити, що проблема виховного ідеалу до Г. Ващенка розглядалася переважно в етиці та естетиці. Він же по-новому окреслює багато освітніх проблем і, зокрема, проблему виховного ідеалу. По-перше, виховний ідеал розглядається ним як об'єкт власне філософсько-освітнього дослідження; по-друге, встановлює філософські засади виховних ідеалів: більшовицького, націонал-соціалістичного, християнського, загальнолюдського; по-третє, нагальною стає потреба визначення методологічного, світоглядного та соціокультурного змісту такого духовного феномену, як український національний виховний ідеал. А це вже прямий вихід на філософсько-антропологічні проблеми.

Тому цілком закономірною є поява наступного фундаментального твору Г. Ващенка «Виховання волі і характеру», в якому він робить спробу обґрунтування «*вольової, характерної людини*» (курсив мій. - В.Д.).

Праці «Виховний ідеал» та «Виховання волі і характеру» тісно між собою взаємопов'язані. Поставивши за мету української молоді прагнення блага і щастя Вітчизни, Ващенко переконалий, щоб її досягти, виховання молодого покоління має здійснюватися під гаслом «служби Богові й Батьківщині». Окреслена мета у свою чергу вимагає виховання в українській молоді таких рис, як воля й характер. Але щоб виховати волю та характер, треба перш за все чітко визначити мету виховання та засоби його здійснення.

Зрозуміло, це вимагало від Г. Ващенка виходу за межі педагогіки та психології. Розв'язання окресленого тематичного поля вчений знаходить у царині філософської антропології, точніше на стику педагогічної та релігійної антропології.

Часткове, хоча й принципово важливе, пояснення такої точки зору дає звернення до положень про людину як «недостатню істоту» та її «відкритість світу», що є в програмі досліджень «цілісної людини» засновників філософської антропології (М. Шелера, Г. Плесснера, А. Гелена). Вони досить ясно показують, що в основі людинознавчої течії лежить педагогічна проблематика. Річ про те, що «недостатність людини» в антропологічній інтерпретації містить у собі й визнання людини як істоти, що за своїм онтологічним статусом приречена на освіту та виховання. До речі, представники педагогічної антропології (К. Альберт, О.-Ф. Больнов, Г. Ромбах) здатність людини до навчання та виховання й розглядають як компенсаторну функцію сприяння подоланню її біологічної недостатності.

Сучасна західна релігійно-філософська антропологія, що формувалася під впливом М. Шелера, пропонує такий підхід до феномену людини, за якого особлива увага приділяється трансцендентним аспектам її буття. Тут людина визначається не через світовідношення або власну природу, а в контексті її відношення з сакрумом, Абсолютом, Богом [20, 81].

Людинознавчі погляди Г. Ващенка, як одного з провідних представників української філософії освіти ХХ ст., безумовно, мають специфічні риси. Провідною у його світоглядно-теоретичних міркуваннях він є ідея Бога, що творить світ і людину, викликає буття з небуття. Він неодноразово у своїх творах тлумачить людину як істоту, що створена за образом і подобою Бога. Звичайно, йдеться тут про християнського Бога. Теїстичне світорозуміння Г. Ващенка тісно сполучене з феноменом боголюдини. Ідея боголюдини, втілена у Новому заповіті, на думку українського мислителя, вирішує проблемне становище людини у світі. При цьому у своїх міркуваннях він спирається на одну з центральних ідей християнського світогляду об'єктивної необхідності людської істоти як такої, що співтворча, співконститутивна всеосяжній божественній суті. Власне, ідея досконалості Бога,

що була відбита й розвинута у творчості М. Бердяєва, Л. Шестова, С. Франка, знаходить своє продовження в працях Г. Ващенка.

Феномен «релігійності» (religio - благочестя) як науково-об'єктивно зорієнтованого світорозуміння тією чи іншою мірою завжди був присутній у творах дослідників. Має місце він і нині. «Сьогодні людство, - на думку В. Табачковського, - переживає спалах «невидимої релігійності»: позаяк сакралізація доконче потрібна людині, нездатній жити без досвіду трансценденції, то людина творить у сучасному секуляризованому суспільстві так звану приватну, власну релігію. Така «невидима релігія» гарантує людині автономію та можливість самореалізації» [20, 25].

Релігійні уявлення Г. Ващенка, таким чином, досить органічно сполучені з філософсько-антропологічною рефлексією. Провідною проблемою Ващенкою філософсько-антропологічної думки є осмислення співвідношення в людині волі та характеру. Така постановка питання впливала зі змісту епохи, в яку жив і працював мислитель. Борючись за свободу українського народу, він усвідомлював, що свобода народу неможлива без свободи людини. Це спонукало його шукати відповіді на питання: «Чи існує свобода людини?», «Чи існує свобода волі, чи це є лише фікція? Чи може людина зусиллям своєї волі спрямувати в той чи інший бік формування особистості людини? Чи може цей процес, а також все особисте життя самого педагога, підлягають виключно незмінним законам буття?» [8, 198].

Наскільки вдалими є намагання Г. Ващенка відповісти на ці питання? Важко сказати однозначно. Твори українського мислителя показують, що з питання про свободу людини він прагне виступити опонентом як авторів концепцій індетермінізму, так й абсолютного детермінізму. На його думку, проблема свободи людини має філософсько-освітній та політичний виміри. Розв'язуючи проблему виховання й самовиховання людини, Г. Ващенко спирається на концепцію обмеженого, або умовного детермінізму (арбітаризму).

Гуманно налаштований учений констатує, що людина, як вільна істота, може вибирати або шлях добра, або шлях зла. Останній він тлумачить відповідно до християнського догмату про гріхопадіння людини. Г. Ващенко як богослов, безумовно, в акті гріхопадіння вбачає дію людини не з необхідності, а як вільної істоти. З цього випливає, що Бог не є джерелом зла й відповідає розумінню Бога як Абсолютного Добра.

Проаналізувавши різні філософські концепції свободи людини та християнські уявлення, Г. Ващенко робить висновок: «Людина з природи є вільною істотою та що людська гідність засновується на свідомості власної свободи» [12, 340].

Разом з тим український мислитель визнавав до певної міри твердження детерміністів та факти, які вони використовували, обґрунтовуючи свою теорію. Різниця полягала в тому, що Г. Ващенко по-іншому тлумачив ці факти. Він вважає, що ті ж факти свідчать не про те, що людина не має свободи волі, а про те, що ця свобода відносна й обмежена. Людина, з його точки зору, обмежена зовнішньою природою, власним тілом, природними й набутими психічними властивостями, умовами суспільного життя.

Отже, Г. Ващенко визнає свободу волі людини, але не абсолютну, а «обмежену і стосункову». Із цього концептуального положення цілком закономірно випливали відповіді й на інші питання, а саме: вчитель, як вільна істота, може не декларативно, а по-справжньому прагнути до певного ідеалу, як мети виховного процесу.

Нам у даному разі важливо підкреслити, що виховання Г. Ващенко тлумачить як формування людської особистості. Процес формування людської особистості відбувається не тільки під впливом педагогів та батьків. У вихованні активну участь беруть також держава, церква, інші інституції. Але принциповою є думка Г. Ващенка про самовиховання. Тобто він активну роль відводить і вихователю, і вихованцю.

Формування особистості передбачає виховання в людині характеру. Під характером він розуміє в першу чергу сукупність вольових та емоційних властивостей, якими одна людина відрізняється від іншої. «Характер, -

переконаний Г. Ващенко, - є виявом свободної волі людини. Тому людина відповідає за свій характер - чи він добрий, чи злий. Але так само відповідає за свою безхарактерність і безхарактерна людина, бо вона не використала можливостей своєї волі» [12, 338].

Тут у філософсько-антропологічних міркуваннях Г. Ващенка, на наш погляд, ми підходимо до найсуттєвішого. Йдеться про формування «вольової, характерної людини». Основною рисою такої людини мислитель визначає здатність ставити перед собою чітко визначені завдання й здійснювати їх, незважаючи на будь-які перешкоди. Характерна людина, таким чином, це людина ініціативна й енергійна.

Якщо взяти до уваги головний аргумент Г. Ващенка, що стрижнем виховного ідеалу, як і стрижнем характеру, є основна життєва мета людини, то з'ясовується, що такою метою може бути або служіння особистим егоїстичним інтересам, або служіння суспільству чи певній високій ідеї.

Відтак, філософсько-антропологічні міркування Г. Ващенка виходять на проблему особи й суспільства. Її розв'язання вписується в загальну схему філософсько-освітньої концепції мислителя, тобто він розв'язує цю проблему в контексті християнської антропології, виходячи з того, що людина, як істота мисляча та свободна, створена за образом і подобою Бога. Такий погляд на людину давав підстави Г. Ващенку твердити, що людина має «абсолютну вартість», а тому повноту життя вона може знайти лише в «свобідному служінні Богові й суспільству».

Особливістю філософсько-антропологічних міркувань Г. Ващенка передусім є те, що він підносить значущість «характерної людини» на відміну, наприклад, від марксистсько-ленінсько-сталінської філософії, яка питання виховання характеру людини практично не розглядала. Вождів компартії цілком влаштувала «безхарактерна людина». Соціалізм вимагав людини-робота, людини-виконавця, тому й виховний ідеал у СРСР, на думку Г. Ващенка, зводився до формули: «Служіння компартії та її вождям», що не відповідало глибинним потребам українського народу. Народ, що як «орел опинився в клітці й не може розгорнути крил своїх», потребував діяльної людини. Саме такий тип людини й обгрунтовує мислитель.

Тепер для нас важливо показати, як Г. Ващенко у своїх творах постає не тільки філософом-педагогом, але й політиком-державником. Адже його по праву можна вважати «одним із тих синів свого народу, хто бажав йому визволення, життя в самостійній Україні і водночас нової школи» [1, 12]. Аналіз творчого доробку Г. Ващенка показує, що він не був суто кабінетним ученим. Він ідеолог української молоді в еміграції, про що свідчать такі його твори, як «Завдання національного виховання української молоді», «Ідеологічні засади Спілки Української Молоді», «Третє покоління. (Внуки)» та інші.

Діапазон його творчих інтенцій засвідчує синтетичність мислення, здатність до широких узагальнень як філософа-політика, що прагне відгукнутися на найнагальніші питання буття. У коротких публіцистичних статтях, опублікованих головним чином у 1948 та 1954 роках, він переконливо постає вченим-політиком.

Звернімо увагу на деякі найхарактерніші проблеми політичного життя, що знайшли відображення в його працях. Так, він обгрунтовує думку про комунізм як тоталітарне суспільство загалом і в СРСР зокрема («Комунізм як система тиранії і терору», «Єшовщина»); висловлює розуміння комунізму як «великої загрози людству» («Кінець комунізму чи весвітня катастрофа культури й цивілізації?»); більшовицьку колективізацію сільського господарства тлумачить як «план обертання селян на рабів» («Колгоспне рабство»); наводить приклади боротьби селянських мас в Україні проти існуючого режиму під зверхністю політичних організацій («Селянське повстання на Павлоградщині в 1930 р.»). У 1948 році, коли світ після «гарячої» війни був утягнений у війну «холодну», Г. Ващенко публікує статтю «Кант про вічний мир», в якій висловлює застереження щодо неприпустимості пацифістичних настроїв у демократично-християнському світі [7].

Водночас із творів Г.Ващенка впливає людина, досить смілива та з достатньою уявою, яка намагалася зазирнути за межі власного соціального існування й передбачити майбутнє. У зв'язку з цим варто зазначити, що сучасний американський мислитель Деніел Белл вважає, що передрікати майбутнє неможливо, тому що його «майбутнього» просто немає. На його думку, можна обговорювати майбутнє чогось [3, 194]. У даному разі в праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (опублікована в 1957 р.) Г. Ващенко передбачає розпад Радянського Союзу як протиприродної більшовицької держави й окреслює контури освіти майбутнього суспільства. Отже, в нас є підстави говорити про передбачення (forecasting), а не про провіщення (prediction).

За Беллом, провіщення здебільшого є функцією ретельного внутрішнього знання та судження, котрі походять із тривалої залученості до становища. Тому провіщення може мати справу з подіями, наприклад, перемоги на виборах, вступить чи не вступить країна у війну, хто здобуде перемогу у війні тощо. Провіщення зосереджені на рішеннях і підпорядковані певним правилам.

Г. Ващенко мав справу з політичним передбаченням, яке, до речі, є найбільш невизначеним із усіх передбачень. Тут важливо підкреслити, що передбачення можливе там, де є, як мінімум, дві умови: упорядкованість і повторюваність явищ або усталені напрямки розвитку подій. Оскільки перший фактор був відсутній, то вчений брав до уваги другий, а саме: наявність великої економічної кризи в СРСР, внутрішніх суперечностей і боротьби всередині комуністичної партії, політичних повстань і таке інше. Екстраполюючи суспільні тенденції, він і передбачає неминучий розпад СРСР. Проте він не може точно встановити часові рамки такого розпаду, що практично й неможливо.

Потрібно підкреслити, що сам Г. Ващенко постає у своїх творах ґрунтовним теоретиком Української держави. Обґрунтування незалежності України є наріжним каменем його філософсько-освітнього вчення. Річ у тім, що Г. Ващенко освіту розглядає як у теоретичному, практично-виховному, так і політичному й державотворчому відношеннях. Він дотримується точки зору, згідно з якою «система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям» [11, 32].

Для позначення моральних настанов української молоді Г. Ващенко в праці «Виховний ідеал» використовує дуже важливий філософський термін - «благо». За змістом благо відповідає потребам повсякденного життя української молоді. Благо і щастя Батьківщини, за Г. Ващенком, є метою виховання української молоді. Але благом для Батьківщини є насамперед «державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, господарське і релігійне життя» [5, 174]. Отже, Г. Ващенко послідовно дотримується державницької ідеї, що випливає з органічної потреби українського народу в створенні своєї власної незалежної держави.

Своїм корінням державницька традиція сягає історичних глибин. Вона охоплює все, що не є протиприродним і становить історичну субстанцію буття українського народу. Тому український мислитель категорично не сприймає соціалізм як протиприродне явище й стоїть на позиціях боротьби за самостійну Українську державу, усвідомлюючи, що здійснення ідеї свободи народу вимагає жертв.

Міркування Г. Ващенка про майбутнє українське суспільство, і це важливо відмітити, суголосні вітчизняній філософській традиції в цьому питанні. Але найбільше вони, на нашу думку, співзвучні з поглядами членів Кирило-Мефодіївського братства, зокрема Т. Шевченка.

У зв'язку з цим згадаймо уявлення Т. Шевченка про майбутнє українське суспільство як союз вільних народів, що об'єдналися між собою на засадах християнства, де люди як брати «обнімуть найменшого брата», де «усміхнеться заплакана мати», де «оживе добра слава України і світ ясний не вечірній тихенько засяє». Шлях до союзу вільних народів у Т. Шевченка, як відомо, лежить через повстання, боротьбу з поневолювачами й катами українського народу.

Помічаючи спільне в Т. Шевченка та Г. Ващенка в баченнях майбутнього України, не будемо, звичайно, ототожнювати їхніх поглядів. Якщо Т. Шевченко висунув ідею вільного об'єднання слов'янських народів, то Г. Ващенко в нових історичних умовах - ідею світового об'єднання вільних народів [5, 149].

Майбутнє людської цивілізації завжди хвилювало дослідників. У часи Г. Ващенка теж вирувала дискусія щодо майбутнього. Своєрідну участь у ній взяв й український мислитель. Не вступаючи в полеміку з іншими авторами, він у кількох працях виклав своє бачення майбутнього суспільного устрою і запропонував, як ми вже бачимо, цікаві ідеї.

Передусім, слід зазначити, що майбутній суспільний устрій він уявляв як «своєрідну неodemократію». Ясна річ, що, передбачаючи майбутнє, Г. Ващенко не деталізував це питання або давав ухильні чи неясні відповіді. Позиція мислителя в цьому плані, на нашу думку, є ближчою до так званої теорії конвергенції, оскільки він вважав, що «майбутній суспільний лад не буде ні комуністичним, ні капіталістичним - він буде якимсь іншим» [9, 405].

Для нас тут важливо звернути увагу не на форму державного устрою, а на те, яким бачив Г. Ващенко становище людини майбутнього. Тому принципово важливо у зв'язку з цим підкреслити, що забезпечення справжньої, а не «номінальної» свободи людини є, з його точки зору, головною підставою майбутнього суспільного ладу. Український мислитель категорично відкидав не тільки експлуатацію, але й поневолення людини, причому у будь-якій формі, чи то у формі «економічного примусу», чи у формі «терору». Позиція Г. Ващенка щодо співвідношення матеріального й духовного життя людини майбутнього була скоріше «посередині», тобто він вважав, що умови життя мають бути високими як із точки зору матеріального становища людини, так і духовного. В основу стосунків між людьми він кладе не конкуренцію і нещадну боротьбу, а пошану людської гідності й християнську мораль [9, 405].

Характерним є й те, що свободу людини, як члена суспільства, він органічно пов'язує зі свободою народу. Щоб краще зрозуміти, про що тут ідеться, маємо звернутися до розуміння Г. Ващенком взаємозв'язку між свободою людини та свободою народу. Насамперед він виходить із того, що кожна людина належить до певного народу, певної нації. Розмірковуючи над сутністю поняття «нація», вчений спирається на Т. Шевченка, його знамените послання «І мертвим, і живим...» і трактує націю як «цілість поколінь сучасних, минулих і майбутніх» [13, 8]. Він переконаний, що націю творять спільність походження, території, мови, культури, традицій. Але категоричним імперативом існування нації вважає усвідомлення своєї окремішності [5, 97].

Такі думки мислителя означають, що він керувався специфічною політичною філософією, котра і в питанні про нації, по суті, розходила з марксистською інтерпретацією цього поняття. Як відомо, марксистсько-ленінсько-сталінська філософія, характеризуючи націю, передусім апелювала до спільності матеріальних умов життя та витлумачувала їх із класових позицій.

Проте Г. Ващенко відмовляється від спроб розглядати націю під кутом зору її класової сутності. Він звертається до фізичних та психічних особливостей нації, її вдачі і, нарешті, до її призначення. При цьому ідею призначення нації він виводить із визнання доцільності буття, яке, на його думку, скеровує Божественний Розум. Необхідною умовою існування української нації, з погляду Г.Ващенка, є державність народу. Без державної незалежності України неможлива свобода її народу. Відтак мислитель приходив до усвідомлення необхідності української національної визвольної ідеї. У нас є всі підстави стверджувати, що в основі філософсько-освітнього вчення Г. Ващенка лежить українська ідея. Цілком логічним є й те, що шлях до неї проходив у нього через християнство. Тому він і буде її на основі християнських ідеалів Добра, Правди, Краси, Любові, Милосердя.

Розглянувши основоположні підходи Г. Ващенка до проблем українського

суспільства й майбутнього уселюдського суспільно-політичного устрою, зазначимо, що в його творах викладена продумана філософська концепція освіти прийдешнього суспільства. Визначальним елементом освітнього передбачення у Г. Ващенка є тверде переконання, що сучасна йому освіта і, насамперед «совєтської» України, потребуватиме глибинних, концептуальних перетворень. Вони будуть зумовлені становленням, зокрема, Української державності, в межах якої освітній сегмент «совєтської» освіти опиниться перед нагальною необхідністю реформування.

Тут варто зазначити, що, намагаючись передбачити освіту майбутнього, він використовує метод історичного аналізу й приходять до висновку, що загалом людство має дві протилежні одна одній освітні системи: авторитарну педагогіку та теорію вільного виховання. Якщо перша в основу виховного процесу кладе авторитет педагога або батьків і розглядає учня виключно як об'єкт виховання, то друга в центр виховання ставить людину, а педагогу відводить роль спостерігача й організатора виховних впливів.

Загалом Г. Ващенко не був прибічником ні першої, ні другої освітньої системи. Це пояснюється тим, що його погляди на освіту формувалися, з одного боку, під впливом української філософської думки, а з іншого - у контексті європейських філософсько-освітніх концепцій. Позицію Г. Ващенка можна інтерпретувати як «золота середина» або синтетична. «Педагогіку майбутнього, - пише мислитель, - не слід уявляти собі як зовсім нову систему, що не має коріння в минулому. Вона має бути синтезом того кращого, що є в теорії вільного виховання і в авторитарній педагогіці. Вона має поєднувати самостійність та ініціативу учнів з високим авторитетом педагога, волю і свідомість своєї гідності учня зі свідомою дисципліною, творчі шукання з ґрунтовним знанням здобутків минулого та кращих його традицій» [9, 406].

Проте все-таки Г. Ващенко більше схилився до думки, що в системі освіти майбутнього «Основне місце мусять посісти педагогічні ідеї Руссо, Песталоцці, Монтесорі, Дьюї або тих, хто в більшій або меншій мірі стояв на засадах теорії вільного виховання» [9, 406].

Таким чином, Г. Ващенка у жодному разі не можна тлумачити як вузько «хатнього», національно замкненого педагога-мислителя. Як бачимо, діапазон його творчих інтенцій надзвичайно широкий. Але часто дослідників, мабуть, уводить в оману те, що він у питаннях виховання робив наголос на формування українського патріота, тілом і душею відданого Батьківщині. Проте, плекаючи кращі національні традиції, український гуманіст плекав і загальнолюдські ідеали, спирався у своїх філософсько-освітніх інтенціях на все надбане уселюдською педагогікою.

Отже, незаперечною є роль Ващенка у формуванні концептуальних положень української філософії освіти як складової частини загальноєвропейської. У цьому плані ми поділяємо точку зору А. Погрібного, який стверджує, що Г. Ващенко «насправді національний діяч широкої європейської орієнтації, був «заангажований» до найперших порухів душі» [18, 5].

Загалом можна констатувати, що до Ващенка й сьогодні в Україні ставляться не по-ващенківськи. Роль одного з найвищих теоретичних авторитетів у проєкті розробки вітчизняної філософії освіти, що виходить за межі педагогіки й об'єднує навчання, виховання та власне освіту, інтелектуальна пошана парадоксальним чином сполучаються з відсутністю справжньої уваги до Г. Ващенка, з фактичним незнанням і невикористанням його творчого доробку. Існує різкий дисонанс між величезною значимістю ващенківських філософсько-освітніх ідей для сьогодення та тим жалюгідним місцем, яке приділяють їм у нашій, принаймні навчальній, літературі. З іншого боку, оцінки філософії освіти Г. Ващенка у відомих добротних навчальних посібниках з історії педагогіки новітніх часів багато в чому повторюють словесні штампи радянської доби й не завжди відповідають сучасному баченню філософсько-освітньої спадщини українського мислителя [17, 198]. Утім,

саме у Г. Ващенка ми знаходимо до певної міри цілісне філософсько-освітнє вчення, котре найповніше концептуалізувало освітньо-виховні ідеали українського народу.

Згадані колізії, можливо, пов'язані також із тим, що п'ятитомне зібрання творів Г. Ващенка вийшло доволі невеликим тиражем (останній п'ятий том - накладом 2500 примірників, що занадто мало для всієї України). На малій батьківщині мислителя (народився він на Чернігово-Сіверщині, в селі Богданівка) сьогодні діє три державні університети, але в жодному з них, у тому числі Чернігівському педагогічному, а також у Чернігівській державній обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка немає п'ятитомного зібрання творів визначного земляка. Цією статтею хотілося б долучитися до справи денонсації штучного, міфологізованого, хоч і досить авторитетного імені Ващенка, певним чином компенсувати ці недоліки, мимоволі створені нашою науково-педагогічною громадськістю.

Отже, аналіз творів мислителя дає підстави стверджувати, що він був ученим із всебічними науковими інтересами в сфері педагогіки, психології, політології, філософії тощо. Але Ващенко-педагог, Ващенко-психолог, Ващенко-політолог стає зрозумілим лише після того, коли є розуміння Ващенка-філософа.

Твори Г. Ващенка справді є суттєвим джерелом історії філософії освіти. Український мислитель у ХХ ст. зробив ряд таких висновків і припущень, що й сьогодні можуть відігравати значну роль у реформуванні освіти України. Йдеться, насамперед, про ідею українського національного виховання, теоретичне обґрунтування українського виховного ідеалу, піднесення значущості «вольової, характерної людини», людиновимірність педагогічного буття. Винятково важливим виявляється саме той факт, що філософсько-освітнє вчення Г. Ващенка спирається на українську ідею.

Всі ці та інші положення й складають зміст філософсько-освітнього вчення Г. Ващенка, визначальними принципами якого є соціокультурна ідентичність освіти й виховання людини, етноцентризм, єдність національного та глобального. Дана проблематика, зокрема, й може стати предметом подальшого дослідження.

Реконструкція екзистенційно-антропологічної філософії освіти Г. Ващенка дозволяє зробити висновок, що основні його теоретичні конструкти співзвучні з європейською та американською філософсько-освітньою думкою, але своїми коренями сягають української філософії освіти. Незважаючи на те, що Г. Ващенко свою філософсько-освітню концепцію вкладає в релігійну форму, яка зводить вибір до дилеми благо - гріх, вона відкриває широкі можливості для морального самовдосконалення індивіда, а отже, для корінних перетворень у суспільстві.

Джерела та література:

- 1 Алексюк Анатолій. Текстовий аналіз головного твору Григорія Ващенка. (Передмова наукового редактора) // Ващенко Григорій. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. - К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. - С. 9-57.
- 2 Андрущенко В.П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3. - К.: Знання, 2000. - С. 17-23.
- 3 Белл Деніел. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1996. - С. 194-250.
- 4 Бойко А.М. «...Служба богів і Батьківщині» (Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок): Науково-методичний посібник. К.: ІЗМН, 2001. - 428 с.
- 5 Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. - 191 с.
- 6 Ващенко Г. Моя автобіографія // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософський факультет. - Мюнхен, 1963. - Ч. 7. - С. 5-9.
- 7 Ващенко Григорій // Кант про вічний мир. - Твори. Т. 5. Хвороби в галузі національної пам'яті. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2003. - С. 304-310.
- 8 Ващенко Григорій. Виховання волі і характеру - підручник для педагогів. - К.: «Школяр», 1999. - 385 с.
- 9 Ващенко Григорій. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. - К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. - 441 с.

- 10 Ващенко Григорій. Основні засади розумового виховання української молоді // Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2000. - С. 115-140.
- 11 Ващенко Григорій. Проект системи освіти в самостійній Україні // Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2000. - С. 30-68.
- 12 Ващенко Григорій. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема / // Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2000. - С. 326-361.
- 13 Ващенко Григорій. Хвороби в галузі національної пам'яті. Твори. Т. 5. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2003. - С. 6-16.
- 14 Вишневецький Омелян. Григорій Ващенко на тлі актуальних завдань сучасної української педагогіки. (Етюди до системного аналізу) // Ващенко Григорій. Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2000. - С. 3-29.
- 15 Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.
- 16 Дільтей В. Виникнення герменевтики // Сучасна зарубіжна філософія течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник. - К.: Ваклер, 1996. - С. 33-60.
- 17 Левківський М.В., Микитюк О.М. Історія педагогіки: Навчальний посібник, - Харків.: «ОВС», 2002. - 240 с.
- 18 Погрібний Анатолій. Імперативний кодекс видатного педагога-державника // Ващенко Григорій. Твори. Том 5. Хвороби в галузі національної пам'яті. - К.: «Школяр» - «Фада» ЛТД, 2003. - С. 3-5.
- 19 Ушинський К.Д. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології» // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1955. - Т. 6. - С. 39-402.
- 20 Філософія. Світ людини. Курс лекцій. К.: Стило, 1999. - 310 с.
- 21 Шевченко В.І. Філософська зоря Лазаря Барановича. - К.: Український Центр духовної культури, 2001. - 232 с.
- 22 Шелер Макс. Формы знания и образование // Избранные произведения. - М.: «Гнозис», 1994. - С. 15-56.

Микола Підлісний

УКРАЇНЬСЬКА АКСІОЛОГІЯ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У статті аналізуються проблеми цінності людського буття української філософської думки.

Філософська думка Київської Русі мала свій образ, свій духовний досвід, відтворювала дух своєї епохи. У ранньосередньовічній думці можна виділити такі принципи, ідеї та особливості: загальна спрямованість на вирішення актуальних питань суспільного буття; домінування духовно-практичної форми освоєння світу; основна увага до питань соціальної практики, проблеми людини, пізнання, смислотвірчої проблематики; позамежна вірність духу й букві Святого Письма і Святого Передання, неухильне дотримання всіх канонів і традицій православної віри. У сфері соціальних і моральних стосунків домінували загальнолюдські ідеали добра й краси, зверненість до духовних благ, активної життєвої позиції, боротьби за соціальну справедливість, переконання в тріумфі духу й розуму, повага до суспільних інтересів, ідеали мужності, вірності, чесності, щирості та простоти. Єдність слова та вчинку, безнастанне плекання духу й моральності - неперехідні цінності тогочасної духовної атмосфери. Добро розглядалось як сукупність факторів, що сприятливо впливають на окремого індивіда або спільноту. Базовою установкою мислення виступала ідея добра, іманентно притаманна Богу, і зла як позабуттєвого, не сущого, протилежного сущим добру й благу. Джерело зла вбачалось у відпаданні від істинно сущого Бога, у волі до гріха, біблійному гріхопадінні людини й частини янголів. Добро породжує лише добро, зло не існує саме в собі, а в чомусь іншому. Воно незаконічне для буття, випадкове, несамодостатнє. Це є зіпсоване благо. Кінцева мета людства й окремої людини - подолання зла, спокута першородного гріха, порятунк себе й інших. Велика увага приділялася проблемі людської долі. Рукописні тексти кваліфікують суть людини як «живот словесьм й сьмрътьн». Саме розум і мова відрізняють людину від тваринного та рослинного світу. Тварини теж мають душу, проте тільки людина має словесну силу. Від неживої природи людина відрізняється наявністю душі й почуттів, від янголів - тим, що вони безтілесні, хоча й здатні говорити. Мислилося,

що в ієрархічній будові всесвіту, який сконструйовано у вигляді східців, зверху стоїть людина, створена інакше, ніж долішній світ. Високе її покликання пов'язане з творінням за образом і подобою Божою. Людина безсмертна, призначена для духовного життя, вона наділена Божою благодаттю й душею. Тіло - це лише гріховна, тимчасова оболонка, сховище душі. Суть людини - душа і розум.

Актуальним було питання про добро і зло в людині. Визначалося, що людина не була створена злону, можливістю добродієства володіє кожен. Природно-соціальні задатки однакові у кожній людині, вони розвиваються й примножуються в діяльності, практиці. Відмінності в мірі добродієвності походять через відмінності в способі життя. У боротьбі з особистим гріхом і суспільною гріховністю реалізувалась одвічно притаманна індивідові свобода. Критерій розрізнення добра і зла - розум. У боротьбі з гріхом вбачалася боротьба духовного й плотського начал, моралі й аморальності. Свобода - це свобода відмови від гріха, свобода відмовитися від будь-чого. Благо полягало не в задоволенні біологічних потреб, а в постійній моральній праці, самовдосконаленні, постійному піклуванні про ближнього. Оригінальні пам'ятки акцентують увагу не на особистому спасінні, а на суспільному, активному, діяльному характері людської природи, необхідності мужнього протистояння негативним впливам. Антропологічне вчення Русі несе в собі величезний заряд людяності, воно визнає примат духовно-раціонального й водночас культивує містико-духовне, пропонує цілий спектр стилів життя. Умова єдина - кожен з них має наближати до Бога. Абсолютним ідеалом етичної думки поставав Ісус Христос, тому більшість моральних норм була запозичена з Нового Завіту. Грунтовні моральні настанови містились у Святому Переказі та іншій християнській літературі. Моральні питання посідали значне місце в суспільній свідомості; вони були в центрі уваги вітчизняних мислителів. Так, складений на вітчизняному ґрунті «Ізборник 1076 р.» надзвичайно плідно використовував християнську ідею милосердя. За такої умови на землі пануватимуть мир і злагода. Принагідно зауважимо, що цей принцип згодом став традицією, його активно впроваджував у життя князь Володимир Мономах. Нова, докорінно відмінна від попередньої, християнська мораль формувала нову людину - духовно досконалу, чисту в помислах і вчинках, перетворену зі старої, дохристиянської багатобожності й моралі в нову, спрямовану до Бога. Обоження людини, наслідування Богові було надзавданням і квінтесенцією тодішньої моральної практики. Свідома орієнтація киеворуської моральної традиції на людинознавство, людинолюбність, людяність, альтруїстичність, була тією наскрізною парадигмою, що відрізняла українську духовність протягом усього часу її існування. У цьому полягає вагомий внесок вітчизняної етичної думки у світову культуру. Погляд на світ в цілому крізь призму глобального конфлікту добра і зла. Описаний тип філософування становить зміст буття філософії в українській культурі протягом першого періоду її існування, що охоплює час із кінця X ст. й триває до середини XV ст. Ренесансний гуманізм, поширений в Україні в XV-XVI ст., став ґрунтом для переходу до наступного етапу, тобто формування відмінного типу світогляду, що пов'язаний передусім з реформаційною ідеологією. Значну роль у розвитку гуманістичних і реформаційних ідей в Україні в цей період відігравали братські школи, передусім Львівська, Київська, Луцька. В стінах Києво-Могилянської академії творила плеяда видатних представників філософської думки України - Ф.Прокопович, С.Яворський, І. Гізель, Й.Кононович-Горбацький, Г.Щербацький і багато інших. Вихованцем Києво-Могилянської академії був Григорій Сковорода. Його філософське вчення є вершиною у розвитку вітчизняної думки цього періоду.

Сковорода не побудував цілісної філософської системи. Він був скоріше поетом, аніж теологом чи філософом-систематиком. Зрештою, він і не ставив собі за мету створення самоцінних художніх образів. У його діалогах сперечаються не живі люди, а думки автора; в його трактатах явно проступає напруженість реальних, а не вигаданих душевних переживань. Сковорода не звертає уваги на догматичні богословські тонкощі, на логічні суперечності. Для нього важливе одне: передати

свій внутрішній досвід, відобразити шлях сходження та преображення власного «серця» до висот духовності. Тому найкращим твором можна вважати саме його життя, письменництво ж виступає у порівнянні з ним дещо вторинним, епіфеномінальним.

Описи марності та плинності людського буття в світі («О, горе сутнім в ньому!»), з його вічною невдоволеністю й «гонитвою за порожнечею» набувають у Сковороди мало чи не біблійського «крику плачевного». Він використовує відомий із старозавітних часів образ корабля в бурхливому морі: «Мій човник вихор борвію хитає. Се в прірву, се нагору укидає!» Серед поезій Сковороди зустрічаємо античну алюзію - віршовану фавулу про Тантала, котрий напросився на банкет богів, але пожалкував з того, бо з наказу Юпітера над його головою висів величезний камінь, який щомиті загрожував падінням.

Вихід з такого жахливого становища Сковорода вбачає в досягненні внутрішньої свободи, незалежності від зовнішнього світу. «Полиш весь світ цей мерзотний», - закликає він. Тільки самотність «відкриває небо». Треба звернутися всередину самого себе, подолати пристрасті, полишити гонитву за примарними принадами світу, за чуттєвими втіхами й досягти життя «тихого», «простого» й «бідного», тобто «вмерти для світу». Тільки так можна здобути «справжнє зцілення», досягти «блаженного спокою» та впізнати «істинне щастя»; саме в цьому полягає «мистецтво життя» - філософія. Філософствувати - значить «перебувати на самоті з собою», - твердить Сковорода в одному з своїх листів. Так само, як власну матір можна знайти вдома, - своє щастя людина здобуває всередині себе. Мета людського життя, те, чого всі прагнуть, - це «радість серця», «внутрішній мир», «веселість серця», «міцність душі». Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом і для філософів.

Значні зміни, які відбувалися в ціннісних орієнтаціях суспільства, зафіксовані в філософській думці України XVII-XVIII ст., коли формуються два напрями: етико-гуманістичний та науково-просвітницький. Представники етико-гуманістичного напрямку (Данило Туптало, Стефан Яворський, Г.Сковорода, його сучасники В. Золотницький, П.Сохаський, Г.Полетика) відображали інтереси селян, ремісників, свій суспільний ідеал пов'язували з внутрішнім світом, з духовним життям особистості, самопізнанням людини, «сродною працею» та набагато менше надавали значення досягненням науки як засобу для досягнення щастя людини. Підносячи духовне в людині, вони негативно ставилися до матеріальних благ та засуджували багатство, проповідували аскетичний образ життя. Представники другого напрямку (Ф. Прокопович, М. Козачинський, Я. Козельський тощо) пов'язували прогрес суспільства з прогресом науки та мистецтва. Ціннісні орієнтації засновувалися на цінностях людського розуму, наукових досягненнях і перш за все в математиці та природознавстві. Суспільний ідеал вони вбачали в просвітницько - абсолютистській державі, тому більше апелювали не до внутрішнього світу людини, а до сфери суспільних відносин, державних, правових, політичних норм та цінностей і відповідних їм ціннісних орієнтацій. Приблизно в цей же період відбуваються розмежування теології і філософії, що проявилось в переоцінці моральних якостей. Філософія стала більше звертатися до проблем людського щастя, ціннісних орієнтацій окремого індивіда. Висловлювалися думки щодо особливої цінності людського земного щастя, про те, що людині варто шукати його в цьому «смертному житті», а не сподіватися на нього в потойбічному, «безсмертному». Такі ідеї характерні для філософських праць Г. Кониського, Транквіліона-Ставровцевого, Д.Туптала тощо, котрі розглядали людину як мікрокосм, в якому відображається макрокосм. Найвищою цінністю починає вважатися сама людина з її здатністю мислити, з гармонією душі та тіла.

Представники «вченої дружини» та особливо Ф. Прокопович не лише заперечували аскетизм як ідеал людського буття, негативно ставилися до пригнічення людиною своїх природних почуттів та прагнень, але й активно ідеалізували багатство чуттєвих переживань, емоцій, пристрастей. Вони

засуджували лицемірство, видиме благочестя та милосердя. Як бачимо, в українській філософській думці цього періоду чітко проглядає переорієнтація цінностей в уявленні про ідеал людини. Якщо І. Вишенський вважав, що таким ідеалом є людина-аскет і сам був носієм такого ідеалу, то Ф. Прокопович рідко засуджував аскетизм монахів як протиприродний стан людини. Проглядає також розходження в поглядах на смисл життя. Поширеним було твердження, що головний смисл земного життя полягає в підготовці людини до смерті та потойбічного вічного життя, тобто ціннісна орієнтація християнської моралі була спрямована на спасіння та блаженство людини в потойбічному світі. Ф. Прокопович та його прихильники вважали, що смисл життя - в пізнанні існуючого світу, в праці, в подвигах, гармонійному задоволенні матеріальних та духовних потреб. Були розходження в поглядах на цінність людського життя. Якщо Ф. Прокопович вважав, що людина не може бути щасливою, якщо вона переносить злидні, голод та бідність, то Г. Сковорода навпаки вважав, що щастя несумісне з матеріальними благами, а це є внутрішня духовна якість людини. Як видно зі сказаного, в філософській думці України даного періоду обґрунтовувалися різні ціннісні орієнтації. Його вчення являє собою «практичну метафізику», далеку від інтелектуальних змагань так званої академічної філософії. І тому життєвий експеримент самого українського мудреця можна вважати найкращим викладом і справжнім утіленням його науки. Головна мета вчення Сковороди полягає в проповіді набуття людиною містичного стану «обожнення» через внутрішнє «переображення» вольового центру особи - її «серця».

У XIX-XX ст. проблема цінностей в українській філософії частіше всього розглядалася в працях П.Д. Юркевича та Д.І. Чижевського. Памфіл Данилович Юркевич - найвизначніший український філософ минулого століття. Без ґрунтового вивчення його спадщини важко збагнути глибинний смисл тих процесів, які відбувалися протягом другої половини XIX - початку XX ст. у сфері української духовності, а надто і в духовному житті Росії. Основні засади «філософії серця» Юркевич виклав у праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», де розгортається цілісна філософсько-антропологічна концепція про серце як визначальну основу фізичного та духовного життя людини. Юркевич пропонує досить оригінальний і не типовий для його епохи погляд на людину як на конкретну індивідуальність, котрий аж ніяк не вписувався ні в матеріалістичні, ні в ідеалістичні антропологічні теорії того часу. Серце в філософії Юркевича - це скарбник і носій усіх тілесних сил людини; центр усіх пізнавальних дій душі; центр морального життя людини, скрижаль, на якому викарбуваний природний моральний закон. Увесь пафос цієї праці спрямований проти раціоналістичних спроб звести сутність душі, увесь духовний світ до мислення, позаяк у такому випадку знімається проблема людської індивідуальності, а залишається якась абстрактна людина, котра ніде й ніколи не існувала, якась колективне «ми», а не індивідуальне «я». Сутність же душі при подібному підході виявляється зовсім відкритою, прозорою та ясною. Її легко пояснити на зразок того, як це робиться - в царині природознавства. Тут, вважає Юркевич, ми маємо справу з тим випадком, коли сутності не надається більш значного змісту, ніж явищу. Проте якби людина виявляла себе одним мисленням, то багатогранний, багатий життям і красою світ відкривався б її свідомості як правильна, але водночас і безжиттєва математична величина. Вона могла б проглядати цю величину наскрізь, зате вже ніде не зустріла б буття істинного, живого, котре вражало б її красою форм, таємничістю потягів і безконечною повнотою змісту. У справжній душі, переконаний Юркевич, такого однобокого мислення не існує. Важко навіть уявити, що було б з людиною, якби її мислення не мало б іншого призначення, окрім того, щоб лише відображати в собі сторонні для духу явища. Тоді людина у своєму знанні речей рухалася б тільки вширину, а не вглибину.

Дмитро Іванович Чижевський розуміє людину як істоту, що перебуває на кордоні двох світів, - цей кордон пролягає в самій її душі. Наявність двох світів

учений конкретизує в парах протилежностей: природна та соціальна детермінованість і свобода, тіло й душа, свідоме й несвідоме (що включає як підсвідоме, так і свідоме), добро і зло. Причому жодна з цих протилежностей не оцінюється лише негативно: навіть зло не є простим запереченням добра, а завше є конкретним злом, - без знання конкретних видів зла людині важко триматися стежок добра. Й ті загальні дороговкази, які намічає Д.Чижевський для знаходження «справжнього місця» в бутті, не здатні усунути того факту, що це має здійснювати кожна конкретна людина в цілком конкретній життєвій ситуації. Бо ж з урахуванням конкретності буття й «відкритість» буттю, і орієнтація на Абсолют далекі від однозначності. Отже, названих передумов для досягнення «онтологічної стійкості» замало. По-перше, щоб знайти своє «справжнє місце» в бутті, людина має усвідомити саму себе (свої природні та психічні потенції), а вона для себе лише напівпрозора. Далі вона мусить зважити можливі шляхи своєї самореалізації саме в даному соціальному середовищі. Нарешті, ситуація ставить етично зорієнтованого індивіда перед вибором альтернатив, кожна з яких зумовлена соціально й вимагає від особи йти на компроміс - на певні жертви у випадку конфлікту між рівноцінними, але не поєднуваними ціннісними орієнтаціями. Д. Чижевський, безперечно, розумів усю цю складність, тому він бере під захист «буржуазну» чи «обивательську» мораль перед наївною простою романтичною етики. Він прагне зберегти релігійно-ідеалістичну етику, «заземливши» її в конкретне буття. У культурології та філософії культури Д. Чижевський прагне виявити як неповторність культурного явища - твору, епохи, особи, так і ті спільні елементи, що вони містять у собі. Це стосується й розуміння ним української національної культури та нації. Він розумів їх як єдність надісторичних та історичних джерел. Одним із джерел надісторичного в нації він, очевидно, вважав не лише архетипи, втворені на ранніх етапах культурогенези, а й «землю» (стаття «В'ячеслав Липинський як філософ історії»). Хоча дослідник нібито солідаризується з так званою «характерологією», але варто мати на увазі, що він розумів характерологічні ознаки не як щось незмінне, незалежне від історії. У його розумінні вони є певними прообразами, тенденціями. Як прообрази чи «архепити», вони в залежності від історичних та соціально-економічних обставин здатні одержувати різноманітні наповнення. До ознак українського характеру в «Нарисах історії філософії на Україні» та статті «До характеристики слов'ян. Україні» він відносить емоційність, індивідуалізм і психічну рухливість. З останньою пов'язана також «бароковість» світогляду й етнопсихіки українців - поєднання в їхньому світогляді не завше сумісних між собою елементів (язичництва та християнства, смирення й бунту і т. д.; див. його статтю «До проблем барокко»). Усі ці ознаки можуть мати в історії як ціннісно-позитивне, так і ціннісно-негативне наповнення. Але попри цей динамізм і навіть історизм у розумінні націй і національних культур Д. Чижевський не вважає нації якимись тимчасовими історичними утвореннями: пояснюються зусилля дослідника захистити своєрідність національних культур і негативна оцінка культурної агресії, що веде до їх знищення. Чижевський припускає, що він лише «відкриває» те «щось», що стягує різноманітність, але з аналізу цього дослідження видно, що велику роль у «стягуванні» відіграє підхід самого дослідника. Коли, наприклад, мовиться про якісну визначеність якоїсь епохи, яку, на думку Д. Чижевського, найкраще виявити, розглянувши найвиразливіших її представників, то кого вважати такими, - залежить від самого дослідника. Під цим кутом зору найважливішими є статті «Початки й кінці нових ідеологічних епох», «Культурно-історичні епохи», «Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України», «Куліш -український філософ серця». Зрештою, у Д. Чижевського ми не маємо загального розв'язання проблеми «об'єктивного» і «суб'єктивного» в тлумаченні явищ культури - глибинні проблеми філософської герменевтики залишилися поза межами його досліджень.

Якісно новий етап у розвитку філософської думки в Україні почався в 60-і роки. Діяльність «шістдесятників» була викликом тому догматизмові й

консерватизмові, що довгі роки визначали сутність філософських надбань. Фундаментальні дослідження, присвячені цінностям наукового знання, належать таким українським філософам, як П.В. Копнін, М.В. Попович, С.Б. Кримський, П.Ф. Йолан, Є.Є. Ледніков. Помітним явищем стали праці В.І. Шинкарука, А.І. Яценка, В.П. Іванова, В.Г. Табачковського, стрижневою темою яких була проблема співвідношення понять «світогляд» і «філософія». У 70-80-х роках нового імпульсу набула традиція наукової розробки питань студентської молоді, розвитку її творчих здібностей, художньо-естетичної культури, а отже, діяльності вищої школи взагалі. В Україні вперше почали проводитися широкі соціологічні дослідження, до яких залучалися філософи та соціологи Києва, Харкова, Львова, Одеси. Результати досліджень знаходили відображення у колективних працях та індивідуальних працях професорів І.М. Попової, В.І. Астахової, В.П. Андрюшенка, Є.О. Якуби та ін. За умов творення суверенної Української держави проблеми духовного відродження практичного формування національної культури виходять на перший план.

Фундаментальні дослідження, присвячені цінностям наукового знання, належать також таким українським філософам, соціологам та психологам, як В.І.Абрамов, В.С.Бакіров, А.К.Бичко, І.В.Бичко, Ю.В.Борисова, О.В.Гілюн, П.І.Гнатенко, Г.А.Заїченко, А.А.Кавалеров, М.Г.Колесников, І.Ф.Кононов, Н.В.Костенко, В.А.Лічковах, А.М.Маковецький, Л.П.Морозов, Є.А.Подольська, А.О. Ручка, Е.П. Семенюк, Є.В. Швачко, В.І. Шевченко, В.І. Шубін, Н.В. Фролова та інші.

У наш час проблема цінностей людського буття стає однією із центральних проблем світової філософії.

Світогляд особистості є системою її ціннісних орієнтацій. Як найбільш загальна форма організації діяльності, світогляд - це система ідеалів, яким людина слідує в житті. Будучи духовно-практичним відбиттям світоглядних ідей, світоглядні ідеали становлять духовно-практичний рівень світогляду: вони визначають життєву програму людини, втілюють кінцеві цілі її життєдіяльності, головні вимоги особистості, класу, суспільства, бажаний і дійсний образ суспільного та особистого життя (ідеал суспільства та ідеал особистості). Світоглядні ідеали виступають у формі почуттєво-узагальнених образів, у яких бажане відображається як існуюче, як дійсне, і які регулюють відношення людини не тільки до майбутнього, але й до дійсного, є потенційними нормами, взірцями поведінки. Будучи уявленнями про досконалу цінність, конкретно-історичні істини добра й краси служать для людини засобом оцінки дійсності, виявляють її відношення до реальних явищ. Тому можна стверджувати, що свої ціннісно-орієнтаційні функції та ідеали реалізуються як взірець, цілі та засоби діяльності. У системі ідеалів, яким людина слідує у житті, особливе місце належить уявленням про вдосконалення економічного, політичного, правового устрою суспільства. У формуванні гуманістичного світогляду як системи ідеалів головне значення має досягнення сенсу історії культури як історичного розвитку в процесі праці людської особистості, засвоєння головних фактів вітчизняної історії, знайомство з пам'ятниками історії та культури.

Зростає розмаїття і швидкість змінення сучасного життя роблять актуальним розуміння усіх цінностей не в абстрактній нерухливості, а в «застосуванні», про що писав Х. Г. Гадамер. Ситуації, що склалися, не потребують того, щоб їх підганяли під раніше відоме «добро», слід знайти можливість гуманізувати цю ситуацію у конкретному «тут-та-тепер добре». У пошуках конкретного добра зростає цінність особистісного акту, вчинку, які й стають носієм реальної цінності. Трансляція моральних цінностей змінює свою конфігурацію: трансляція правил замінюється трансляцією поведінських шедеврів, неповторних зразків, які передбачають не відтворення, а створення власних. Вихід у практику знімає ілюзію відносно моральних цінностей, реальність вчинку дозволяє зафіксувати та обґрунтувати навіть абсолютні цінності. До числа таких цінностей у ХХ ст. увійшло людське життя, а під впливом екологічних проблем - і життя у широкому розумінні слова. Не тільки в етиці з її «новим гуманізмом» А. Печеї, «вітальними

цінностями» Х. Ортеги-і-Гасета, «гуманістичною етикою» Е.Фрома чи «етики благоговіння перед життям» А. Швейцера, але в свідомості закріплюється думка про те, що ніякі абстрактні «моральні цінності» не можуть бути вищими за цінності конкретного життя. Значимість людини визначається не її відповідністю «високому призначенню», а реальною унікальністю життя будь-якої істоти. Людина перестає бути привілейованим у аксіологічному плані об'єктом, проте повага до її унікальності поряд з унікальністю усього, що живе, набула серйозного обґрунтування. Можна говорити про виникнення нової форми гуманізму - енвайронментальної (від англійського environment - навколишнє середовище), в основі якої є поняття, що правильні стосунки між людьми мають бути побудовані лише на основі певних відносин з екологічним середовищем. Відповідальність у цих взаєминах покладається на людину, прийняти її вона може лише свідомо, і в разі успіху майбутні етики зможуть говорити про гуманізм як про стрижень морального розвитку людини, суспільства, культури [1, 179].

Джерела та література:

1 Rokeach M. The Nature of Human Values. - N. - Y. Free Press, London: Macmillan, cop. 1973. - X, 438 p.

ВЕРСІЇ. ГІПОТЕЗИ

Ольга Ковалевська

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ПОРТРЕТІВ І. МАЗЕПИ

Серед багатьох питань, які протягом тривалого часу викликають зацікавлення істориків і мистецтвознавців, чільне місце займають проблеми пошуку та визначення автентичного зображення гетьмана, а також правильна атрибуція існуючих його портретів.

Проведена значна пошукова робота такими відомими дослідниками, як О.Лазаревський, Ф.Уманець, Б.Барвинський, І.Борщак, Б.Крупницький, В.Січинський, Т.Мацьків та іншими, дозволила сформувати перелік вірогідних портретів І.Мазепи, до яких відносили щонайменше 20 різноманітних зображень. Серед них найвідомішими були портрет з Успенського собору Києво-Печерської лаври, портрет з літопису С.Величка, портрети з

колекцій родин Горленків, Бутовичів, Максимовичів, портрет роботи М.Нікітіна з Петербурзької Академії мистецтв (так званий портрет «Напольного гетьмана малороссийских войск»), портрет з Державного історичного музею у Москві, зображення з ікони Покрова Божої Матері, зображення з монастиря під Лисянкою (надруковано в альбомі Домініка П'єра де ля Фліза), гравірований портрет роботи Яна (Жана) Пьотра (П'єра) Норбліна де ля Гурдена, портрет з картинної галереї замку Гріпсгольм (Швеція), зображення на гравюрах, виконаних українськими майстрами І.Щирським, І.Мігурою, Д.Галяховським, Л.Тарасевичем, гравірований портрет роботи М.Бернінгротга та пізніші копії, виконані гравером Д.Бейлем за малюнком С.Фальки, портрет із замку у Підгірцях¹.

На жаль, виявлений матеріал не дозволив наблизитися до вирішення проблеми наявності автентичних портретів гетьмана Мазепи. Майже кожен дослідник, котрий брався за це питання, пропонував власний зображувальний ряд, на підставі якого намагався вибудувати більш-менш вірогідну гіпотезу. В результаті наукового пошуку та дискусій навколо портретів Мазепи частину зображень було відкинуто.

Так, перш за все, був виключений портрет «Напольного гетьмана малороссийских войск» роботи відомого російського художника М.Нікітіна, хоча і до сьогодні деякі мистецтвознавці продовжують наполягати на зарахуванні цього портрета до вірогідних зображень Мазепи². Згодом відпав і весь ряд так званих польських портретів, до яких відносили різноманітні варіації зображень літнього чоловіка з роздвоєною бородою на взірць гравірованого портрета, виконаного рукою відомого польського художника та гравера Я.П.Норбліна. На гравюрі польського майстра зображено «жида-орендаря» з маєтку Чарторийських, прозваного Мазепаю³, риси обличчя якого абсолютно не відповідають описам зовнішності українського гетьмана.

Редакція журналу «Киевская старина», яка цікавилась проблемою пошуку автентичних портретів гетьмана І.Мазепи, вже у 1887 р. спробувала скласти перелік найімовірніших зображень, що мали певні спільні риси, і саме за цими ознаками віднесла до списку лише гравюру І.Щирського, портрет, поданий Д.Бантис-Каменським на сторінках його праці «История Малой России», портрет з колекції родини Горленків, зображення з ікони Покрова Божої Матері та зображення, яке було розміщено на стінах Успенського собору Києво-Печерської лаври. Спільними рисами обличчя на цих портретах редакція вважала типову трикутну форму передньої частини голови, прямий довгастий ніс, невидатні вилиці, широкий відкритий лоб, правильно окреслені очі, брови, губи, довгі висячі вуса, обличчя спокійне та прямле, зір зосереджений⁴. Однак дискусія навколо портретів Мазепи не припинилася.

У 1932 р., під час святкування річниці з дня народження гетьмана Івана Мазепи, у своїй святковій доповіді «Мазепа. Людина й історичний діяч» І.Борщак зауважив, що «наука мусить констатувати, що нема жодного портрета Мазепи, який можна було б прийняти на віру без застереження».⁵ Він зазначив, що Мазепу не відтворюють лаврський портрет, зображення на іконі Воздвиження, портрет з родини Бутовичів, гравюра Мигури та робота Галяховського, на яких гетьман зображався в алегоричному вигляді. До малодостовірних він відніс і портрет з часопису *Europäische Fama* (1706 р.) та портрет, виконаний Я.П.Норбленом. Його загальним висновком було те, що «цілком автентичного портрета Мазепи ми не маємо», а тому мусимо користуватися словесними портретами, що залишили сучасники гетьмана.

У 1938 р. у першому томі збірника «Мазепа» було надруковано дослідження В.Січинського «Гравюри Мазепи (Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана)», до якої було додано «Реєстр гравірованих портретів гетьмана І.Мазепи». Автор опрацював відомості про понад 20 окремих гравюр українських та закордонних майстрів, що мали безпосереднє відношення до особи гетьмана, та зробив висновок щодо того, які з них треба вважати автентичними. На думку історика, гравюри у виконанні українських майстрів XVII-XVIII ст. Л.Тарасевича (1695 р.), І.Мигури (1706 р.) і Д.Галяховського (1707 р.), а також барельєфний портрет на дзвоні батуринової Воскресенської церкви, роботи глухівського майстра К.Балашевича (1699 р.), є найвірогіднішими портретами, оскільки усі вони виконані за життя гетьмана, а майстри-виконавці мали можливість особисто бачити портретованого. Інші гравіровані портрети Мазепи, за словами автора, слід вважати хибними.

У дискусії з приводу достовірності численних портретів гетьмана взяв участь і Т.Мацьків, який у 1966 р. на сторінках журналу «Український історик» надрукував статтю «Гравюра Мазепи з 1706 р.». Вона була присвячена відомій гравюрі, розміщеній на сторінках журналу «Die Europäische Fama». Як вдалося з'ясувати автору, справжнім виконавцем цієї гравюри був Мартін Бернінгротг. Пізніше С.Фалькою з неї була виконана копія, вперше надрукована у 1796 р., а згодом з того малюнка Д.Бейлем була виконана гравюра. Як зауважив Т.Мацьків, можливо, це зображення і не відтворює справжнього вигляду І.Мазепи, але його треба вважати за достовірне, оскільки воно було виконано ще за життя гетьмана,

мало спільні риси з деякими іншими портретами та відповідало описові зовнішності Мазепи, який залишив сучасник гетьмана Йоганн Вендель Барділі.

Не менш складною справою було визначення достовірності олійних портретів Мазепи. Зокрема, В.Січинський за достовірний вважав портрет зі збірки В.Бутовича та портрет з Грінсгольмської галереї. На перший погляд, портрет зі збірки В.Бутовича не може бути без застережень віднесений до автентичних портретів Мазепи, однак не можна оминати увагою кілька суттєвих моментів. По-перше, портрет зберігався в родині генерального осавула Г.Бутовича, що належав до однодумців Мазепи. По-друге, хоча історики і мистецтвознавці сходяться у висновках щодо відсутності стрічки та ордена св. Андрія на оригінальному портреті (ці атрибути явно були домальовані у XIX ст.) Водночас саме невдала «реставрація» портрета, здійснена невідомим доморослим кріпосним маляром у першій половині XIX ст., наводить на думку про те, що він міг повністю спотворити риси обличчя на справжньому портреті. Більше того, ідея зняти пізніші нашарування з метою відтворення першопочаткового зображення, існувала ще у колишнього власника портрета - В.Бутовича, але з невідомих причин вона так і залишилася не реалізованою⁶, а відтоді дослідження у цьому напрямку можуть продовжуватися.

Останню за часом спробу розставити усі крапки над «і» у складній справі визначення найвірогідніших зображень Мазепи здійснили наукові працівники державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» Л. Шендрик та О. Янович. Вони проаналізували вже відомі зображення гетьмана і дійшли висновку, що найімовірнішими портретами Мазепи є портрет з Успенського собору Києво-Печерської лаври і хоч воно не вважалося достовірним в роботах Ф.Уманця, О.Лазаревського, А.Єнсена та І.Борщака); портрет з літопису С.Величка; гравюри І.Мигури та Д.Галяховського, гравірований портрет з *Europaische Fama*, а також портрет з Державного історичного музею у Москві та портрет з Грінсгольмської галереї. Дослідники також вважають, що усі перелічені ними портрети, незважаючи на відмінність стилю, техніки виконання, різне бачення особи гетьмана як людини та державного діяча, збігаються із словесним портретом, а тому їх можна вважати достовірними. В той же час кожний з них може бути підданий сумнівам і навіть відхилений обґрунтованішими аргументами⁷.

Треба звернути увагу та той факт, що два останні з наведених дослідниками портрети Івана Мазепи - портрет з картинної галереї в замку Гріпсгольм (Gripsholm, Швеція)⁸ та портрет з Державного історичного музею (ГИМ, Росія)⁹, викликали занадто багато питань. Обидва портрети стали відомі науковій спільноті досить давно¹⁰, але запеклі дискусії навколо них точаться ще й до сьогодні¹¹. Історія з атрибуцією портретів виявилася дуже заплутаною і тому її розв'язання змусило об'єднати зусилля вчених кількох країн.

Почалось усе у 20-х роках XIX століття, коли в колишньому середньовічному замку Гріпсгольм була відкрита портретна галерея під патронатом Шведського національного художнього музею¹². Саме туди 1823 року один з нащадків роду Цедергельмів (Cederhielm) передав портрет, що зберігався в його родині найвірогідніше з 1702 року¹³. Цей портрет був атрибутований як портрет козацького гетьмана Івана Мазепи. Атрибуція була здійснена якимось консультантом, імовірно, навіть не істориком мистецтва, а філологом за фахом¹⁴. Однак така атрибуція задовольнила працівників музею, і саме з того часу це зображення вважалося за імовірний портрет Мазепи¹⁵. Висловлена думка інтенданта зібрань замку Хеннінга фон Платена про те, що це міг бути навіть «не оригінал, а копія з невідомого нам оригіналу»¹⁶, була майже проігнорована і не привела до додаткової експертизи, а припущення щодо наявності імовірного оригіналу цього портрета пізніше було визнано авторами відомостей про «портрет Мазепи» лише однією з численних таємниць цього твору. Українські дослідники, зокрема, Михайло Грушевський, Богдан Лепкий, В'ячеслав Прокопович, Олександр Шульгін, Теодор Мальків, які цікавились цим портретом, задовольнилися записами в інвентарях замку і визнали цей портрет за вірогідне

зображення Івана Мазепи. Для них, як і для багатьох інших, достатніми доказами на користь того, що «шведський» портрет був портретом українського гетьмана, були довіра дослідників «шведській акуратності», власне переконання, що зображення нібито збігається зі словесним описом зовнішності І.Мазепи, а також деякі мемуарні свідчення шведських воєнків, про те, що гетьман був «дуже схожий на шведського генерала, графа Еріха Дальберга»¹⁷ і портрет нібито це яскраво демонстрував.

Не менш дивною виявилася історія з атрибуцією іншого портрета, оригінал якого зберігається в Державному історичному музеї у Москві, а копія у Смоленському художньому музеї. Про «московський» портрет відомо, що він у 1868 році потрапив до фондів щойно створеного Румянцевського музею у складі колекції з 256 портретів польських королів, приватних осіб та інших зображень з колишнього Музею старожитностей міста Вільна¹⁸.

Яким чином портрет потрапив до віленського музею, невідомо, але до того часу (музей проіснував з 1855 по 1865 рр.) це зображення належало родині Браницьких, що підтверджується інвентарем колекції палацу у Білостоці від 1772 року¹⁹. У 1921 році згідно з рішенням про перетворення Румянцевського музею на бібліотеку, частину фондів через посередництво Державного музейного фонду було передано до фондів історичного музею, у тому числі і згаданий портрет. З яких причин портрет був атрибутований саме як портрет Мазепи, так і залишилися не зрозумілим.

Маючи перед собою ці два зображення, а також описи зовнішності гетьмана Мазепи, які збереглися у письмових джерелах, мимоволі виникають питання. Чому ніхто із сучасників Мазепи не відмічав наявності у нього таких великих вух, які ми бачимо на «шведському» портреті? Чому ніхто не звернув уваги на те, що портрет написаний близько 1700 року (тобто коли Мазепа мав приблизно 60-61 рік), а портретований має приблизно 45-50 років? З яких причин було вирішено, що на портреті зображений саме Мазепа? Мистецтвознавці неодноразово характеризували цей портрет як типово польський палацовий або парадний портрет, аналогів якого існує велика кількість²⁰, а відповідно й особа портретованого могла бути щонайменше польським шляхтичем.

Певним поштовхом до пошуку відповіді на ці запитання стала помічена невідповідність, свідомо чи випадково зроблена видавництвом. На обкладинці книги Ілька Борщака та Рене Мартеля «Іван Мазепа», виданій у 1991 році, була розміщена гравюра з дивним зображенням - перед нами був літній чоловік в латах, з довгими, обвислими вусами, високим чолом та великими вухами, а внизу під зображенням військової арматури був герб. То був герб відомого магнатського роду Сапег²¹, а на самій гравюрі було зображено Яна Павла Сапегу, великого

гетьмана литовського²². Переглянувши певну кількість портретів представників роду Сапег, а також порівнявши зображення на згаданій гравюрі та портреті з московського історичного музею, стало очевидним, що ці зображення мають багато спільного і зображають якщо не одну й ту ж особу, то близьких родичів. До речі, великі вуха були характерною рисою усіх портретованих, а це в свою чергу говорило на користь того, що і на «шведському» портреті теж був зображений хтось з представників родини Сапег.

Подальші пошуки привели до Польщі, де визнаним фахівцем з іконографії Сапег є Марія Каламайська-Саєд, співробітниця Інституту історії мистецтва ПАН²³. Займаючись розробкою своєї тематики, вона побічно знайшла відповідь на ті питання, які вже давно стали каменем спотикання для українських дослідників.

М.Каламайська встановила, що портрет із замку Гріпсгольм справді є копією портрета Казимира Павла Яна Сапегі (1637 - 1742), який, імовірно, був написаний 1690 року. Близько 1700 року з цього оригіналу було зроблено дві копії, одна з яких зберігається в Швеції (замок Гріпсгольм), а друга - у Литві, в Жмудському музеї в Тельшах (Muzeum Zmudskim w Telszach)²⁴. Якщо оглянути ці зображення, то стане очевидним, що вони абсолютно тотожні, за винятком розмірів²⁵. Більше того, виявилось, що 1709 року на замовлення Яна Фредерика Сапегі (1680 - 1751)²⁶ з того самого оригіналу було виконано ще одну копію для родинної портретної галереї в костьолі містечка Кодень²⁷. Ця копія зараз зберігається в галереї Королівського палацу на Вавелі у Кракові²⁸ і є більшою за розмірами, ніж «литовський» та «шведський» варіанти портрета.

Остання «коденська» версія зображення вирізняється тим, що при збереженні композиції та пози портретованого, були внесені певні корективи у його загальний вигляд. Зокрема, обличчю надано героїчнішого вигляду, а замість лат на західноєвропейський манер, литовський гетьман, як і належить «сарматському ватажку», одягнений в античний одяг. Подібна стилізація в дусі «сарматського портрета» повинна була, на думку Яна Фредеріка, надавати більшої поваги зображенню його знаменитого родича. Крім того, на портретах з Гріпсгольму та Тельша немає зображення ордена Білого Орла, який є на портреті з Кодня. Наявність ордена на портреті було справою престижу, тому його, як вважає М.Каламайська, домалювали пізніше, про що свідчить його розміщення²⁹. Між іншим, «коденський» портрет має чіткий підпис і зображення герба роду Сапег, розташований під портретом праворуч. Останнє «редагування» коденського портрета сталося між 1730 та 1735 роками, коли відомий гравер Йоган Фридрих Миліус (Johann Friedrich Mülius) виконав медьорит із зображенням Казимира Павла Яна Сапегі відповідно до «коденської» версії портрета, а 1741 року у тому ж стилі - портрет Яна Фредеріка Сапегі³⁰.

Отже, портрети, що зберігаються в Литві, Швеції та Польщі, зображують великого гетьмана литовського - Казимира Павла Яна Сапегу. Однак питанням без відповіді залишилася проблема визначення авторства цих портретів, а також імені того невідомого консультанта, який атрибутував «шведський» портрет, як портрет Івана Мазепи, чим і спричинив не лише плутанину, але й серйозну наукову дискусію.

Що ж до портрета з московського Державного історичного музею, який до сьогодні продовжує залишатися «помилковим портретом Мазепи», можна знову таки послатися на дослідження М.Каламайської. У своїй монографії вона наводить поряд із вже відомим нам зображенням інше. Це парадний портрет Казимира Павла Яна Сапегі на повний зріст роботи невідомого майстра початку XVIII ст. з Музею палацу в Вільянові (Muzeum palac w Wilanowie). Порівнявши це зображення з московським, де портретований сидить верхи на коні на фоні далекого бою, а над ним знаходиться алегорична фігура Слави, що тримає над його головою лавровий вінок, можна дійти висновку, що перед нами знову-таки одне й те ж обличчя. Найбільше у цьому переконає розміщення візуального ряду таким чином, щоб усі шість зображень, про які йшла мова, містилися одне поряд з іншим, тоді схожість

портретованих стає ще очевиднішою.

Як у випадку з портретами з Тельша, Гріпсгольма, Кодня, так само і з «московським» та «вільновським» портретами, з'ясувати ім'я майстра, що їх виконав, залишається неможливим через відсутність будь-яких відомостей про автора.

Отже, на сьогодні маємо переконливі візуальні (зображувальні) джерела, які доводять, що на портретах у замку Гріпсгольм, музеї Тельша, на портреті з родинної галереї Сапег в костьолі Кодня, на гравюрі Й.Ф. Милюса, на портретах з Державного історичного музею та Музею-палацу у Вільянові зображена одна й та ж особа - великий гетьман литовський Казимір Павло Ян Сапега. Підтвердженням достовірності цього факту також є те, що усі портрети (крім гравюри Й.Ф.Милюса) були прижиттєвими, і гетьман міг не тільки особисто дати згоду на виконання портретів, але й позувати художнику.

Оскільки остаточно відповісти на питання, як портрети великого гетьмана литовського перетворилися на портрети українського гетьмана, майже неможливо, можемо лише припустити, на підставі чого це могло статися. Справа в тому, що Казимір Павло Ян Сапега (1637 - 1720) та Іван Степанович Мазепа (1639 - 1709) були ровесниками. Вони майже одночасно отримали гетьманську булаву: Сапега став великим гетьманом литовським 1682 року, а Мазепа був обраний на гетьмана 1687 року. У 1690 році, тобто на момент написання першого оригінального портрета Сапегі, з якого потім були зроблені розглянуті нами «шведська», «литовська» та «коденська» копії, литовський гетьман мав 53 роки (що й було реально відображено художником), а Мазепа - 51 (що відповідало аргументації та підрахункам тих дослідників, які наполягали, що це портрет українського гетьмана). Ускладнювали правильність атрибуції й інші чинники. Отже, плутанина могла статися не зі «злого умислу», а із цілком зрозумілих причин.

Таким чином, ще одна таємниця, пов'язана з пошуком автентичного портрета Івана Мазепи, розгадана. В переліку вірогідних зображень гетьмана на дві позиції стало менше, але пошуки мають тривати, і хтозна, які ще несподіванки на нас чекають.

Джерела та література, примітки:

1 Портрет Мазепи з замку у Підгірцях визнаний за результатами дослідження Б.Барвинського портретом Ревери Потоцького [Див.: Січинський В. Гравюри Мазепи. (Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана) // Мазепа. Зб.ст. - Т.1. - Варшава, 1938. - С.156], але водночас згідно з інвентарем замку від 1887 року, під № 302 справді записаний портрет Яна Мазепи: «Jan Mazepa/ Polska, koniec w.XVII (?). Ol.pl.» [Див.: Jan K.Ostrowski, Jerzy T.Petrus. Podhorce. Dzieje wnetrz palacowych I galerii obrazow. - Krakow: Zamek Krolewski na Wawalu, 2001. - S.124.] На сьогодні портрет втрачено.

2 Такою, зокрема, є позиція директора Львівської галереї мистецтв Бориса Візницького, висловлена під час закриття виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки», що відбулася у 2003 році у Львові.

3 На користь цього твердження говорить факт перебування Я.П.Норбліна у мастку Чарторийських, де він навчав дітей князя Чарторийського малювання. Цей факт зафіксований у праці Зигмунда Батовського. [Див.: Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. - 1987. - № 12. - С. 1379]. Крім того, згадане зображення атрибутовано саме як портрет «жида-орендаря в мастках Чарторийських» («Zyd rachciarz w dobrach Czartoryskich») у графічному фонді Бібліотеки Народової у Варшаві та колекції графіки у бібліотеці Оссолінеуму у Вроцлаві.

4 К портрету гетмана И.С.Мазепы. // Киевская старина. - 1887. - № 1. - С. 189.

5 Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч. // Записки НТШ. - Т.152. - Львів. - 1932. - С. 14.

6 Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. - Т. 94. - 1910. - С. 162.

7 Гетьман у портретах // Криниця. - 1995. - № 1-3. - С. 98-102.

8 Невідомий художник. Мазепа (?). Бл. 1700 р.; олія, полотно; 88 x 74 см.; інв. № 047 / Національний музей Швеції (замок Гріпсгольм).

9 Невідомий художник. Мазепа (?). Поч. XVIII ст.; олія; полотно; 171 x 102 см.; інв № ГИМ 65873; И I. 2249 / Державний історичний музей, Москва.

10 Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ - Львів, 1912. - С. 406; W związku z rocznica Mazepy // Biuletyn polsko-ukrainski. - 1932 (33). - № 2. - S. 16-19 + tytuł;

- Скалацкий К. Что знал граф Седергельм? // Криница. - 1995. - Ч. 7-9. - С. 76;
- Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. - Львов, 1981. - С. 38;
- Matusakaite M. Portretas XVI-XVIII a. Lietuvoje. - Vilnius, 1984. - il. 105.;
- Тананаева Л. Польские портреты в Смоленском музее. - Москва, 1972. - С. 63.
- 11 Шендик Л., Янович О. І.С.Мазепа. Дослідження портретів гетьмана. - Полтава, 2003. - 72 с: 33 іл.; Чабан М. Портрет Івана Мазепи в замку Гріпсхольм (Швеція) (на правах рукопису); Kalamajaska M. Genealogie Sapiehow. Epilog sztuki sarmatyzmu. - Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006 (w druku).
- 12 Портретну галерею було відкрито у 1822 році.
- 13 Як доводить М.Каламайська-Саєд, портрет з Гріпсгольму до 1823 року знаходився в мастку родини Цедергельмів - Saby, куди, імовірно, потрапив як дар Казимира Яна Саєги тогочасному власнику мастку - Йосісу Цедергельму (Josias Cederhielm), який як посланець Карла XII в березні 1702 року вів переговори з Саєгами про їхній перехід на бік шведів. // Kalamajaska M. Genealogie Sapiehow. Epilog sztuki sarmatyzmu. - Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006 (w druku).
- 14 Цієї думки дотримується відомий історик мистецтва пані Марія Каламайська-Саєд з Інституту мистецтва PAN.
- 15 Мазепа. 1700 р., олія, полотно, 88x74 см.; інв. № 497. / Замок Гріпсгольм, Національний музей Швеції.
- 16 Чабан М. Портрет Івана Мазепи в замку Гріпсхольм (Швеція) (на правах рукопису). - С. 4.
- 17 Шендик Л., Янович О. І.С.Мазепа. Дослідження портретів гетьмана. - Полтава, 2003. - С. 32.
- 18 Мизернюк Н. К истории Виленского музея древностей // Славянский альманах, 2003. - С. 148-163.
- 19 Kalamajaska M. Genealogie Sapiehow. Epilog sztuki sarmatyzmu. - Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006 (w druku).
- 20 Where East meet West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576 - 1763. - Warsaw, 1993; Katalog portretow osobistosci polskich i obcych w Polsce dzialajacych, red. H. Widacka, t. IV, Warszawa 1994.
- 21 Саєги - відома литовська магнатська родина, представники якої посідали найвищі військові та політичні посади у Великому князівстві Литовському, а згодом і Речі Посполитої. Рід походить від Сунігайли - каштеляна Троцького, чий нащадок Симеон Сунігайлович, воєвода Подласький і посол Казимира Ягеллончика до Рима, був першим, хто носив прізвище Саєга. Князівський титул родина отримала у XVII ст. До відомих представників роду належать Ян Станіслав Саєга - маршалок Великого князівства Литовського, Кшиштоф Миколай Саєга - крайчий литовський та писар польний ВКЛ, Казимір Лев Саєга - надвірний маршалок, під канцлер ВКЛ, Павло Ян Саєга - воєвода Віленський, великий гетьман литовський, Казимір Павло Ян Саєга - воєвода віленський, великий гетьман литовський, Александр Павло Саєга - маршалок ВКЛ, Павло Саєга - біскуп Жмудський, Ян Фредерик Саєга - староста Берестейський, референдаж литовський, каштелян Троїцький, маршалок литовський, великий канцлер литовський, автор кількох літературних та історичних творів // Encyklopedyja powszechna. Warszawa, 1866. - T. 22. - S. 933-942.
- 22 Prince Jan Pawel Sapieha, grand hetman of Lithuania [Pierre Landry, 1663] // Where East meet West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576 - 1763. - Warsaw, 1993. - il. 496.
- 23 Хочу висловити щиру подяку пані Марії Каламайській-Саєд за надану можливість скористатись відповідними матеріалами її монографії, що готується до друку, а також за наукову консультацію.
- 24 Kalamajaska M. Genealogie Sapiehow. Epilog sztuki sarmatyzmu. - Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006 (w druku).
- 25 Портрет з музею в Литві - 84x 0 см, а портрет з Швеції - 88x74 см.
- 26 Ян Фредерик Саєга за рекомендацією Казимира Яна Саєги займався збиранням відомостей, що мали відношення до генеалогії роду, а також портретів відомих його представників, з метою збереження історії і слави роду Саєг.
- 27 Кодень (Koden) - давнє містечко на території колишнього Бяльського повіту Седлецької губернії Царства Польського, на лівому березі Бугу. З кінця XV ст. і до початку XIX ст. містечко та навколишня місцевість належала родині Саєг. Католицький костел, в якому містилася родинна галерея портретів, був побудований у містечку 1620 року під назвою костела Св. Духа, а у 1686 р. - переіменований на костел Св. Анни. У передмісті Кодня у 1715 році Павло Саєга, біскуп Жмудський, заснував резиденцію, яку назвав - Плаценція Placensya). Саме там знаходився давній палац Саєг, а в ньому - цінні пам'ятки культури та мистецтва, що в доброму стані зберігалися ще до початку XX ст. // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. - Warszawa: Drukarnia Aleksandra Tadeusza Sezierskiego, 1903. - T. XXXV. - S. 941.
- 28 Kalamajaska M. Genealogie Sapiehow. Epilog sztuki sarmatyzmu. - Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006 (w druku).
- 29 Там же.
- 30 Prince Jan Fryderyk Sapieha, grand Chancellor of Lithuania [Jan Fryderyk Mylius, 1741] // Where East meet West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576 - 1763. - Warsaw, 1993. - il. 543.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЕЛИКИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ

Незважаючи на відновлення української державності ще у 1991 р., і досі залишається неврегульованим питання про повний або великий герб України. Дозволимо собі висловити деякі міркування з цього приводу.

На нашу думку, найпривабливішим є проєкт герба Г. Нарбута. У ньому вдало поєднані історична та художня функції державної емблеми. Тризуб підкреслює давнє історичне коріння українського етносу - появу слов'янських племен на терені сучасної України ще на початку першого тисячоліття н. е., створення ними у IX ст. потужної держави відомої під назвою «Київська Русь». Цей же знак має зовнішню схожість із гербом литовських князів «Колюмни», які на руїнах Київської Русі створили литовсько-руське Велике князівство Литовське. У 1918-1920 рр. та з 1991 р. тризуб знову постає як герб Української держави.

Друга головна фігура проєкту Г. Нарбута - це озброєний козак (перші згадки про козаків відносяться до XV ст.). Згідно з легендою, ця емблема стала з 1576 р. гербом Війська Запорозького, а з часів Богдана Хмельницького і до 1782 р. - гербом Української держави, відомої під назвою Гетьманщина.

З цим гербом пов'язана цікава знахідка у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського. Тут, серед документів XVII - XVIII ст., зберігається родинний архів Забіл. Він складається з трьох книг та кількох окремих документів. Ці книги потрапили до збірки В. В. Тарновського з бібліотеки О. Лазаревського.

У першій книзі (інв. № АЛ 14), окрім документів, містяться витяги з «Синопису» та «Краткого описания Малороссии». Вони ілюстровані малюнками із зображеннями князів Володимира, Гліба, Бориса; гетьманів Венжика Хмельницького, Петра Конашевича - Сагайдачного, Данила Апостола, Юрія Хмельницького, Івана Скоропадського; короля Яна Собеського, царя Петра I (копія гравюри Д. Галяховського 1709 р.). І, нарешті, малюнком державної печатки Гетьманщини. На ньому зображений козак, озброєний шаблею та мушкетом. На поясі у нього висить порохівниця. Фігура козака обіймає вінок, виконаний сріблястою фарбою. Вінок, у свою чергу, обрамлює стилізований рослинний орнамент (теж виконаний сріблястою фарбою). Все зображення увінчує шолом,

над яким срібна корона з 3 страусовими пір'їнами. Фігура козака та шолом виконані пером та брунатним чорнилом. За тогочасною традицією, навколо зображення розташована аббревіатура: «ПМСЦПВВЗ*СД» («ПЕЧАТЬ МАЛОРОСИИСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВ*ТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО *БОИХ СТОРОН ДНЄПРА»). Обабіч шолома рукою упорядника архіву І. Забіли (80-90-і рр. XVII ст. - 50-і рр. XVIII ст.) зроблено приписку: «DIVINA PROVIDENCIA», а під зображенням козака - «ANNO 1576: SIGILUM UCRAINIA». Нижче малюнка міститься текст про надання козакам королем Стефаном Баторієм клейнодів, у т. ч. і описаної печатки. Тут знову рукою І. Забіли зроблений уточнюючий напис: «ГОД* 1576:». Хто і коли зробив описаний малюнок? За нашими припущеннями, з огляду на палеографію рукопису, один з двох писарів, які робили ці історичні витяги за завданням І. Забіли. Під малюнком Петра І є також красномовний напис: «Рисован 1745 г., февраля». Тому можна припустити, що і малюнок печатки був зроблений в цей же час. Окрім цього, іконографія зображення козака, у якого тулуб має сильний нахил, а голова вкрита характерним головним убором, належить до часів І. Скоропадського та Д. Апостола. Інтерес І. Забіли до художньої спадщини часів І. Скоропадського пояснюється просто. Це, власне, був і його час, до того ж він був одружений з Параскою Скоропадською.

Абревіатура теж віддзеркалює характерну особливість титулу гетьмана першої третини XVIII ст., коли використовувалися слова «ОБОИХ СТОРОН ДНЄПРА». На вимогу І. Забіли, замість імені та прізвища гетьмана, аббревіатура починається літерами «ПМ» - «ПЕЧАТЬ МАЛОРОСИИСКАЯ». Останнє слово вступає у конфлікт із приписом І. Забіли «SIGILUM UCRAINIA» («ПЕЧАТЬ УКРАЇНИ»). Він розглядає це зображення як малюнок державної печатки України, а не Малоросії, як зазвичай іменували його батьківщину російські чиновники. На нашу думку, це прояв росту самоповаги українців до себе, незважаючи на заходи Росії, спрямовані в інший бік.

Отже, враховуючи вищенаведені факти, вважаємо, що у великому гербі України повинні бути дві головні фігури - тризуб та озброєний козак. Саме вони повною мірою віддзеркалюють складний процес становлення української державності.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Василь Сланчук

●

ЛИСТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕПОХИ

Листи до Михайла Коцюбинського: Т. 1 - К.: Українські пропілеї, 2002. - 368 с.; Т. 2. - Ніжин: Аспект, 2002. - 344 с.; Т. 3. - Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2002. - 480 с.; Т. 4. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. - 400 с.

Неможливо перебільшити втрат, яких українська література зазнала за всю свою історію. Найперше - вічна проблема мови. Якщо українську мову не забороняли відверто, то завжди активно заважали еволюційному її розвитку. Така вже в імперій політика щодо колоній, незалежно, чи це Російська імперія, чи Австро-Угорська. Далі: обставини вимагали від українського письменника, аби він був не стільки митцем, як просвітителем. А це для літератури також значний збиток. За радянської влади українських письменників винищували фізично, їхні твори забороняли. Це можна порівняти лише з геноцидом. Цілими жмутами виривалися сторінки з історії української літератури. Михайлові Коцюбинському пощастило, він не дожив до тих страшних репресій, відтак не поповнив списки замордованих, він навіть не потрапив до числа заборонених, іміджмейкери від радянського літературознавства лише попрацювали над його офіційним портретом на догоду канонам тодішньої ідеології. Усе, що не вкладалося у ці канони, вважалося антирадянським, націоналістичним, буржуазним і т. д. Однозначне тлумачення творчості, зведення біографії до стандартних зразків, замовчування невігідного для ідеології, додумування бажаного, безсоромне зміщення акцентів... Зрозуміло, що від цього українська література загалом і Коцюбинський зокрема аж ніяк не вигравали.

У примітках до п'ятого тому семитомного зібрання творів Михайла Коцюбинського зазначалося, що в томи 5-7 увійшли листи письменника, які мають важливе суспільно-громадське і пізнавальне значення, містять цікаві автобіографічні відомості, характеризують оточення письменника. І далі: «Доступні спеціалістам листи, що не становлять ширшого інтересу, мають переважно інтимний характер, не введено до даного видання». Отже, лише «спеціалістам» дозволено було визначати, що може знати про письменника широке коло читачів, а чого - не варто. Яким же принципом змушені були керуватися науковці радянської доби? Це навіть не дуже приховувалося. «Листування М. Коцюбинського охоплює досить широке коло адресатів. Серед них були друзі письменника, однодумці, а також випадкові знайомі, політичні супротивники, які після жовтня 1917 р. опинилися по той бік барикад. На ці обставини зважено при відборі і коментуванні епістолярної спадщини М. Коцюбинського». Не хочеться

бути песимістом, однак, зважаючи на те місце, яке відводиться літературі в культурній ієрархії нашої держави, не доводиться сподіватися, що найближчим часом українці побачать нове (повне) зібрання творів Михайла Коцюбинського, коментарі до якого були б зроблені з огляду на істину, а не на ідеологію. Втім, можливо, я помиляюся, бо хоча держава наша не керується здоровим глуздом, який мав би виражатися чіткою національною політикою, однак знаходяться люди, які роблять справу заради самої справи, не ждучи заохочень та винагород. Жертовність цих людей тиха й непомітна. Однак саме завдяки подібній жертовності, Україна зберегла себе. Я переконаний, що врешті-решт духовна сила цих людей візьме гору в нашому суспільстві. Тож може статися, за якийсь на вимогу часу рік вийде у світ нове зібрання творів Михайла Коцюбинського, так само, як з'явилися недавно в Чернігові чотири томи «Листів до Михайла Коцюбинського». Автор проекту видання - Юлій Романович Коцюбинський, його світлій пам'яті це видання й присвячується. Упорядкування та коментарі Володимира Мазного. Прекрасна вступна стаття належить Валерієві Шевчуку. Відповідальний редактор - Михайлина Коцюбинська.

Про Коцюбинського і його твори багато писали й продовжують писати, попри те, як зауважує Володимир Базилевський у своїх «Імпресіях та медитаціях»: «Не маємо й досі книги, гідної імені Коцюбинського. А який вдячний матеріал для біографа! Родинна драма, літературні і чисто людські зв'язки, географія перебування - живопис Криму, Гуцулії, Капрі, інтимне листування - простір для кожного, хто має уяву й серце». Однак, здається, крига скресла. Наскільки мені відомо, Михайло Слабошпицький недавно взявся писати документальний роман про Коцюбинського. Знаючи цього майстра слова, маємо усі підстави очікувати на твір, що сягне тих духовних висот, на які опирається геній Михайла Коцюбинського. Гадаю, у цій копіткій праці Михайлові Федотовичу обов'язково стане в пригоді чернігівський чотиритомник епістолярії.

Безперечно, «Листи до Михайла Коцюбинського» будуть цікавим читанням для всіх, кому не байдужі ті живі люди, які творили українську літературу, адже Коцюбинський листувався, напевно, з усіма письменниками-сучасниками, які згодом вписалися в історію літератури як класики. Можемо з перших уст дізнатися, як і чим жили митці, що мислили, як їм дихалося... Принаймні, я для себе у першу чергу виділяв листи колег Коцюбинського, а також людей, які були близькі до літератури чи мистецтва, одначе, вчитавшись, заглибившись в епоху, що відображалася у листах, щораз більше переконувався: кожен лист - штрих до загальної картини, яка вимальовувалася дедалі виразніше, відтворюючи творче й життєве середовище українського письменника, ширше - інтелігента. І що мене вразило: чимало тодішніх літературних (і біялітературних) ситуацій виразно перегукуються із сьогоденними обставинами нашої літератури.

Для прикладу візьмемо книгодрукування. 1894 р. Борис Грінченко заснував (на 1000 крб., які заповів йому Ів. Череватенко) у Чернігові єдине на той час в Україні видавництво книжок для народу та для дітей. У цьому видавництві побачили світ перші твори М. Коцюбинського «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник», «П'ятизолотник». Видавалися ці «метелики» накладом 3000-5000. Гонорару Коцюбинський не отримав, дістав лише 50 авторських примірників. Книжки більш-менш розходилися, однак яким було офіційне ставлення до української книжки, можемо здогадатися із оцього фрагмента листа Грінченка: «У правленні, в ревізійній комісії і в комісії до вибору (усі три інстанції вкупі книжки вибирали) [...] було чимало земляків, але ні одної української книжки не куплено...» Якщо хтось думає, що на Галичині книговидання процвітало, - помиляється. Володимир Гнатюк, один із редакторів Українсько-руської видавничої спілки (видали шість томів творів М. Коцюбинського, здається, накладом, який не перевищував 1200 примірників), пише: «Наші видання розходяться в Галичині лише в 250 примірниках (проти них агітують клерикали, кажучи, що спілка не повинна друкувати таких книжок, як «Поєми» і «Полуйки», та «Голод», де проходять «неморальні» уступи). На Україну

їх не пускають, і, наскільки знаю, досі може троє українців має їх комплект». (Нагадаю: «Поєми» і «Полуйки» - Івана Франка, «Голод» - Кнута Гамсуна). Те ж саме свідчить «конкурент» спілки (відносини між цими двома товариствами склалися так, що слово можна було б і не брати в лапки) Володимир Бирчак, один із засновників видавництва «Молода муза» (видали збірку оповідань М. Коцюбинського «З глибини»): «У нас усе політика, у нас говорять часто й високопоставлені особи, що красна література се нічо. Чув я від посла в парламент Левицького, що дав би радо на наклад політичної брошури - ніколи на красне письменство. А посла Петрицького (людину, щоправда, малоосвічену) я півроку переконував, що одна новела Стефаніка має в розвою нашого народа більше значення, як брошура Петрицького, - а таки не переконав». Як бачимо, українці, на диво, послідовні. Наклади нинішніх видань рідко коли піднімаються вище 2000. Максимально 5000 примірників. Зазвичай 1000, поезія - 500. Як не заробляли на книжці ні письменники, ні видавці, так і не заробляють. Як не хотіли читати українці українську книжку, так і не хочуть. Стосовно ж політиків, вочевидь, можемо констатувати певні зміни у бік повної деградації: якщо тодішні заперечували літературу, то нинішні, схоже на те, навіть не здогадуються про її існування.

Незмінними також zostалися письменницькі звичаї. Володимир Бирчак свідчить: «До того у нас таке є, що коли двох зійдеться письменників, то мусять говорити про те, що третій сякий-такий і т. д. Не дивляться люди на діло - а особи. Коли ж Ваші твори видали «молоді» - то ті, що звуть себе «не молоді», не видять їх». Можливо, й навчилися з того часу українські письменники краще писати, але поводитися - ні.

Ще один камінь спотикання - правопис. Василь Лукич пише в одному з листів: «Кажуть - як же Вам давати нові условія розвою для Вашої мови, коли вона така якась недостойна: взяти одного з ліпших писателів галицьких (приміром доктора Франка), а одного з українських (приміром Чайченка) - яка різниця не тільки в мові, але й попросту у формах, деклінаціях, складні і т. п.». Ситуація з правописом набирала гротескного вигляду, часом навіть карикатурного, що спонукала Миколу Євшана зауважити, що «кожен українець хотів би мати власний правопис». Сьогодні стан українського правопису не настільки катастрофічний, однак пам'ятаємо, який лемент здійнявся кілька років тому на саму лише пропозицію навести порядок у цій царині й звільнити правопис від усього чужорідного, неукраїнського, що не виробилося у ході мовної еволюції, а було нав'язане штучно.

Можемо також констатувати, що від часів Коцюбинського абсолютно нічого не змінилося у стосунках літераторів з критиками. Розсерджений та ображений Володимир Винниченко пише: «Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська. Надокучили всякі перепони і цензури моральної поліції всяких добродійних дурнів і лицемірів. Хай їм біс!» Коцюбинський втішає та заспокоює Винниченка (відбувається це 1909 р.), свого часу він теж нарікав на критику і його тоді підтримав мудрою порадою Панас Мирний: «Не дуже шкодуйте на те, що приходится працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоедов або Лермонтов, та й наш Гоголь - творили й робили за проводом критиків?.. Самі набирали у свої душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угору». (Лист датований 1898 р.). Звичка нарікати на критику зосталася у спадок нинішнім письменникам, не знати лише, чи є сьогодні кому їх заспокоювати.

За усіх часів в Україні загал не квапився орієнтуватися на особистостей, проте достойники не переводилися ніколи. Так було, так усе й лишається. Цитату із листа Остапа Луцького запросто можна приписати комусь із сучасників: «Най знають наші люде, що навіть тепер, коли так багато завелось у нас личних амбіцій літературних, так багато згубної злоби і нетолеранції, - що навіть тепер є ще два письменники на Вкраїні, які не розпинають себе взаємно на придорожних хрестах». (Луцький мав на увазі Коцюбинського та Лепкого). Гадаю, що два таких письменники й сьогодні знайдеться. А де два - там і третій. У тому сенсі, що «разом

нас багато». На превеликий жаль, ми дуже рідко буваємо разом.

Насамкінець ще раз зазирну до листів Володимира Винниченка: «Будь-ласка, не ображайтесь ніби на недовір'я до Вас, бо, перш усього, ми живемо в часи великих несподіванок, які можуть знищити всякі найрішучіші наміри, а крім того, українці можуть навчати не довіряти найпевнішому».

Утім, останнє слово не за Винниченком. Якщо ви вже прочитали «Листи до Коцюбинського» перечитайте ще й його епістолярну спадщину. Надайте і Коцюбинському слово. Бо лише в діалозі відкривається істина. Письменники цікаві тим, що їхня думка далеко випереджає помисли загалу. Зате читачі займають вигідніше становище, оскільки останнє слово завжди за ними.

Людмила Студьонова, Борис Юр'єв

У ПОЛОНІ ПАМ'ЯТІ

Для багатьох чернігівців ім'я Герарда Олексійовича Кузнецова є синонімом інтелектуала і знавця історії Чернігова різних епох, особливо періоду 1941-1943 рр. Його публікації археолого-спелеологічної тематики вивчають студенти - майбутні історики. Так само, як і книги, присвячені діяльності антифашистського підпілля в Чернігові та партизанському рухові на Чернігівщині 1941-1943 рр.¹ Сьогодні Герард Олексійович - почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, голова комісії по увічненню пам'яті жертв війни і політичних репресій при Чернігівській міській раді ветеранів. Він також очолює Чернігівську міську раду колишніх партизанів і підпільників. 23 вересня 2005 року Г.О.Кузнецову виповнилося 80 років. Напередодні ювілею 8 вересня* сесія Чернігівської міської ради своїм рішенням присвоїла йому звання «Почесний громадянин Чернігова». А журналісти охрестили живою легендою міста.

Таке визнання накладає на нього величезну відповідальність перед чернігівцями, які йому довіряють. Ось чому треба було серйозніше поставитися до книги спогадів «РАСТЕРЗАННИЙ ЧЕРНИГОВ, ИЛИ ЮНОСТЬ, ОПАЛЕННАЯ ВОЙНОЙ» (Чернигов: РИК «Десн. правда», 2005.- 480 с.: ил. - Накладом 2000 прим.). Г.О.Кузнецов же, на нашу думку, опинився у полоні власної пам'яті, яка у кожного з нас не досконала. Тому треба було авторові звернутися до архівних і музейних джерел, документальних видань, що вийшли друком за роки незалежності нашої держави. На жаль, цього не відбулося.

Мемуари стали своєрідним підсумком прожитих років і знайшли зацікавленого читача. Автор обрав стиль щирого оповідача-співбесідника, якому допоміг редактор В.А.Коваленко. Хоча інколи зустрічаються україніزم на зразок «чудернацкая история», «улучивши момент», «обнаруживши партизан» і т.п.

Г.А.Кузнецов з великою любов'ю і пошаною згадує свою матусю Ганну Олександрівну Чертовську, друзів-хлопчаків, дорослих сусідів, вчителів школи ім. Войкова, з якими його пов'язала доля. Так автор створює неповторні картини Чернігова тридцятих років. Він ріс звичайним лісковицьким бешкетником. Із школи його виключили, потім відновили. Напередодні війни Герард Кузнецов закінчив сім класів. А потім усе пішло шкереберть. Колишній

бешкетник перетворився на голодного обірванця. Напередодні окупації міста він з матір'ю залишив Чернігів, щоб оселитися у селі Шестовиця Чернігівського району в родині доброго селянина Карпа Числа. Коли ж німці захопили Чернігів, Кузнєцови повернулися додому.

Сторінка за сторінкою перед нами постає образ голодного підлітка, котрий займається спекуляцією картоплею, яку збирає у селян, щоб якось прогодувати себе і матір. Але частіше «робочий» день 16-річного Герарда Кузнєцова розпочинався в компанії однолітків, які швендяли поміж зруйнованих будинків, на базарі, займалися риболовлею або крали речі, залишені німецькими солдатами на березі Десни під час купання. За віком, встановленим окупантами, підлітки повинні були стати на облік на біржі праці. Однак вони цього не зробили, мовляв, не хотіли працювати на німців. А потім розпочалися підліткові проблеми. Вирішити їх юному Герарду Кузнєцову допомагали справами - Михайло Шевченко*, батько його друга Володі, та розмовами - колишній білогвардійський офіцер Сергій Петрович Потапов.

У Герарда Кузнєцова було чотири бажання: наїстися досхочу, не бути вивезеним до Німеччини, зберегти здоров'я мами і знайти партизанів. У такому контексті й розглянемо його мемуари.

Хлопчина періодично набігав на Шестовицю за харчами. В обмін приносив, наприклад, пару ялових чобіт, піджак, інші речі із кинутого будинку сусідів Новицьких. Собі залишив гвинтівку.

У шестовицьких господарів була корова. Її забрали німці, але тварина, за словами мемуариста, дивовижним чином знайшла дорогу назад. «Молоко она давала жирное и вкусное, - згадує він, - целый литр которого я прихватил с собой в Чернигов вместе с печеным хлебом, салом и луком, натолканными в мою торбу сердобольной Марфой Михайловной». (С. 73).

Справжня ідилія, котра вступає у протиріччя з цими рядками: «В ніч з 8 на 9 вересня 1941 року... в Шестовицю вступили ворожі війська 98-ої піхотної дивізії 6-ї німецької армії. Німецькі солдати, яким не вистачало місць у будинках, розмістилися в палатках. Не забула німецька окупаційна влада осінню 1941 року зібрати у людей хліб. Кожного дня біля сільської ради висіли об'яви: «Здати стільки-то картоплі, хліба, молока, м'яса, яєць». Забирали майже все, що люди не встигли приховати. Їсти доводилось саму картоплю та овочі». ²

І все-таки Герард Кузнєцов змушений був влаштуватися на роботу. Тому що на початку червня 1942 року на вулицях Чернігова з'явилися оголошення біржі праці* про накладання штрафу на тих, хто ухиляється від примусових робіт. Місцем його праці стала меблева фабрика. Таку назву колишня каретна майстерня, а з кінця 30-х років обозбудівна артіль ім. XVIII партз'їзду отримала лише в 1961 році.³ Але чернігівці, котрі пережили окупацію, називають те виробництво меблевою фабрикою. Коли почалася війна, артіль припинила свою діяльність. Німці використали те, що від неї залишилось, і відкрили невелике деревообробне підприємство. Набрали верстатників на пилораму. Одні робітники на ній пиляли лісоматеріали. Інші - вивозили продукцію на будівельні майданчики Чернігова та відправляли вантажними вагонами до Німеччини. До відома мемуариста: пилорама часто виходила з ладу тому, що В.Т.Михальченко, член підпільної групи І.Л.Осипенка, методично забивав в неї цвяхи.

За словами Кузнєцова, йому на меблевій фабриці раз на тиждень видавали пайок. 600 (?) робітників стояли у довжелезній черзі за харчами. Така велика

кількість працюючих на маленькій довоєнній артілі викликає подив. Як і те, що серед продуктів було масло. Адже лише ті українці, хто служив у поліції або у воєнізованих поліцейських (охоронних) батальйонах, німецькій армії, перебували на повному продовольчому утриманні й одержували щотижневі продовольчі пайки для сім'ї з таких дефіцитних продуктів, як масло, м'ясо, цукор і шоколад.

Мати ж хлопця ніде не працювала. Навчилася варити мило і продавати його на базарі. Потім Ганна Олександрівна спекулювала швейними голками. Коли ж її синові виділили дві сотки землі, Ганна Олександрівна зайнялась вирощуванням картоплі та інших овочів.

У травні 1942 року розпочалася примусова відправка населення на каторжні роботи до Німеччини. Вивезенню підлягали безробітні й особи, які не займаються терміновою, необхідною роботою, віком від 15 до 55 років. Оскільки так звана меблева фабрика могла обійтися без деяких робітників, тут почався відбір кандидатур на виїзд до Німеччини. Так Кузнецов більше не з'явився на робочому місці.

Перебуваючи на вільних хлібах, він потрапив під гарячу руку німців або польських поліцаїв. Як вони опинилися у Чернігові? Автор не дає жодних пояснень. Влітку 1942 року з групою порушників комендантської години Герард Кузнецов потрапив до СД. На допиті, пише він, збрехав, що поліцей затримав його за п'ять хвилин до восьмої вечора. А тепер прочитаємо витяг з наказу коменданта міста Чернігова капітана Ван Спанкерена від 10 вересня 1941 року: «Починаючи з 19.00 до 5.00 годин приватному населенню забороняється знаходитися поза своїми квартирами. Виняток може бути для працівників підприємств першої необхідності».⁴ Цей документ засвідчує, що комендантська година починалась не о восьмій годині, а о сьомій вечора. Можливо, Кузнецов потрапив до СД з інших причин?

За його словами, офіцери СД повірили йому і відпустили, головним чином тому, що ім'я у нього німецьке - Герард. Тобто фольксдойче. Коли він повернувся додому, мама порадила наступного разу сказати, що його бабусю звали Ельза, хоча то була неправда.

Був у Кузнецова приятель Арнольд Фрейман - син директора меблевої фабрики. Арнольд товаришував з шофером СД на ім'я Юрко. А Герард підтримував дружні стосунки з обома хлопцями.

Можливо, від них дізнався або зблизька побачив він, як у Чернігові напередодні 1943 року було сформовано каральний батальйон СД із 500 росіян, українців і фольксдойче на чолі із гауптманом австрійського походження Гейнцем Кроссом. У книзі «Край непокоренный» Кузнецов пише, що командир батальйону втратив ногу на Першій світовій війні, але добровільно прибув на Східній фронт під час Другої світової. Звідки така обізнаність? Адже посилення на документи відсутні. Г.О.Кузнецов розповідає, як новобранці проходили сувору підготовку на базарі, «в будні дні, когда там было мало людей». Місцеві жителі, виявляється, «потешались с того, что предатели не понимали команд на немецком языке», а офіцер волав на них і тупотів ногами. По-перше, базар - не місце для військових тренувань. По-друге, кожний працездатний чернігівець мав бути на своєму робочому місці. А натомість вулицями гуляли дівчата, заграючи з поліцаями. На лавочках біля своїх будинків, як в мирний час, сиділи старенькі і вели свої нескінченні розмови, хлопчаки спокійно ловили рибу. Влітку на «улицях лежали собаки, высунув языки от жары». Чому ж їх не знищили згідно із наказом німецької

влади про ліквідацію таких тварин? Можна було відвідати кінотеатр «Арс», відкритий німцями у приміщенні медичного училища. Насправді ж у цьому навчальному закладі, як і до війни, дівчата отримували професії медсестер і зубних лікарів. Деякі з них встигли одержати дипломи. Однак з поверненням радянської влади ці документи визнані недійсними.

Наприкінці 1942 року Ганну Олександрівну Кузнецову «вызвали в украинскую следственную полицию», которая размещалась в двухэтажном здании** по ул. Коцюбинского. На допросе в полиции следователь интересовался у мамы, как занесло в Чернигов, в Украину ее, коренную русачку, и почему она нигде не работает, не хочет трудиться на благо великой Германии. Узнав, что мать вышла замуж на севере за ссыльного украинца***, следователь сменил тон на доброжелательный, а медицинская справка, которую она представила, сняла с повестки дня вопрос о ее нежелании работать». (С.190, 192). Як все просто! Однак Ганна Олександрівна хворіла на відкриту форму туберкульозу, як пише її син. Хвороба матері стала головною причиною того, що Герард Кузнецов не наважувався залишити її на самоті, аби знайти партизанів. Він у цьому перш за все переконує себе, а потім вже читача. На заваді були й інші причини. На стор. 52 читаємо: «По возвращении в Шестовицу меня ожидала приятная новость. Оказывается, утром всех ребят 1924 и 1925 годов рождения, проживавших в Шестовице или беглецов из горящего Чернигова, собрали вместе и повезли в советский тыл. Поскольку я отсутствовал, с мамой побеседовал какой-то сотрудник НКВД в сельском совете. При этом присутствовал председатель колхоза, который, оказывается, был назначен командиром местного партизанского отряда. Мама сказала, что меня зачислили в партизанский отряд и, когда надо, меня вызовут». Викличуть, як на піонерські або комсомольські збори. Та й не існувало Шестовицького партизанського загону.

Пізніше дійшли чутки про якогось там партизанського командира Таранушенка, який із своїми людьми на станції Нерафа зупинив потяг із мньовським торфом для Чернігівської ТЕЦ, перестріляв поліцаїв, «а немецкого офицера живым затолкали в топку паровоза». (С.203). Якщо цей факт справді мав місце, то так звані партизани знищили копачів торфу, українських жінок і дівчат, котрих керівник підпільної групи Г.А.Іщенко випросив на біржі праці за згодою із німецьким шефом ТЕЦ, аби чернігівок не вивезли до Німеччини. Були серед них і працівники обласної бібліотеки.

І почав мріяти Кузнецов про загін Таранушенка. Але непомітно настало літо 1943 року. Залишатися у Чернігові Кузнецов уже не міг. Не зрозуміло, чому? Він прийняв рішення терміново йти до партизанів. На той час юнак знову працював на меблевій фабриці. 9 серпня 1943 року Герард Кузнецов, відробивши нічну зміну, прийшов додому. У плетений кошик склав з набоями обріз, тридцять п'ять гвинтівочних набоїв, гранату, пляшку з водою, мотузку для білизни, кілька картопляних дерунів, підсмажених на воску. Все це наклав рушником. А ще прихопив із собою коробку сірників і сіль. Матері залишив записку: «Мама, ходил на фабрику за пайком, но не получил. Пайки будут выдавать завтра. Я пошел на Десну купаться». (С.240-241). Це була вказівка для Ганни Олександрівни рознести чутки, що її син втопився, бо з купання не повернувся додому. Про свій намір піти до партизанів Герард Кузнецов сказав їй раніше.

І почалися його мандри від села до села. Навкруги колосилися хліба. Селяни жали і в'язали снопи біля своїх хат. У Смолині Чернігівського району,

де німці спалили 374 двори, йому «дали випеченого хлеба ржаного и большую кружку молока». Повна селянська ідилія, якої насправді не було. На четвертий день мандрів хлопчина побачив наступне: «Примерно в полночь в той стороне, где была Олишевка, начала бить артиллерия. Но вскоре стрельба прекратилась. В темном небе, затянутом тучами, куда-то на запад на не очень большой высоте пролетел самолет, судя по гулу моторов советский». (С.263). На п'ятий день вийшов до напівспаленої окупантами Смолянки тоді Олишівського нині Куликівського району. Звідти - на знищений фашистським вогнем хутір Коростель. Потім - хутори Писаревщина і Драчевщина. На хуторі Драчевщина, який дивовижним чином не був спалений, зайшов до однієї з хат. Господарка поставила перед Кузнецовим «большую глиняную миску вкуснейшего борща с гусятиной и положила на стол здоровенный ломоть свежеиспеченного хлеба. На второе блюдо хозяйка подала кружку молока и яблочный пирог». (С.266). Звідки могла з'явитися така смакота, коли хутір був окупований ще у вересні 1941 року, а німці тут добряче попаслися? На шостий день наш герой зустрівся з партизанською групою Сергія Марусика із з'єднання «За Батьківщину» під командуванням І.М.Бовкуна. Так за один місяць і п'ять днів до визволення Чернігова Г.О.Кузнецов став партизаном. Один із командирів розпитав його про настрої чернігівців, яких от-от буде звільнено від фашистів.

За два тижні Г.О.Кузнецова прийнято до партизанського загону, сформованого на базі з'єднання «За Батьківщину» представником партизанського штабу Воронежського фронту капітаном М.І.Шукаєвим. За словами мемуариста, було відібрано 150 досвідчених партизанів, серед яких був і він. Командир новоствореного загону називає іншу цифру - 50. Партизанський підрозділ на чолі із М.І.Шукаєвим мав на меті просуватися на Житомирському напрямку. Їхнє завдання - рейди по тилах ворога. От з цього моменту мемуари Г.О.Кузнецова є не що інше, як вдала компіляція з книг спогадів І.М.Бовкуна та М.І.Шукаєва.⁵ На жаль, ці книги - бібліографічна рідкість.

Правда, є щось і від себе: хотіли батьки-партизанські командири направити його до Чернігова у жіночому вбранні вбити зрадника Мисника, та передумали; хотіли поселити у Новограді-Волинському радистку Машу під його, Кузнецова, охорону, та німці стали на заваді - вступили із партизанами у бій... Багато у книзі відступів - розповідей про людей, мало йому знайомих, які різними шляхами потрапили до партизанів. А щоб компілятивний характер партизанських спогадів не так кидався у вічі, автор подає своє особисте бачення дій УПА та армії генерала Власова.

На сторінках мемуарів неодноразово зустрічається ім'я Степана Тураша у контексті авторських думок про ОУН і УПА. Під час німецько-фашистської окупації він очолив українську військову комендатуру. Багато безневинних людей як комуністів, так і безпартійних, на думку Кузнецова, загубили у тридцять сьомому ось такі тураші. Інакше кажучи, як би не такі вороги радянської влади, що окопалися в органах держбезпеки, то ніяких би репресій не було. Але статистика засвідчує, що страшний каральний молох, який впа на голови людей, був створений державою. Лише у 1937-1938 рр. в Україні заарештовано 265 669 людей. З 1929 р. до 22 червня 1941 р. жертвами репресій стали 739 910 людей, а у них були родичі і знайомі.⁶

Автор мемуарів дивується з того, що Степан Тураш був свій, а німці його знищили. Але звернемося до документів. На початку вересня 1942 року у

Чернігові арештовано посадника (урядовця) Ребенка, керівника Чернігівського району Дзюбка та коменданта української поліції (звертаємо увагу - української поліції, а не української військової комендатури) Тураша за господарський саботаж. Дзюбка звинуватили у співпраці з більшовиками. Тураша названо злодієм. Ребенка випустили з огляду на його похилий вік. Так з'явилася перша інформація про арешти бандерівців у Чернігові.⁷ Обласного проводу ОУН 1941 р., як пише Г.О.Кузнєцов, в Чернігові не існувало. Як засвідчують документи, у травні 1943 р. активізувалися бандерівці на півночі Чернігівщини.⁸ Ними керував командир південного округу УПА - Північ П.Олійник - Еней. За даними сучасного дослідника Івана Біласа, на 5 березня 1944 р. у Чернігівській області виявлено 8 осередків і 45 учасників ОУН, головним чином із місцевих жителів.⁹

Автор мемуарів постійно наголошує на тісній співпраці бандерівців з окупантами. Наводимо красномовний документ, котрий засвідчує інше. Це доповідна записка начальника УШПД генерала держбезпеки Тимофія Строкача від 5 грудня 1943 р. на ім'я Л.Р.Корнійця із ЦК КП(б)У про дії німецької верхівки: «...арештовали Бандеру, вигнали с України других видних деятелей ОУНа и запретили местной фашистской администрации привлекать бандеровцев для борьбы с партизанами, объявить их «нежелательными элементами».¹⁰ У документі міститься також інформація про підпільну боротьбу з німцями, яку ведуть оунівці. За це 15 серпня 1942 року у Києві окупаційна влада зняла жовто-блакитні прапори над українськими цивільними установами.* Для Г.О.Кузнєцова слова бандерівці, ОУН і УПА - різні поняття. Так, розповідаючи про азербайджанський батальйон Ахундова, який перейшов на бік партизанів у січні 1944 року (а ці відомості почерпнуті ним з книги М.І.Шукаєва без посилань на джерело), мемуарист говорить: спочатку азербайджанці зрадили бандерівців, потім ОУН, потім УПА. Однак батальйон Ахундова, як пише М.І.Шукаєв, не перебував у лавах УПА. Згідно з німецьким положенням про добровольців від 29 квітня 1943 р., про яке йдеться в книзі С.І.Дроб'язка «Под знаменем врага», представники тюркських і кавказьких народів об'єднувалися у легіони за назвами Грузинський, Вірменський, Азербайджанський, Північнокавказький і Татарський. М.І.Шукаєв, як стверджує Г.О.Кузнєцов, не створив з цих людей штрафного батальйону, який буцімто кидав у саме пекло. На стор. 68-74 книги спогадів партизанського командира міститься висока оцінка діям азербайджанців.

Дійовими особами книги є й власівці. Але РОА Андрія Власова на терені України не воювала. Санкт-петербурзький історик Кирило Александров, автор збірки статей і матеріалів «Против Сталина: Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне» (Спб., 2003), та відомий німецький військовий історик Йоахім Хоффманн, автор книги «История власовской армии» (Париж, 1990), відзначають, що до 1944 р. усіх добровольців із різних частин помилково називали власівцями. Формально всі вони входили до структури за назвою «Острупен» - Східні війська Вермахта, якими спочатку командував Гельміх, пізніше - Кьострінг, а Власов був пропагандистською постаттю. Лише 28 січня 1945 року Гітлер призначив його головнокомандуючим російськими збройними силами. На щастя, у той час Україна була вільною від німецько-фашистського нашестя.

І в партизанському з'єднанні із Г.О.Кузнєцовим траплялися непорозуміння. Йому вже виповнилося вісімнадцять, але він не вмів триматися на коні.

Хлопцві завжди хотілося їсти. Коли партизани намагалися вибити німців з Рогачова, його мучила дизентерія. Тому що під час розвідки в Острожку Кузнецов пригостився «пирожками с подозрительной начинкой». Вижив, бо знайшов німецьку пляжку із кислим молоком і випив його. Багато разів падав у холодну воду. Почали боліти ноги. Хлопці знаходили йому більш-менш придатні чоботи. Тобто дійшов до такого стану, що Кузнецова викликав до себе начальник штабу полку Семен Павлович Древа і запропонував стати ординарцем. От якими словами сьогодні віддячив йому Герард Олексійович: «...я отказался от высокого доверия - не захотелось мне пойти на обслуживание Древо и его ППЖ (походно-полевой жены), медсестры Люды, самой красивой женщины в нашем отряде. Я предпочел должность пулеметчика...».(С.441). Проте напередодні рейду в Карпати, а це було наприкінці квітня 1944 р., начальник штабу Семен Древа знову викликав до себе кулеметника Кузнецова і запропонував йому відбути на лікування у радянський тил. Саме тоді Семен Павлович, за словами, Герарда Олексійовича, відправляв на Київ свою подругу, медсестру Люду Мартиненко. Насправді ж, так звана ППЖ начальника штабу Древи була його коханою дівчиною на ім'я Людмила Євгенівна Місюра, партизанська зв'язкова, з якою Семен Павлович після війни взяв шлюб і виховав сина Вадима. С.П.Древа пройшов славний шлях партизана на землях України, Польщі і Чехословаччини. Його дії під час кровопролитного бою під Городниціями так оцінив М.І.Шукаєв: «Позже нам стало известно, что партизаны из группы Древы преградили путь большому немецкому обозу. Бой шел всю ночь. В итоге наши ребята взяли шесть пулеметов, больше 80 винтовок, около 27000 патронов и захватили в плен полсотни немецких солдат».¹¹ Семен Павлович був поважаною людиною в Чернігові, талановитим стоматологом. Завдяки йому Г.О.Кузнецов з обозом поранених і хворих відбув у тил Червоної Армії і таким чином врятував власне життя. І от така вдячність.

На жаль, авторові мемуарів не вдалося відтворити образ розтерзаного Чернігова. А таким його зробили штурмбанфюрер СС, начальник Чернігівського СД і служби безпеки Теодор Кристезен, «Зондеркоманда-4А» на чолі із оберштурмбанфюрерами СС Кречмером і Фіндайзенем, 399-а оберфельдкомендатура, під керівництвом якої 32-й полк 105-ї угорської піхотної дивізії заарештовував сотні людей. Кожного дня 60 в'язнів вивозилися за околицю міста. Тут їх розстрілювали. Заводи і фабрики були оголошені власністю фашистської держави. На підприємствах - каторжний режим. За порушення порядків робітників штрафували, інтернували до концтаборів. Їх у Чернігові було три - на території міської лікарні, у приміському селі Яцево, на Подусівці. Перед тим, як назавжди залишити Чернігів, фашисти знищили промислові об'єкти, комунальне господарство, пам'ятки архітектури. Вибухнули у повітря будинки двох інститутів - педагогічного та фізичних методів імені Воровського (тепер перша поліклініка). Повністю спалений обласний драматичний театр імені Шевченка. На центральних вулицях міста житлові будинки перетворилися на руїни. Криваві драми відбулися у Подусівському концтаборі СД. А в Яцевському таборі за наказом Кристензена карателі СД живцем спалили чотириста чоловік, яких перед цим загнали у барак.

Г.О.Кузнецов пише, що в окупованому Чернігові мешкало 30 тис. громадян, а на момент визволення їх залишилося 11 тис. Статистичні відомості про чисельність населення в Чернігові, за переписом 1939 року і на 1 листопада

1943 р., такі: відповідно - 67 356 і 26 585. ¹²

Написав він і про те, що в перші дні окупації німці палили книжки на вулицях міста, особливо більшовицького змісту. Це неправда. «Окремий штаб бібліотек», підпорядкований міністру східних окупованих областей Альфреду Розенбергу, займався пограбуванням книгосховищ України, в тому числі і Чернігівської області. З цією метою 16 вересня 1941 року відновлено роботу Чернігівської обласної бібліотеки ім. В.Г.Короленка. На 1 квітня 1942 року її фонд орієнтовно становив 75 тис. томів. З них майже 30 тис. видань належали до більшовицьких за змістом і знаходились окремо у кімнаті, ключ від якої під розписку було передано до 2-го відділу поліції по вул. Є.Коновальця (колишня Червоноармійська, а нині - ім. двічі Героя Радянського Союзу О.Г.Молодчого). ¹³

Німці дозволили міській управі перейменувати вулиці Чернігова, тому що більшість з них була названа на честь більшовицьких лідерів. Однак німецьких назв, по суті, не існувало. Лише вулиці Перетця - Шильмана об'єднали під загальним найменуванням СС. Комсомольській же вулиці повернули історичну назву - Реміснича, а не Гітлерштрассе, як пише Г.О.Кузнецов. Повний перелік найменувань вулиць Чернігова 1941-1943 рр. зберігається у Державному архіві Чернігівської області.

У книзі можна знайти ще багато перекручень. Інколи автор просто не володіє матеріалом. Ці ж вади мають місце і в попередніх книгах Г.О.Кузнецова. На наш погляд, доречним було б об'єднати зусилля істориків, архівістів, музейних та бібліотечних працівників для створення об'єктивної, правдивої і чесною книги про Чернігів періоду 1941-1943 рр.

Джерела та література, примітки:

1. Летопись города Чернигов периода 1941-1943 гг. - Чернигов, 1992; Край непокоренный. - Чернигов, 1995;
- Священна пам'ять війни: Чернігів 1941 - 1945. - Чернігів, 2005.
- * На 4-й стор. обкладинки мемуарів Г.О.Кузнецова помилково названо іншу дату - 21 вересня 2005 року.
- * М.В.Шевченко чомусь відкрив хлопцю ще одну таємницю: він агент НКВД, залишений у Чернігові для підпільної боротьби з фашистами. А кличку йому дали «Ключ». Хоча упродовж усієї оповіді його підпільна діяльність так і не проявилася.
2. Ярошенко Ю. Шестовиця на дорогах війни. - Ніжин, 2005. - С. 39, 40, 42-43.
- * 8 червня 1942 р. перейшла до будинку № 6 по вул. Воровського. Нині тут товариство «Прогрес».
3. Чернігівщина: Енцикл. довідн. - К., 1990. - С. 878.
4. Арх. України. - 1985. - № 1. - С. 47.
- * У Чернігові існувала звичайна українська поліція.
- ** Насправді ж - одноповерховий дерев'яний будинок, в якому до війни жили люди. Тепер тут Чернігівський обласний центр зайнятості.
- *** Після трагічної загибелі 1929 р. першого чоловіка О.С.Кузнецова Ганна Олександрівна стала дружиною О.П.Смоктія. У 1934 р. оселилися у Чернігові.
5. Бовкун И.М. Подвиг под псевдонимом. - М.: Дет. лит., 1978; Шукаев М.И. 11000 километров по тылам врага. - Воронеж, 1966.
6. Васильев В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Укр. істор. журн. - 2005. - № 1. - С. 12.
7. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Нацистские документы об УПА: Разночтение. - Одесса, 2003. - С. 157.
8. Там само.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1943: У 2-х кн. - К., 1994. - Кн. 1. - С. 367.
10. Там само. - Кн.2. - С. 329.
- * Г.О.Кузнецов пише, що жовто-блакитні прапори з'явилися поруч із німецькими штандартами у перші дні окупації. Насправді ж це сталося у липні 1942 р. за клопотанням

групи вчених-істориків з Києва. У листопаді 1942 р. цей дозвіл було скасовано.

11. Шукаев М.И. 11000 километров по тылам врага: Хроника партизан. соединения.- Воронеж, 1966. - С. 56.

12. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и материалов. - К., 1978. - С. 326.

13. Духовна скарбниця краю: Вип.1. Від громадської - до універсальної наукової бібліотеки: (Істор. нарис). - Чернігів, 2002. - С. 38, 39.

Олександра Микитенко

●

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ ПОВЕРТАЄТЬСЯ В УКРАЇНУ

Книга нашого земляка Ігоря Васильовича Качуровського «Променисті силуети» допущена Комітетом з Національної премії України імені Тараса Шевченка до участі в третьому, завершальному, турі конкурсу на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка 2006 року.

XIX-XX століття - тяжкі сторінки гласних і негласних заборон, репресій, утисків, зневажання. Але український народ зберіг свою духовність. У цьому йому допомагала українська інтелігенція - репресована, знищувана, розстрілювана, ганьблена, але нескорена. По-різному складалася її доля: одні жили й творили в Україні, а інші, опинившись за її межами, в еміграції, зберегли свою духовну ідентичність, створили художні шедеври, стали видатними митцями. Яскравим прикладом цього є доля нашого земляка, нині доктора філософії, професора Українського Вільного Університету Ігоря Васильовича Качуровського. Довгі роки живучи за межами України, він не втратив кровної спорідненості й духовної близькості зі своїм народом. Зацікавившись ним як особистістю, я досліджую його життєвий і творчий шлях. Листування з ним дає змогу глибше вивчати його творчість. Так я познайомилася з книгою спогадів про письменників «Променисті силуети», видану у Мюнхені у 2002 році.

У ній вміщено багато статей, присвячених маловідомим, а можливо, і зовсім невідомим широкому читацькому загалу іменам літераторів. Тобто основу книги становлять статті й розвідки, присвячені життю й творчості письменників української діаспори. Зокрема цікавить Ігоря Качуровського як літературознавця постать письменника-емігранта Юрія Клена, відомого як поета, прозаїка, перекладача та видавця. У статті «Життя і творчість Юрія Клена» заслугу письменника перед українською літературою Ігор Васильович вбачає у тому, що він був одним із перших неокласиків поряд із Миколою Зеровим, Максимом Рильським, Михайлом Драй-Хмарою, Павлом Филиповичем.

У дослідженні «Метрика Олександра Олеся» автор глибоко аналізує систему віршування поета і зауважує, що він, як ніхто інший, спромігся надати українському віршеві витонченої музичної співучості, довівши до взірцевої досконалості жанр інтимно-ліричного романсу.

У розвідці, присвяченій Євгену Маланюку, «Поетична довідка про Євгена Маланюка» Ігор Васильович відмічає: «... що стосується таланту, то Євген Маланюк, безперечно, належав до найталановитіших поетів еміграції». У Маланюковій поезії, на думку автора, можна виділити три основні напрямки: інвективно-історіософічна, ностальгійна, інтимна та релігійно-містична лірика.

Також книга містить загальний огляд творчості Михайла Ореста та ряд статей, присвячених творчості репресованих письменників, зокрема Миколи Зерова, Павла Пилиповича та Михайла драй-Хмари.

Неабияку увагу Ігор Качуровський приділяє поколінню Другої світової війни в літературі української діаспори. Його праця так і називається «Покоління Другої

світової війни в літературі української діаспори». Тут він вказує імена п'ятдесяти трьох літераторів-емігрантів, серед яких є і сам автор. Їх називали «переміщені особи». На думку автора, скупчення по таборах «утікачів-неповоротців» мало й позитивні наслідки: там зустрічалися і мешкали в одній кімнаті люди різних доль, переконань, різного віку та фаху. Розмови й спілкування, безперечно, збагачували молодь, ставали життєвими університетами.

Це могли бути і старші, досвідченіші літератори, від яких можна було здобути ряд професійних знань і навичок, а ще серед них були щонайменше тридцять осіб, які пройшли крізь радянські тюрми, концтабори та заслання. Це давало певне спрямування політичному світоглядові літературної молоді.

Проте на чільному місці у книзі - окремі аспекти аналізу творчості письменників-класиків української літератури - Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Скільки б не досліджувалася творчість найвизначніших поетів, вона залишається неосяжною і невичерпною. Ігор Качуровський намагався помітити у них щось таке, на що раніше не було звернено належної уваги, побачити знайоме в іншому ракурсі. Так з'явилася літературознавча розвідка «Про деякі перегуки Шевченка зі світовим письменством».

У цій статті автор зупиняється на окремих моментах, а саме: на перегуках Тараса Шевченка зі світовою поезією в царині рустикальної, умовно жіночої поезії (тобто на тих віршах, що їх поети чоловічої статі пишуть від імені жінок та дівчат), та в'язничної лірики, а також на темі смерті у творчості поета.

На мій погляд, міркування Ігоря Качуровського мають свою логіку, справді цікаві для нас як ще один оригінальний погляд на постать Тараса Шевченка. Бо кожен великий національний поет саме тим і великий, що його всеосяжна особистість дає підставу трактувати її з різних раз у раз взаємозаперечних поглядів.

Також у книзі вміщений ряд літературознавчих статей загального характеру про український парнасизм, поезію Празької школи та журнал «Українська хата».

Отже, «Променисті силуети» або «видатні постаті», чи «визначні особистості» - це книга спогадів про письменників, яка може бути використана вчителями української літератури на уроках вивчення життя і творчості письменників діаспори. На уроках літератури рідного краю та студентами філологічних факультетів. Це могутнє джерело знань, криниця мудрості, яка у будь-якому віці живить душу та повертає у загадкове минуле, переносить у вічний світ поезії.

ЕКОНОМІКА

Сергій Шкарлет

●

ПЕРВИННІ ЗАСАДИ СТРУКТУРНОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Формування ринкових відносин у сфері господарювання значною мірою змінило механізм економіко-правового впровадження господарської діяльності на теренах колишнього СРСР. Сучасні економічні реформи у край кута ставлять проблемні питання щодо здатності підприємства до адаптації та наявності уміння виживати у надзорстких умовах конкурентної боротьби, з одного боку, та підвищення криміналізації (у тому числі в економічному аспекті) суспільства, з іншого.

Такий стан справ у економіко-правовому та соціальному полі реалізації підприємницьких ініціатив в Україні вельми сприяє зародженню багатьох нових внутрішніх та зовнішніх небезпек, а також реальних і потенційних загроз фінансово-господарській діяльності підприємств, яка, навіть за структурно-функціональним визначенням [1], є сама по собі достатньо складним і ризикованим заняттям, що викликає відповідну реакцію на імовірні загрози і небезпеки, першоджерелами яких, згідно з видом діяльності [4, 6, 11, 12, 15], є:

* цільова орієнтація економічних агентів на платоспроможний попит споживачів;

* приватна ініціатива підприємців, які, у власну чергу турбуючись про збільшення до максимуму своїх прибутків, так чи інакше орієнтуються на ринкові умови господарювання і на зниження власних витрат;

* підтримка конкурентної боротьби з визнанням успіху одних та економічної неспроможності інших відносно зростаючого ринкового попиту щодо якості та асортименту запропонованих споживачам товарів і послуг.

Також треба враховувати і той спадок, що залишає за собою адміністративно-планова економіка у господарській діяльності підприємств, котрий формувався протягом багатьох десятиліть і набув деяких специфічних характеристик усталеного господарювання, з яких, перш за все, треба виділити не орієнтацію на ринок, а скоріше нав'язування йому результатів праці, досягнутих на досить повільно оновлювальних виробничих технологіях, не залишаючи при цьому споживачам іншого товарного вибору.

Під тиском вищенаведених фактів спостерігаємо й тотальне погіршення загального стану національної економіки і наявність макроекономічних деформацій різного рівня та певну кількість інших об'єктивних факторів, що формують узагальнено-державну економічну небезпеку (кризу), а саме:

* соціально-економічна напруженість (низький рівень доходів населення, позитивні тренди показників безробіття, висока плинність персоналу) та зниження ступеня відповідальності персоналу за формування іміджу підприємства та

забезпечення його конкурентної переваги;

- * високий рівень криміналізації економічних відносин; встановлення контролю з боку кримінальних структур над багатьма секторами економіки; злочинні економічні дії проти власності і власників, проти інноваційних і конкурентних переваг;

- * двосидина проблема високого рівня монополізації ринків і одночасне всебічне посилення конкурентної боротьби на внутрішніх і зовнішніх ринках як між вітчизняними, так і між закордонними економічними агентами;

- * недосконалість чинного законодавства щодо розвитку підприємництва, відносин власності, оподаткування, банкрутства тощо;

- * відсутність практичного досвіду керівників та власників українських підприємств у розробці та реалізації засобів і методів економічного захисту підприємства та формування економічної безпеки підприємства впродовж усього його життєвого циклу.

Оскільки наведена узагальнено-державна економічна небезпека (криза) має комплексний характер, тому що закладає основу виникнення стану економічної небезпеки у глобальному масштабі для усіх підприємств та передусь подальшому формуванню їх неспроможності і навіть банкрутства, ми вважаємо за необхідне охарактеризувати її ширше. Вищезгадана узагальнено-державна економічна небезпека (криза) зумовлює: по-перше, фінансову неспроможність і загальну дестабілізацію економіки країни шляхом ослаблення та розірвання узгодженого зв'язку між найважливішими елементами фінансової системи - державними фінансами, Державним бюджетом і фінансами підприємств [16, 18, 19, 21, 22]; по-друге, залежність економічних реформ в Україні (з початку 1992 року і дотепер) від послідовного коливання впливів політичних причин та чинників як на розробку, так і на реалізацію реформаторських планів у цьому аспекті «першість політики над економікою» ще досі перебороти не вдалося [8, 13, 14].

Така ситуація формує певні політичні першоджерела виникнення узагальнено-державної економічної небезпеки в суспільстві та підприємницькій діяльності України, елементами якої в конкретному випадку є [8]:

- * перетворення боротьби за владу між політичними елітами, що сформувалися в державі і перетворюються в головний чинник її функціонування, у найсильніший імпульс процесів її самореформування;

- * відсутність скільки-небудь цілісної, безпротирічної стратегії перетворення суспільства та економіки на рівні номінального політичного центру - федеральних органів влади;

- * практично повна руйнація старих і відсутність нових механізмів реалізації державної політики як на рівні центру, так і по лініях взаємозв'язку центру з регіонами і держави з економічними суб'єктами;

- * зростаюча відчуженість основної маси населення від політичних процесів у країні;

- * різке падіння престижу структур влади, політичних організацій та лідерів;

- * уявлення про політику як про гру різноманітних угруповань, не спроможних захищати інтереси суспільства і громадян.

Проблема формування узагальнено-державної економічної небезпеки в усіх її аспектах постійно піддається дискусіям, але й дотепер повністю не вирішена.

Попри досі існуючі небезпечні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку України мають місце і суттєві позитивні зміни. Перш за все це стосується подальшого переходу від адміністративно-планової до ринкової системи господарювання, розвитку відносин власності, ставлення до конкуренції як до господарського устрою та першоджерела економічного прогресу.

Мета цієї статті полягає у науковому обґрунтуванні термінології та узагальненні структури щодо категорії «економічна безпека підприємства».

На фоні такої трансформації загальноекономічних відносин, зміни відносин власності та конкуренції вельми важливими стають питання причин економічних

небезпек, кризового стану і неспроможності суб'єктів підприємництва, що поступово мають бути закладені у психологію власника та завдяки яким здійснюється завчасне подолання небезпечних (загрозливих) тенденцій фінансово-господарського розвитку підприємств. У такому аспекті безпека економічної діяльності є життєво-необхідною умовою і основним стимулюючим принципом функціонування усіх шаблів економіки. Економічна безпека стає комплексною, суспільною і соціальною потребою усіх економічних агентів.

Як відповідь на ситуацію, що склалася, перед власниками і керівниками усіх рівнів підприємств постає надзвичайно актуальне стратегічне, науково-прикладне завдання щодо забезпечення їх: по-перше, комплексом засобів формування економічної безпеки підприємства на всіх етапах його життєвого та операційного циклів задля стабільної й прибуткової виробничо-господарської діяльності; і, по-друге, механізмами антикризової діагностики, оцінки і протидії внутрішнім та зовнішнім, потенційним і реальним кризовим проявам та недопущення руйнації соціально-економічного стану підприємства.

У такому аспекті актуальності стратегічних підприємницьких завдань формується негайна потреба в наявності у власників та керівників усіх рівнів підприємств України глибинних знань теоретичної сутності та прикладних властивостей категорії «економічна безпека», усвідомлення та наукового розуміння її завдань, функцій, об'єктів посягання, суб'єктів економічної безпеки, а також суб'єктів та джерел реальних і потенційних загроз фінансово-господарської діяльності підприємства зокрема та його існування як економічного агента взагалі. Зазначимо, що всебічне, ґрунтовне володіння науковими та прикладними аспектами проблеми формування економічної безпеки підприємства дозволить керівникам сформувати професійне бачення (vision) щодо основних напрямків і заходів забезпечення завчасної діагностики, оцінок та протидії внутрішнім, зовнішнім, потенційним і реальним загрозам та небезпекам впровадження фінансово-господарської і соціально-економічної діяльності підприємства.

Таким чином, у науковому інструментарії економіки підприємств існує об'єктивна і актуальна необхідність комплексного розгляду сутності, ключових рис і визначень, етапів, функцій, змісту, структури та особливостей, по-перше, поняття «економічна безпека підприємства» і, по-друге, процесу діагностики, оцінки та формування економічної безпеки підприємства.

Формула поняття «економічна безпека підприємства», на нашу думку, є підмножиною законодавчо-визначеної категорії «національна безпека» [2, 3], проте ще досі не існує однозначного тлумачення цього об'єктивного поняття сучасної економічної науки, і цей факт у черговий раз доводить складність, багатогранність та неоднозначність поняття «економічна безпека». На даний час в економічній літературі зустрічається ряд публікацій, серед авторів яких варто відмітити О.М.Бандурку, В.Е.Духова, В.М.Поповича, В.М.Геєця, Г.В.Задорожного, П.А.Іващенко, В.І.Мунтяна, С.Л.Стрельцова, В.О.Гончарову та інших. У їхніх наукових працях економічна безпека в основному трактується як: «захист проти корисливих злочинів»; «стан захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз»; «стан ефективності використання корпоративних ресурсів» тощо. Але зазначимо, що у більшості з визначень економічної безпеки, що зустрічаються, порушується вимога комплексності наукового пізнання тому, що йдеться лише про один з аспектів багатогранного процесу формування економічної безпеки, багато ж інших важливих аспектів і характеристик процесу при цьому залишаються поза увагою.

Акумулюючи вже існуючі визначення економічної безпеки та власний досвід стабілізаційних заходів діяльності підприємств, спробуємо зробити найточніше і найкомплексніше термінологічне визначення категорії «економічна безпека підприємства» на підставі структурно-утворюючих компонентів, що відтворюють її динамічну, змістовну, наукову і прикладну сутність.

Як зазначають фахівці, у системі полярних зв'язків розвитку природи і суспільства економічна безпека є відповідною реакцією на загрози і небезпеки

нормальній діяльності всіх суб'єктів господарювання [7]. Тому цілком природно, що саме поняття небезпек та загроз повинне розглядатися як системно- та структурно-утворюючий компонент у понятійно-категоріальному просторі економічної безпеки.

Характеризуючи ключові параметри формування небезпек та загроз, не можна не зосередити увагу на якісних характеристиках цих понять у їх науковій інтерпретації. На жаль, у більшості наукових публікацій між цими поняттями здебільшого не робиться різниці. Між тим, як справедливо зауважують українські фахівці О.М.Бандурка, В.Є.Духов, К.Я.Петрова, І.М.Червяков[7], відмінність між поняттями «економічна безпека» та «економічна загроза» як у кількісному, так і в якісному аспекті, а саме визначається розвитком імовірності втрати активів (у максимально широкому розумінні цього поняття) і перетворення джерела цього розвитку з потенційного у реальний чинник. На підставі вищевикладеного можемо достатньо чітко сформулювати: економічна загроза - це здебільшого якісна категорія, що характеризується як потенційна можливість завдання шкоди економічному агенту з боку окремих чинників (як чітко визначених, так і невідомих) зовнішнього і внутрішнього середовища.

Відповідно до сформульованої дефініції економічної загрози з метою наукової деталізації цього параметру пропонується структурно виділяти у загальній множині економічних загроз природні, антропогенні та антропогенно-природні джерела їх виникнення [7].

Природні джерела економічних небезпек і загроз характеризуються переважно нецілеспрямованим характером впливу, вони є наслідком відхилення від норм рівноваги натуральних процесів у надрах землі, на землі, у воді, на воді, у повітрі, у космосі тощо.

Антропогенні джерела економічних небезпек і загроз у переважній більшості випадків характеризуються цілеспрямованістю впливу, мають соціальне походження і можуть надходити від техніки, технологій, економічної, політичної, правової діяльності людства.

Антропогенно-природні джерела економічних небезпек та загроз у переважній більшості не мають цілеспрямованого характеру і фактично є наслідком зміни і руйнації навколишнього середовища, ноосфери і суспільства в цілому у процесі господарської діяльності людини. Конкретною формою прояву цього виду джерел економічних небезпек та загроз є техногенні та екологічні катастрофи.

У свою чергу поняття економічна безпека набуває здебільшого кількісних ознак і являє собою конкретно-визначену, безпосередню, об'єктивно-існуючу і реальну форму прояву економічної загрози, що має імовірну математичну інтерпретацію. Економічна безпека, на наш погляд, є логічним кількісним детермінантом негативного результату відсутності керівного реагування на економічні загрози, що призводить до припинення фінансово-господарської діяльності підприємства, визнання його банкрутом і, як наслідок, його санації та навіть ліквідації. Варто відмітити, що в такому розрізі економічна безпека як економічний стан та певна характеристика фінансово-господарського та соціального стану підприємства може бути певним чином класифікована за часовими та фіскальними параметрами. За часовими параметрами виникнення та існування вона поділяється на епізодичну, стійку та хронічну [20].

Епізодична економічна безпека може виникати у будь-яких підприємств внаслідок дії обставин непереборної дії або внаслідок планових інноваційно-інвестиційних заходів із визначеним бюджетом надходжень і витрат та схемою відновлення платоспроможності. Епізодична економічна безпека може також виникати на підприємствах із сезонними коливаннями операційного циклу. Варто відмітити, що при цьому значення її кваліфікаційних нормативів не повинні перевищувати певних граничних норм, а економічний агент здатний у чітко визначений час або за чітко визначений період виконати усі види власних зобов'язань.

Стойка економічна небезпека підприємства означає [20], що воно тільки поглинає ресурси або засоби контрагентів (кредиторів) без погашення власної кредиторської заборгованості.

Хронічна економічна небезпека означає, що підприємство поглинає без повернення (навіть без спроби повернення) ресурси інших економічних агентів, власних працівників, акціонерів та інших суб'єктів ринку, додатково формуючи при цьому податкові недоїмки, що певною мірою блокує виконання місцевого та Державного бюджетів, виплату пенсій та інше.

У такому контексті цілком об'єктивним є висновок, що підприємство у будь-якому стані економічної небезпеки завдає шкоди не тільки власному ринковому оточенню (власним контрагентам), а й державі взагалі. Тому таке підприємство обов'язково повинно бути вилучене з підприємницького оточення.

Додатковою суттєвою відмінністю між економічною загрозою та економічною небезпекою можна вважати їх обов'язкове часове розмежування у загальному хронометражі господарської діяльності підприємства. На початку аналітичного огляду щодо поняття «економічна небезпека» справедливо ставилося у залежність її виникнення від відсутності керівного впливу на економічні загрози або налаштування цього впливу тоді, коли вже занадто пізно застосовувати навіть процедури з реорганізації економічного агента. Тому одним із важливих першоджерел перетворення економічної загрози в економічну небезпеку є застосування у менеджменті підприємства неадекватних стилів економічного управління (активне, реактивне і планове) [5, 10] в аспекті прийняття антикризових структурних, організаційних, фінансово-господарських та інших економічно-стабілізаційних рішень. Це може статися тоді, коли стратегія менеджменту фірми базується на принципах активного і реактивного управління, завдяки чому існує деякий визначений часовий інтервал запізнення прийняття відповідних стабілізаційних антикризових рішень. При цьому час запізнення антикризової реакції на процес початку невідворотного погіршення результатів фінансово-господарської діяльності може бути навіть більшим, ніж реальний життєвий цикл суб'єкта підприємництва.

Виходячи з економічної важливості часового параметру можливого запізнення керівної реакції на економічну небезпеку підприємства щодо прийняття стабілізаційних рішень, ми вважаємо за необхідне включити його до базового переліку методичних критеріїв завчасного прогнозування економічної небезпеки підприємства.

У формалізованому вигляді цей критерій прогнозування можливості виникнення стану економічної небезпеки (виходячи з вищенаведеної дефініції цього поняття) може бути відображений як певна цільова функція, що залежить від часу виявлення та подолання небезпечних тенденцій у фінансово-господарській діяльності підприємства [9].

$$K = f(T), \quad (1)$$

де K - імовірна можливість виникнення стану економічної небезпеки;

T - загальний часовий інтервал діагностики економічних загроз і небезпек та формування керівної стабілізаційної реакції підприємства.

При цьому загальний часовий інтервал діагностики економічних загроз і небезпек та формування керівної стабілізаційної реакції щодо формування економічної безпеки підприємства є множиною певних аргументів із сфери визначення функції імовірної можливості виникнення стану економічної безпеки і має такий вигляд [9]:

$$T = \{T_1, T_2, T_3, T_4, T_5\}, \quad (2)$$

де T_1 - часовий інтервал виявлення економічної загрози щодо виникнення

кризового стану в діяльності підприємства;

T2 - часовий інтервал запровадження заходів потенційного попередження перетворення економічної загрози в економічну небезпеку;

T3 - часовий інтервал фактичної ідентифікації стану економічної небезпеки;

T4 - часовий інтервал спізнення щодо початку прийняття стабілізаційних управлінських рішень для нейтралізації економічної небезпеки та виникнення кризового стану діяльності підприємства;

T3 - часовий інтервал подолання економічної небезпеки.

Сублімація вищевикладених теоретичних основ і дефініцій дозволяє нам зробити ключовий висновок, що економічна безпека підприємства являє собою перш за все динамічний системний процес (формалізовані записи (1) і (2)), що структурно складається з трьох обов'язкових компонентів, пов'язаних між собою жорстким кон'юнктивним співвідношенням, і визначається як *«безперервний динамічний процес: по-перше, діагностики й оцінки фінансово-економічних, операційних, техніко-технологічних, ресурсних, маркетингових, інноваційних, організаційних, функціональних, юридичних, структурних та управлінських критеріїв, метою якого є завчасна ідентифікація джерел виникнення, видів і стадій розвитку небезпечних (кризових) для діяльності підприємства проявів; по-друге, своєчасне застосування, у разі об'єктивної необхідності, релевантного каталогу антикризових (стабілізаційних) заходів нейтралізації внутрішніх і зовнішніх факторів (або упередження, захист та протидія їх впливам); по-третє, формування системи рекомендацій і заходів щодо створення конкурентної переваги і забезпечення розвитку підприємства на усіх етапах його життєвого та операційного циклів»*.

У формалізованому контексті детальніша структуризація поняття економічної безпеки підприємства може бути відтворена шляхом авторської модифікації принципу оптимальності Белмана із застосуванням постулатів теорії динамічного програмування. Але це питання разом із визначенням об'єктів і суб'єктів безпеки та наслідків небезпечних проявів є завданням для подальшого наукового дослідження.

Джерела та література:

- 1 Закон України «Про підприємництво».
- 2 Закон України «Про основи національної безпеки».
- 3 Закон України «Про національну безпеку України».
- 4 Алексашенко С., Набууллина Э. Предприятия в переходный период // ЭКО. - 1993. - № 11. - С. 104-117.
- 5 Ансофф И. Стратегическое управление // Под. Ред. Евенко Л.И. Пер. С англ. - М.: Экономика, 1989.
- 6 Афанасьев Р. Державне регулювання процедури антикризового управління. // Підприємництво, господарство і право. - 1999. - № 7. - С. 56-57.
- 7 Бандурка О.М., Духов В.С., Петрова К.Я., Червяков І.М. Основи економічної безпеки: Підручник. - Харків: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. Справ, 2003. - 236 с.
- 8 Бим А. Экономическая политика в условиях кризиса государственности и неопределенности реформаторских стратегий. // Вопросы экономики. - 1993. - № 9. - С. 42-57.
- 9 Бобришева-Шкарлет Т.О. Ознаки і критерії кризових явищ у підприємницькій діяльності // Економіка та підприємництво: Зб. наук. праць молодих учених та аспірантів. Вип. 6 / Відп. ред. С.І.Дем'яненко. - К.: КНЕУ, 2001. С. 118-125.
- 10 Бовыкин В. Новый менеджмент: Управление предприятиями на уровне высших стандартов: Теория и практика эффективного управления. - М.: Экономика, 1997. - 368 с.
- 11 Бондик В. Банкротство предприятий и социально-экономические проблемы развития региона. // Підприємництво, господарство і право. - 2001. - № 4. - С. 109-111.
- 12 Бугай Ю., Козаченко С. Глобализация бизнеса // Бизнес-информ. - 1997. - № 8. - С. 19-21.
- 13 Верхан Петер Х. Теория и практика современной предпринимательской деятельности / Предприниматель. - Минск.: Эридан, 1992. - С. 86-97.
- 14 Вольнский Г. Неплатежи и сокращение инвестиций. // Бизнес-информ. - 1997. - № 6. - С. 23-26.
- 15 Гордеева Ю. Психологические предпосылки успешного предпринимательства //

Підприємство, господарство і право. - 2000. - № 3. - С. 61-63.

16 Економіка України та шляхи її подальшого реформування. Матеріали Всеукраїнської наради економістів, 14-15 вересня 1995 р. - К.: «Генеза», 1996. - 323 с.

17 Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навчальний посібник. - К.: Атака, 2005. - 432 с.

18 Любченко В., Файер Д. Экономическая безопасность Украины и приватизация. // Бизнес-информ. - 1997. - № 1. - С. 28-29.

19 Павловський М.А. Суспільство та економіка перехідного періоду: Шлях України. - К.: Техніка, 1997. - 152 с.

20 Стратегія і тактика антикризисного управління фірмою // Под ред. Градова А.П. - Санкт-Петербург.: Спеціальна література, 1996. - 510 с.

21 Украинский путь к рыночной экономике 1991 - 1995 // Под. Ред. Домбровского М. И Анчака Р. - Варшава.: CASE - Центр социально-экономических исследований, 1996. - 262 с.

22 Экономическая стратегия фирмы // Под ред. А.П.Градова. - СПб.: Спеціальна література, 1995.

Вероніка Худолей

ЕКОНОМІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТЕРМІНІВ ПРОВЕДЕННЯ РЕМОНТНО - ПРОФІЛАКТИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАФТОПРОМИСЛОВОГО ОБЛАДНАННЯ

При розробці і встановленні в кожному конкретному випадку циклів технічного обслуговування виходять з умови оптимальності використання обладнання. Критерієм ефективності використання нафтопромислового обладнання можуть слугувати відносні експлуатаційні втрати протягом заданого кінцевого інтервалу часу, які залежать від часу простою обладнання при планово-профілактичному технічному та позаплановому обслуговуванні за цей же період. У загальному вигляді завдання визначення оптимальної періодичності технічного обслуговування можна сформулювати наступним чином.

Для відновлювального нафтопромислового обладнання, що не резервується, із заданим законом розподілу часу безвідмовної роботи $p(t)=P$ необхідно вибрати період проведення технічного обслуговування так, щоб в усталеному режимі роботи за заданих середніх значеннях часу проведення позапланового обслуговування та часу проведення технічного обслуговування відносні експлуатаційні втрати були мінімальними.

Вважається відомою імовірність P виникнення несправності, яка потребує виведення нафтопромислового обладнання i -го ($i=$) типу на ремонт і середня тривалість T такого ремонту.

При перспективному дослідженні завдання оптимізації технічного обслуговування є завданням з обмеженою інформацією про надійність нафтопромислового обладнання, а саме, відомим є математичне очікування часу безвідмовної роботи, а конкретний вид функцій розподілу часу їх безвідмовної роботи невідомий. Згідно з роботами [1,2] у даній ситуації проведення планових попереджувальних профілактик не доцільне.

При дослідженні коротшого планового періоду може бути відомим конкретний вид функції розподілу часу безвідмовної роботи нафтопромислового обладнання i -го типу. В цьому випадку розрахунок періоду між плановими ремонтно - профілактичними обслуговуваннями нафтопромислового обладнання може здійснюватися наступним чином.

Припускаємо, що експлуатація нафтопромислового обладнання i -го типу починається у деякий момент $t=0$ і у цей саме момент призначається проведення планової попереджувальної профілактики через час S . У загальному випадку S

припускається випадковою величиною, розподіленою за законом $G_i(x)=p(S_i(x))$.

Якщо до моменту S нафтопромислове обладнання i -го типу не мало відмов у роботі, то у момент S починається планова попереджувальна профілактика, середня тривалість якої дорівнює T . Якщо до моменту S нафтопромислове обладнання i -го типу дало відмову у роботі, то передбачається миттєва індикація відмови і проведення позапланового аварійно - профілактичного ремонту, середній час проведення якого T .

Припускаємо, що після проведення відновлювальних робіт час безвідмовної роботи нафтопромислового обладнання i -го типу має завжди один і той же розподіл $F(x)$. Цей процес можна розглядати як деякий випадковий процес $x(t)$, що характеризує стан нафтопромислового обладнання у довільний момент часу t . Процес $x(t)$ може набувати наступних значень:

* якщо у момент t нафтопромислове обладнання перебуває у працездатному стані, то $X=E$;

* якщо у момент t проводиться позаплановий аварійно-профілактичний ремонт, то $x(t)=E$;

* якщо у момент t здійснюється планова профілактика, то $x(t)=E$.

У випадку, що розглядається, моменти закінчення відновлювальних робіт, тобто моменти переходу у стан E , є точками регенерації процесу $x(t)$. Інтервали часу між точками регенерації є незалежними, однаково розподіленими випадковими величинами і називаються циклами роботи системи, що розглядається.

Оптимізацію процесу обслуговування нафтопромислового обладнання i -го типу проводять за такими показниками якості функціонування технічних систем: K - коефіцієнт готовності, C - середні питомі витрати на одиницю часу роботи. Для спрощення запису у формулах індекс i опустимо.

Під коефіцієнтом готовності K розуміють відрізок часу, протягом якого система перебувала у працездатному стані при тривалій експлуатації. Цей коефіцієнт дозволяє враховувати той факт, що якість функціонування системи багаторазового використання тим вища, чим менший час простоїв даної системи у непрацездатному стані. Показник C використовується при необхідності вартісної оцінки експлуатації досліджуваної системи.

Для систем, функціонування яких описується регенеруючим процесом $x(t)$, дійсні такі співвідношення [3]:

$$K_2 = \frac{MX^{(0)}}{MX}; \quad C^* = \frac{\bar{C}}{MX^{(0)}},$$

де $MX^{(0)}$ - середній час роботи між точками регенерації;

\overline{MX} - середня тривалість періоду між точками регенерації;

C - середні витрати між точками регенерації процесу $x(t)$.

Згідно з [3] для випадку, що розглядається максимум коефіцієнта готовності і мінімум середніх питомих витрат на одиницю часу безвідмовної роботи по усіх можливих функціях розподілу $G(x)$ досягається на одній з вироджених функцій:

$$G(x) = \begin{cases} 0, & \text{якщо } x \leq \tau, \\ 1, & \text{якщо } x > \tau, \end{cases}$$

Тому обчислення K і C може здійснюватись за такими формулами:

$$K_2(\tau) = \frac{\int_0^\tau \overline{F}(x) dx}{\int_0^\tau \overline{F}(x) dx + T_m + (T_{an} - T_m)F(\tau)}, \quad (1)$$

$$C^*(\tau) = \frac{(C_{an}T_{an} - C_mT_m)F(\tau) + C_mT_m}{\int_0^\tau \overline{F}(x) dx}, \quad (2),$$

де C_{an} - витрати на одиницю часу позапланового аварійного ремонту нафтопромислового обладнання;

C_{nm} - витрати на одиницю часу при проведенні планового ремонтно-профілактичного обслуговування.

Оптимізація технічного обслуговування нафтопромислового обладнання полягає у виборі такого значення, яке максимізує значення функціоналу (1) і мінімізує значення функціоналу (2). Диференціюванням (1) і (2) з наступним прирівнюванням похідних до нуля отримуємо необхідні умови оптимуму виразів (1) і (2).

Згідно з [2] рівнянням для визначення локальних максимумів функції $K()$ набуває вигляду:

$$\frac{T_{nm}}{T_{an} - T_{nm}} = -F(\tau) - \frac{\overline{F^1}(\tau)}{\overline{F}(\tau)} \int_0^\tau \overline{F}(x) dx,$$

а рівняння для визначення локальних мінімумів функції $C^*(\tau)$ - вигляду:

$$\frac{C_{nm} T_{nm}}{C_{an} T_{an} - C_{nm} T_{nm}} = -F(\tau) - \frac{\overline{F^1}(\tau)}{\overline{F}(\tau)} \int_0^\tau \overline{F}(x) dx$$

Визначивши точку абсолютного максимуму серед точок локального максимуму функції K , можна визначити значення цього максимуму:

$$K_z(\tau^0) = \begin{cases} \frac{T_{cp}}{T_{cp} + T_{an}}, & \tau^0 = \infty, \\ \frac{1}{1 - (T_{an} - T_{nm}) \frac{\overline{F^1}(\tau^0)}{\overline{F}(\tau^0)}}, & \tau^0 \neq \infty \end{cases}$$

Якщо - точка, в якій досягається абсолютний мінімум функції (2), то

$$C^*(\tau^0) = \begin{cases} \frac{C_{an} T_{an}}{T_{cp}}, & \tau^0 = \infty \\ - (C_{an} T_{an} - C_{nm} T_{nm}) \frac{\overline{F^1}(\tau^0)}{\overline{F}(\tau^0)}, & \tau^0 \neq \infty, \end{cases}$$

де $T_{cp} = \int_0^\infty \overline{F}(x) dx$ середній час безвідмовної роботи системи.

У реальній ситуації, якщо конструкції і технічні засоби нафтопромислового обладнання розглядати як окремі технічні системи, можна помітити, що з часом ці системи старіють, а характеристики відмов після кожного проведеного ремонту змінюються.

Деякий технічний засіб чи певну групу таких засобів розглядаємо як деякий технічний блок нафтопромислового обладнання. Вважаємо, що вихід нафтопромислового обладнання з ладу може відбутися внаслідок виникнення несправності в одному з основних блоків устаткування. Характеристики відмов кожного блоку нафтопромислового обладнання змінюються після кожного повного ремонтно-профілактичного обслуговування.

Розглянемо деякий блок нафтопромислового обладнання. Нехай F - функція

розподілу часу до виникнення відмови за умови, що блок, який розглядається, уже піддався (j-1)-му повному ремонтно-профілактичному обслуговуванню. Вважаємо, що блок нафтопромислового обладнання підлягає заміні після (k-1)-го повного ремонтно-профілактичного обслуговування.

Інтервали часу між двома послідовними замінами блоку називають циклами. Ремонтно - профілактичні роботи для блоку, що пережив j (j=1, k-1) повних ремонтів (чи заміну, якщо j=k), проводяться у момент часу T. Якщо ж відмова настане до моменту T, то з імовірністю P (імовірність того, що відмова не може бути усунена за допомогою дрібного відновлювального ремонту) проводиться повне ремонтно - профілактичне обслуговування, а з імовірністю (1-P) - лише дрібний відновлювальний ремонт. Відмову, яка може бути усунута тільки з допомогою повного відновлювального ремонту, назвемо відмовою першого типу, а відмову, яка усувається за допомогою дрібного ремонту, відмовою другого типу.

Нехай F - функція розподілу, f - щільність розподілу, r -інтенсивність настання відмов i-го типу (i=1,2) через час t після останнього повного ремонтно - профілактичного обслуговування за умови, що таких ремонтів було вже j-1. Зазначимо, що

$$r_j^i(t) = \frac{F_j^i(t)}{F_j^i(t)}$$

де $\overline{F_j^i} = 1 - F_j^i(t)$.

Вважаємо, що для всіх j виконуються такі умови:

$r_j^1(t)$ монотонно зростає при $t \rightarrow \infty$,

$r_{j+1}^1 \geq r_j^1(t)$ при $t > 0$

$r_{j+1}^1(0) \geq r_j^1(0)$

$F_j^i(t) \leq F_{j+1}^i(t)$

Розглянемо деякі характеристики функціонування технічних систем багаторазового використання:

C(k, T) - середні витрати за одиницю часу;

A(k, T) - коефіцієнти готовності.

Визначаємо значення k^* і T, які оптимізують ці показники.

При розрахунку C(k, T) припускаємо, що час заміни чи відновлення блока нехтувно малий. Не враховуємо того факту, що відмова, яка виникла до моменту чергового планового ремонтно - технічного обслуговування, може бути відмовою першого типу. Подібне завдання розглядалося у роботі [4]. У даному більш загальному і характерному для технічних блоків нафтопромислового обладнання випадку показник C(k, T) набуде вигляду

$$C(k, T_j) = \frac{\left\{ (k-1)C_1 + C_2 + C_3 \sum_{j=1}^k \left\{ \int_0^{T_j} \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(t) f_j^1(t) dt \right\} \right\}}{\sum_{j=1}^k \int_0^{T_j} \overline{F_j^1}(t) dt}, \quad (3),$$

де (k-1) - кількість повних ремонтно - профілактичних обслуговувань блока до заміни;

C - вартість повного ремонтно - профілактичного блока;

C - вартість заміни блока;

C - вартість дрібного відновлювального ремонту;

$$\sum_{j=1}^k \left\{ \int_0^{T_j} \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(t) dt \right\}$$

- математичне очікування кількості дрібних відновлювальних ремонтів протягом одного циклу роботи блока нафтопромислового обладнання, який розглядається;

$\sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(t)$ - математичне очікування кількості дрібних відновлювальних ремонтів блока впродовж часу (о,t) t (Т за умови, що даний блок підлягав уже (j-1)-му повному ремонтно - профілактичному обслуговуванню:

$F_j^{2(n)} - n$ - кратна згортка функції $F_j^2(t)$;

$\sum_{j=1}^k \int_0^{T_j} F_j(t) dt$ - середня тривалість одного циклу.

Необхідні умови мінімуму показника (3) можуть бути отримані диференціюванням по Т і прирівнюванням до нуля. В такому разі умови мінімуму показника $C(k, T)$ записується у вигляді

$$\left. \begin{aligned} r_j^1(T_j) \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(T_j) &= C(k, T_j) / C_3 \\ r_j^1(T_j) &= p \cdot \frac{(F_j(t))^1}{F(t)}, \quad 1 \leq j \leq k \end{aligned} \right\} (4)$$

Умови (4) еквівалентні таким співвідношенням:

$$r_j^1(T_j) \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(T_j) = r_1^1(T_1) \sum_{n=1}^{\infty} F_1^{2(n)}(T_1), \quad j = \overline{1, k}$$

$$\sum_{j=1}^k \left\{ \int_0^{T_j} F_j^1(t) dt [r_1^1(T_1) \cdot \sum_{n=1}^{\infty} F_1^{2(n)}(T_1)] - \int_0^{T_j} \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(t) f_j^1(t) dt \right\} = [C_1(k-1) + C_2] / C_3$$

Якщо час заміни і відтворення не можна вважати нехтувно малими, то як показник роботи блока нафтопромислового обладнання слід використовувати коефіцієнт готовності:

$$A(k, T_j) = \frac{\sum_{j=1}^k \int_0^{T_j} F_j^1(t) dt}{\left\{ (k-1)C_1 + C_2 + C_3 \sum_{j=1}^k \left[\int_0^{T_j} \sum_{n=1}^{\infty} F_j^{2(n)}(t) f_j^1(t) dt \right] + \sum_{j=1}^k \int_0^{T_j} F_j^1(t) dt \right\}}$$

де С - середній час одного повного ремонтно-профілактичного обслуговування блока;

С - середній час заміни блока;

С - середній час дрібного відновлювального ремонту.

Задача максимізації коефіцієнта готовності еквівалентна задачі мінімізації $C(k, T)$.

Зазначений підхід до визначення оптимальних термінів проведення ремонтно - профілактичного обслуговування блоків нафтопромислового обладнання дозволяє врахувати їх поступове зношення.

Джерела та література:

- 1 Барзилович Е.Ю., Каштанов В.А. Организация обслуживания при ограниченной информации о надёжности системы. - М.: Сов. Радио, 1985. - 136 с.
- 2 Вопросы математической теории надёжности. / Е.Ю. Барзилович, Ю.К. Беляев, В.А. Каштанов и др. - М.: Радио и связь, 1983. - 376 с.
- 3 Барзилович Е.Ю., Каштанов В.А. Некоторые математические вопросы теории обслуживания сложных систем. - М.: Сов. Радио, 1981. - 272 с.
- 4 Nguyen D.G., Murthy D.N.P. Optimal preventive maintenance policies for repairable systems. - Oper. Res., 1981, vol. 29, № 6, p. 1181-1194.

СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У цій статті висвітлені деякі аспекти становлення грошової системи в Україні. Висвітлюються питання від виходу України з рублевої зони до грошової реформи 1996 року та створення Україною власної бази для виробництва грошей.

Стаття охоплює питання, пов'язані з історією створення незалежною Україною своєї власної грошової системи, власного виробництва грошей. Відображені найсуттєвіші кроки грошової реформи 1996 року. Проаналізовано причини виходу України з рублевої зони та запровадження власної валюти. Також автор торкається питання гіперінфляції початку 1990-х років.

Однією з основних ознак державності є право на друкування грошей. Державність України має глибоке історичне коріння. Київська Русь, перша цивілізована держава на землях нинішньої України, ще в X-XI століттях зміцнювала свій суверенітет карбуванням власних монет. Від часу Київської Русі в Україні не було власної бази для повноцінного виготовлення грошових знаків, та й державність України відновлювалась й існувала порівняно невеликі проміжки часу, протягом яких неможливо було зорганізувати повномасштабне виробництво грошей.

Дана тема не має достатньо широкого висвітлення у наукових працях. Серед дослідників, які займаються історією становлення грошової системи України, істориків небагато. Існує ряд аналітичних оглядів, авторами яких є П. Сохань, А. Чухно, О. Гаврилишин. У своїх працях вони висвітлили певні аспекти, пов'язані з передумовами грошової реформи, та деякою мірою сам хід реформи. Матеріали щодо створення та діяльності Банкотно-монетного двору Національного банку України (далі НБУ) можна відшукати в поточному архіві НБУ. Також цінними є різні статистичні збірники центральних органів влади України - вісники, відомості, кур'єри тощо.

Здатність держави виробляти грошові знаки надає їй довершеного вигляду та збільшує авторитет на міжнародному рівні. В світі існує не більше сімдесяти банкотних фабрик, які можуть виробляти якісні грошові знаки за міжнародними стандартами. До країн, що мають власну базу для виробництва грошей, належить й Україна.

Якість українських грошових знаків відповідає всім міжнародним стандартам, високо цінуються в світі українські монети, свідченням цього є членство Монетного двору України у впливовій міжнародній організації «Конференція директорів монетних дворів», до якої наша держава була прийнята 2001 року.⁽¹⁾ Тоді ж на щорічному міжнародному нумізматичному форумі українську монету «Різдво Христове», викарбувану на Монетному дворі в 1999 році, було визнано кращою монетою року в номінації «Найбільш натхненна монета».⁽²⁾

На пам'ятних та ювілейних монетах відображені найважливіші історичні моменти та постаті, що творили Українську історію. Тому питання становлення грошової системи незалежної України на сьогодні є актуальним і заслуговує на окреме дослідження.

Після розпаду СРСР Україна, як новостворена держава, не мала навіть власної банківської системи, не говорячи вже про банкоттно-монетну фабрику.

Банківська система України була започаткована після прийняття Верховною Радою у березні 1991 року Закону «Про банки і банківську діяльність». Вона є дворівневою і складається з Національного банку України та банків різних видів

та форм власності.(3) На початку свого створення Національний банк України займав декілька кімнат на третьому поверсі сучасної головної будівлі НБУ по вулиці Інститутській, 9. У розпорядженні НБУ було декілька комп'ютерів та автомобілів. Звичайно, за таких умов про створення власної грошової системи не могло бути й мови, але Україна, як і інші країни, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, опинилася перед такою необхідністю. Порівняно з іншими республіками колишнього СРСР наша держава мала непогані перспективи для створення власної грошової системи. Відповідно до оцінок західних фінансових структур платіжний баланс України у 1988 році був від'ємний, але величина його негативного сальдо становила всього 2,3% ВВП. Для Молдови цей показник дорівнював 24,6%, для Естонії - 22,8%, для Литви - 29,8%.

На привеликий жаль, Україна втратила свої переваги. Платіжний баланс у відносинах з країнами СНД для нашої держави істотно погіршився. Велика залежність від експорту енергоресурсів та падіння обсягів виробництва і торгівлі значно погіршили її платіжний баланс та умови для створення власної грошової системи.

У Декларації про державний суверенітет України, прийнятій 16 липня 1990 року, та в акті проголошення незалежності України, прийнятому 24 серпня 1991 року і підтверженому республіканським референдумом 1 грудня 1991 року, наголошувалося на необхідності запровадження власної грошової одиниці як одного з найважливіших атрибутів незалежної держави. У листопаді 1990 року Верховна Рада схвалила концепцію переходу до ринкової економіки, в якій запровадження в обіг національної грошової одиниці розглядалась як першооснова здійснення економічних реформ.(4) Діючи на той час одноразові купони, без наявності яких рублі вже не виконували функції засобів обігу та платежу, не могли слугувати підґрунтям для створення власної валюти.

Отже, було вирішено замовити виготовлення купонів, які мали виконувати не функцію грошей, а функцію захисту рублевого обігу в країні. Але поки вони виготовлялись, з січня 1992 року Росія стала на шлях лібералізації цін, і Україні нічого не залишилось, як сприйняти цю вимушену політику і використати купони як гроші. Вони отримали назву «українські купоно-карбованці».(5) Купони були введені за несприятливих умов, коли відбувався сильний спад виробництва. Внаслідок погіршення платіжного балансу відбулося знецінення купоно-карбованця, виникла гіперінфляція, що відобразилась у стрімкому зростанні цін і грошової маси. Лише за 1993 рік оптові ціни зросли у 92,7 разу, а роздрібні - у 63,9 разу.(6)

Законом України «Про банки і банківську діяльність», що був ухвалений 20 березня 1991 року, на Національний банк України як на центральний банк держави та її емісійний центр, було покладено завдання здійснювати єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці. Йому також було надано монопольне право на випуск національних грошей в обіг.(7) Як було зазначено вище, Національний банк України не мав власних потужностей для випуску грошей, тому друк купоно-карбованців здійснювався за кордоном.

У кінці 1991 і на початку 1992 років у країні спостерігалась нестача рублевої готівки, через те, що центральний банк Росії не зміг надати достатню кількість рублів Україні. Це призвело до того, що товари, які були вироблені на українських підприємствах, зокрема, сільгосппродукція, могли надходити головним чином в Росію. Оскільки саме в Росії була в обігу достатня кількість грошових знаків, це давало можливість купувати українські товари.

Прагнучи не допустити масового відтоку товарів, Україна змушена була підірвати вартість рубля та започаткувати процес повного виходу з рублевої зони. Запровадивши в 1991 році купон багаторазового використання, країна отримала можливість одночасно забезпечити нагромадження більших сум валюти для закупівлі вітчизняних товарів.(8) Таким чином, вдалося запобігти експорту товарів у Росію для перепродажу.

Здатність друкувати й використовувати багаторазові купони мала несприятливий побічний ефект для всіх країн рублевої зони. Інфляція, яку тривалий час штучно стримували в Радянському Союзі, набрала більшої швидкості за умов цінової лібералізації та необмеженого друкування тимчасових грошових знаків.

Влітку 1992 року під керівництвом нового голови Національного банку України Вадима Гетьмана банк почав повільно встановлювати валютний контроль та легалізувати свою присутність на міжнародній арені як незалежний фінансовий інститут. У серпні 1992 року була заснована валютна біржа як підрозділ Національного банку. В листопаді купоно-карбованець було запроваджено в безготівковий обіг, й Україна офіційно вийшла з рублевої зони, тобто перестала використовувати рубль як законний платіжний засіб.(9)

У кінці 1991 року «Внешкономбанк» СРСР заявив, що він не спроможний більше визнавати фінансові зобов'язання багатьох своїх колишніх республіканських клієнтів, не зможе обслуговувати їхні потреби та здійснювати оплату їхніх рахунків у сфері зовнішньої торгівлі. Активи на 1 млрд. дол. США у твердій валюті, на які висловлювала претензії Україна та які належали українським підприємствам та фізичним особам, безслідно зникли.

У серпні 1991 року головою українського уряду був Вітольд Фокін, колишній голова Держплану. Він проводив консервативнішу політику, ніж його колеги, наприклад, з Росії, де уряд на чолі з Єгором Гайдаром розпочав рух до вільних цін. В Україні вирішили діяти по-іншому, ізолюючись від російського прикладу. Так, було збережено регульовані ціни, встановлено обмеження на експорт, також було випущено для купівлі-продажу «купони», що видавалися разом із зарплатою, та заборонено купівлю найважливіших товарів за рублі, хоча вони й надалі зберігалися в обігу.(10)

Протягом 13-15 листопада 1992 року юридичні та фізичні особи могли обміняти готівку в рублях на купони в установах банків та обмінних пунктах або зарахувати її на вклади і рахунки в українських карбованцях у співвідношенні один до одного без обмежень. Передбачалося також, що виконання укладених господарських, торговельних, фінансово-кредитних та інших угод у межах країни, розрахунки за якими передбачалися в рублях, здійснюватиметься виключно в українських карбованцях після перерахунку у тому ж співвідношенні. Встановлювався порядок обов'язкового продажу юридичними особами виручки в рублях, що надходила на їх адресу, установам банків. При цьому всі платежі за межі України проводилися у режимі валютних розрахунків через кореспондентські рахунки Національного банку і комерційних банків. З метою збереження господарських зв'язків із державами, що використовували рубль, був введений курс купоно-карбованця щодо рубля кожної країни.

На початковому етапі свого функціонування купони Національного банку України були представлені купюрами номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 українських карбованців. Але через велику інфляцію номінали весь час зростали. В період із травня 1992 р. по травень 1995 р. в обігу з'явилося ще 12 номіналів купонів.(11)

Обсяги робіт щодо видачі і прийому готівкової маси, перерахування, сортування та перевезення, які виконували комерційні банки та установи Національного банку України, в період стрімкого зростання інфляції були досить значними - у середньому 100 млн. банкнот щоденно. Готівковий обіг за чотири роки виріс у 1366 разів і досяг у 1995 році понад 4 квадрильйони карбованців. Тільки за 1993 р. середньорічні оптові ціни зросли у 47,9 разу, а роздрібні у 48,4 разу, при цьому грошові доходи населення підвищилися лише у 26,5 разу.(12)

Отже, як ми бачимо, відразу після отримання незалежності перед Україною постала ціла низка проблем. Одна з головних полягала в нестачі керівників, які могли переорієнтуватися самі, а вже потім переорієнтувати країну. Дуже часто чиновники, пристосувавшись до нових умов, починали працювати на збільшення свого достатку, забувши про державні інтереси. На жаль, вищезгадане явище мало масовий характер і призвело до катастрофічних наслідків для економіки та

суспільства. Можливо, причини такого хижацького ставлення до своєї власної країни можна шукати у відсутності патріотизму та космополітизму мислення великої частини українських громадян, що було наслідком перебування України у складі СРСР, де прагнули знищити націоналізм та створити «радянський народ», якому не були притаманні національні ознаки. До того ж чимало українських мужів були занадто консервативними і не усвідомлювали необхідності запровадження реформ, прагнучи зайняти вичікувальну позицію, яка дуже дорого обійшлась українському народу.

Іншою причиною економічних невдач було те, що в перші роки незалежності парламентарі вирізнялись консерватизмом та відверто боялись реформ, також владі бракувало згуртованості, кожний намагався відстоювати свої інтереси. Так, в парламенті існувало міцне сільськогосподарське лобі, яке вимагало від Нацбанку видавати величезні кредити для сільського господарства, що було економічно не виправдано та вело разом з іншими причинами до інфляції, а пізніше й гіперінфляції. Директори великих промислових підприємств продовжували виконувати план навіть тоді, коли це не було економічно виправдано. Після розпаду СРСР та його системи планової економіки стало значно важче отримувати багато видів сировини та комплектуючих з інших промислових об'єктів. Незважаючи на це, виробництво продовжувалось, і спочатку запаси недоукомплектованих та непроданих товарів зростали й накопичувалися на заводських складах. Доходи від продажу готової продукції неухильно зменшувались, перекази банківських коштів тривали тижнями або місяцями, а інфляція сприяла тому, що стало вигідно затримувати оплату за купівлю сировини і комплектуючих, звичайно, при таких обставинах виникла криза неплатежів.

Величезних обертів набрала інфляція, яка в 1991 році зросла до 2000%, а в 1993 році вже становила 10 155% і у 1994 році впала до 401%, хоча щорічний рівень був значно вищим - 890%.(13) Також існував значний бюджетний дефіцит, який в 1992 році становив більше 30%. Прагнучи зменшити дефіцит, уряд здійснював випуск додаткових грошей, в результаті грошова маса в перші роки незалежності зросла на 2103%.(14)

Отже, ми бачимо, що купони були введені у несприятливих умовах, коли відбувався сильний спад виробництва. Внаслідок погіршення платіжного балансу відбулося знецінення карбованця, виникла гіперінфляція, що проявилось у неухильному зростанні цін і грошової маси. Проте державою було вжито ряд заходів, що мали на меті стабілізувати ситуацію. Зокрема, був прийнятий Указ президента «Про заходи щодо стримування темпів зростання цін», відповідно до нього, підприємства не могли підвищувати оптові ціни у разі, якщо витрати на виробництво продукції не зростали. При цьому розмір рентабельності відносно собівартості у ціні продукції не повинен був перевищувати 5%.(15) Цей та інші заходи дозволили деякою мірою досягти цінової стабілізації. Якщо середньомісячне зростання оптових цін у промисловості в 1993 році становило 146%, то в січні 1994 року зменшилося до 123,8%, у лютому - до 116%, у березні - до 106,9%.(16) Значне зниження темпів інфляції у 1994 році створило сприятливі умови для зміцнення карбованця. Цінова стабілізація і деяке зниження цін на окремі товари певною мірою сприяли підвищенню купівельної спроможності карбованця, що дещо підвищило рівень довіри населення до грошей.

У 1996 році інфляційні процеси в Україні набули стабільнішого характеру. У червні-липні індекс цін споживчого ринку становив всього 100,1%, у серпні - 105,7% до попереднього місяця при 109,4% у січні. В серпні спостерігалось незначне зростання інфляції, але воно було викликано подальшою лібералізацією цін на платні послуги. Ціни на продовольчі товари за серпень знизилися на 1,7%, а на непродовольчі товари зросли лише на 0,8%. Індекс оптових цін за січень-серпень становив 113,6%, що значно нижче за індекс цін споживчого ринку (132,2%).(17)

Починаючи з березня 1996 р., спостерігалось підвищення курсу українського карбованця до долара США. Він був зафіксований на рівні 176 тис. крб. за 1 доллар

США. Також значно знизився спад виробництва - з 14,1% за січень-серпень 1995 року до 3,7% за аналогічний період 1996 року, падіння обсягів ВВП знизилось з 12,4% до 9,5%. Грошові доходи населення в липні 1996 року в порівнянні з червнем зросли на 26%.⁽¹⁸⁾ Спостерігалось покращання багатьох економічних показників України, зокрема, знизилось на 2,3% від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу. Тобто вперше в історії незалежної України було досягнуто відчутних успіхів в економіці, що не могло не позначитись на утвердженні України як держави та зростанні її авторитету передусім серед своїх громадян, значна частина яких зневірилась.

Грошова одиниця є важливим атрибутом державності. Грошові знаки несуть у собі певне інформаційне навантаження. У багатьох державах гроші можна порівняти з міні-підручником історії. На них зображені найважливіші державні постаті, історичні будівлі, державні символи, що спонукають людей, які ними користуються, долучитися до історії тієї чи іншої держави, об'єднати їх навколо певних символів. Україна довгий час не мала грошей, які б відображали повною мірою її історію, культуру. Звичайно, можна пригадати гроші доби визвольних змагань, УНР, Директорії, але ці грошові знаки або не застосовувались масово, або не мали достатнього авторитету серед населення і перебували в обігу разом з багатьма іншими грошовими знаками, що, звичайно, не сприяло зміцненню держави, яка була їх емітентом. Підсумовуючи вищесказане, можна сказати: стабільні гроші - стабільна держава. Купоно-карбованці незалежної України, звичайно, несли певний історичний зміст, відображали певні символи державності, але недостатня якість (стиль виконання малюнків, папір) та нездатність держави підтримувати їх стабільність позбавляла впливовості цих грошових знаків серед населення. Купони багатьма сприймалися, як щось тимчасове, а це в свою чергу переносилось і на сприймання самої держави, доцільності її незалежності.

Українські купони нерідко підроблялись. Так, долар США має більше 39 елементів захисту, європейська валюта - більше 40. Купони мали лише 5 елементів захисту. Вже протягом перших 10 місяців обігу були розкриті десятки груп фальшивомонетників, які виготовляли купони у промислових кількостях. За період грошової реформи 1996 року комерційні банки вилучили фальшивих карбованців на загальну суму 6,5 млрд. крб. Найбільші обсяги підробок було виявлено в Одеській, Закарпатській, Львівській, Запорізькій, Чернівецькій областях та в Криму. В ході перерахування вилучених з обігу карбованців, вивезених із кас комерційних банків до резервних фондів Національного банку, регіональними управліннями НБУ в період з 17 вересня по 31 жовтня 1996 року додатково було виявлено фальшивих карбованців на суму 1 млрд. крб. Загальний обсяг фальшивих карбованців, виявлених банками станом на 1 листопада 1996 року, становить 7,5 млрд. крб. (більше 42 тис. доларів США)⁽¹⁹⁾

Перші гривні, виготовлені в 1992 році в Канаді, також не відрізнялись особливою якістю та не відповідали світовим стандартам. Вони мали лише 8 елементів захисту. Після доопрацювання кількість елементів захисту вдалося довести до 17. Виробництво гривні у Канаді також обходилося недешево: тисяча гривень коштувала 24,15 дол., що за світовими стандартами дуже дорого.

Перші гроші незалежної України друкувались у кількох країнах. У жовтні 1991 року було розміщено замовлення на виготовлення банкнот номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20 гривень на канадській фірмі «Canadian Bank Note Company. Limited». Пізніше було вирішено друкувати банкноти номіналом 50, 100, 200 гривень на британській фірмі «Thomas De La Rue Company Limited». Монети карбували на монетному дворі Італії та на Луганському верстатобудівному заводі.⁽²⁰⁾ Купони також виготовлялися за кордоном, їх друк був недешевим. Зважаючи на гіперінфляцію, Україна замовляла все нові й нові партії, на що витрачались значні кошти. Тому для успішного функціонування грошової системи та для запровадження гривні необхідно було налагоджувати власне виробництво грошей.

Постанови Кабінету Міністрів «Про створення потужностей з виготовлення національної валюти і цінних паперів» від 18 вересня 1991 року і Президії Верховної Ради «Про національну валюту в Україні» від 14 листопада 1991 року поклали початок створенню Банкнотно-монетного двору Національного банку України. Звичайно, в країні не було жодних потужностей, досвіду та фахівців. Незважаючи на труднощі, Дніпровським проектним інститутом та «ДніпроНДІполіграф» було розроблено проект Банкнотно-монетного двору. Будівництво здійснювала фірма «Київінвест». Були залучені фахівці з 11 країн, закуповувалось якісне обладнання. Зараз підприємство - одне з найсучасніших у світі. Річ у тім, що українське підприємство повністю зводилося з нуля, при будівництві були застосовані передові новаторські ідеї, що роблять якість продукції однією з найкращих у світі. При виробництві банкнот використовуються друкарські машини останнього покоління серії «Супер», «Супер Сімултан», «Супер-Орлов-Інтагліо», «Супер-Нумерота». Потужності Банкнотної фабрики - 1,5 млрд. банкнот або іншої захищеної друкованої продукції, що дає можливість забезпечувати внутрішні потреби та виконувати замовлення інших держав.(21) Зокрема, на Банкнотній фабриці виконувались замовлення Державної податкової адміністрації Азербайджану, міністерства фінансів Молдови та інших держав.

Налагодження виробництва власних банкнот, стабілізація інфляції та економіки створили сприятливі умови для запровадження гривні.

Відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні», рішень Державної комісії з проведення в Україні грошової реформи Національним банком України було створено понад 10 тис. обмінних пунктів, які були розташовані у комерційних банках та в багатолюдних місцях. Також гроші обмінювались на поштах, безпосередньо на підприємствах тощо. Напередодні реформи через ЗМІ проводилась широка роз'яснювальна робота щодо характеру та механізму здійснення грошової реформи. В усіх регіонах України були проведені наради-семінари, куди виїжджали працівники Національного банку України. У цілодобовому режимі працювала електронна пошта Національного банку, яка забезпечувала безперебійний зв'язок Національного банку з комерційними банками та обласними управліннями НБУ. Отже, банківська система України на кінець дня 1 вересня 1996 року була готова до проведення грошової реформи. Слід відмітити, що банківська система України ще в 1995 році була готова до запровадження гривні, але з політичних причин реформа була проведена саме в 1996 році.

Відповідно до Указу Президента грошова реформа в Україні проводилася з 2 по 16 вересня 1996 року. За балансовими даними, емісія карбованцевої готівки напередодні грошової реформи, тобто станом на 2 вересня 1996 року, становила 338,1 трлн. крб., із них 19,1 трлн. крб. залишилось у касах банків, а 319 трлн. крб. було в обігу.

За період реформи з 2 по 16 вересня 1996 року та протягом 2 наступних днів, які були додані відповідно з рішенням Державної комісії з проведення в Україні грошової реформи, банківською системою було вилучено у резервні фонди Національного банку України на погашення емісії карбованців на загальну суму 327,9 трлн. крб. (97% готівки), у тому числі з обігу - 309,5 трлн. крб. (97%) та з кас банків 18,4 трлн. крб. (96,3%). Станом на 19 вересня залишилися невилученими 10,2 трлн. крб., у тому числі з обігу 9,5 трлн. крб. та з кас комерційних банків 0,7 трлн. крб.(22) Понад 64% вилучених з обігу карбованців -199,2 трлн. крб. обміняно населенням у пунктах обміну банків, на підприємствах зв'язку та на підприємствах. З 2 по 16 вересня за обміном звернулося 11,3 млн. чол. - 28% працюючого населення та пенсіонерів. Основні обсяги обміну проходили пункти обміну в банках - 74%, з них найбільше через відділення Ощадбанку - 36%, банку «Україна» - 19%, банку

«Аваль» - 14%, Промінвестбанку - 13%. Найбільші обсяги обміну карбованців здійснено в Донецькій (11,6%), Київській (10,8%), Дніпропетровській (8,6), Харківській (7,3) областях та в Криму (6,1%). Середня сума обмінних карбованців на гривні в розрахунку на 1 чоловіка становить 17,6 млн. крб. (100 тис. крб. - 1 гривня). У Дніпропетровській області в розрахунку на 1 чоловіка обміняно 26,6 млн. крб., Київській - 24,7 млн. крб., Одеській - 23,3 млн. крб., Запорізькій - 20,4 млн. крб. У Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській та Чернівецькій областях ці суми становили від 9,6 до 13,8 млн. крб. (23) Найбільші обсяги вилучення з обігу карбованців мали місце в перші 5 днів реформи, коли щоденно вилучалось 9-12% карбованцевої маси. Найвищий темп спостерігався 4 вересня, коли з обігу було вилучено 38,6 трлн. крб. (12,1%). Найбільша сума обміну мала місце також 4 вересня - 27,8 трлн. крб. (8,7%). Протягом перших п'яти днів грошової реформи із обігу було вилучено 55,5% карбованцевої готівки. Починаючи з 7 вересня, активність зменшилась.(24)

З 17 вересня 1996 року функціонування в готівковому обігу карбованців припинено, і єдиним засобом платежу на території України стає гривня та її розмінна монета - копійка. За період проведення реформи Національний банк України випустив у готівковий обіг 3 132,5 млн. гривень.

Отже, процес становлення грошової системи України був складним та тривалим, що негативно позначилось на добробуті населення. Причини економічних невдач на початку незалежності полягали у непослідовності економічних реформ, корупції, неспроможності чиновників вищої та середньої ланки керувати країною у нових умовах. Слід відзначити й позитивні моменти, до них можна віднести створення Україною власної бази для виробництва грошових знаків, створення (майже з нуля) дієвого Національного банку України, який може ефективно регулювати банківський сектор.

Складність економічної ситуації в Україні полягала також у тому, що паралельно з переходом до ринкової економіки довелося створювати та розбудовувати незалежність, багато чиновників не мали державного мислення, не розуміли, в чому полягають державні інтереси України. Це можна пояснити тим, що вчасно не відбулася зміна чиновницьких кадрів. До 1996 року Україна перебувала у досить складному становищі. Відсутність стабільності в економіці та грошовій системі, галопуюча інфляція призвели до того, що значна частина населення негативно почала сприймати українську незалежність, тому стабілізація грошової системи та введення відносно стабільної національної валюти, назва якої мала глибоке історичне коріння, мали не лише позитивний економічний, а й ідеологічний вплив.

Джерела та література:

1. <http://asma.com.ua/help/bank/banksys.htm>.
2. Там само.
3. http://www.bank.gov.ua/B_syst/index.htm.
4. Гроші в Україні: факти і документи. - К. 1998. - С. 109.
5. Чухно А. Створення грошової системи України // Економіка України. - 1999. - № 11. - С. 3.
6. Там само. - С. 3.
7. Відомості ВР України. - 1991 р. - № 25. - С. 281.
8. Сохань П. Становлення банківської системи України // Банківська справа. - 1996 р. - № 3. - С. 37.
9. Там само. - С. 37.
10. Гаврилишин О. Економічна реформа в Україні // Банківська справа. - 1995 р. - № 4. - С. 10.
11. Гроші в Україні: факти і документи. - К. 1998. - С. 111.
12. Там само. - С. 111.
13. Гаврилишин О. Економічна реформа в Україні // Банківська справа. - 1995 р. - № 4. - С. 6.
14. Там само. - С. 6.

15. Кальник О. У ціновій політиці очікуються зміни // Урядовий Кур'єр. - 1994 р. - від 30 квітня. - С. 3.
16. Там само. - С. 3.
17. Грошова реформа в Україні 2-16 вересня 1996 року. Під ред. Терпило В.П. - К. 1996 р. - С. 6.
18. Там само. - С. 6.
19. Там само. - С. 13.
20. Гроші в Україні: факти і документи. - К. 1998. - С. 123.
21. Поточний архів Національного банку України за 2005 рік, Департаменту зовнішньоекономічних відносин.
22. Грошова реформа в Україні 2-16 вересня 1996 року. Під ред. Терпило В.П. - К. 1996 р. - С. 10.
23. Там само. - С. 10.
24. Там само. - С. 11.

ПРО АВТОРІВ

БУТКО Сергій - викладач Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ та організацій Чернігівської облдержадміністрації.

СОЛОМАХА Сергій - активний учасник демократичного руху на Чернігівщині в 1989 - 2006 рр.

БОРОВИК Анатолій - кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського державного педуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.

ШАРА Любов - викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

НЕСТЕРЕНКО Лідія - вчитель історії Іванківської ЗОШ І-ІІ ступенів Срібнянського району.

ЗАЄЦЬ Олена - здобувач наукового ступеня.

КОНОВАЛЬЧУК Валентин - викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

ШЕВЧЕНКО Володимир - викладач соціально-гуманітарних дисциплін Ніжинського агротехнічного інституту.

ТИМОШЕНКО Анатолій - здобувач наукового ступеня.

МАТВІЄНКО Олена - аспірантка (м. Київ).

КОЛЕВАТОВ Олексій - аспірант кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

ДОВБНЯ Віктор - кандидат філософських наук, проректор Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

КОВАЛЕВСЬКА Ольга - кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії НАН України.

СИТИЙ Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

ПІДЛІСНИЙ Микола - доцент кафедри філософії Дніпропетровського державного фінансово-економічного інституту.

МИКИТЕНКО Олександра - старшокласниця (м. Ніжин).

СЛАПЧУК Василь - член Національної спілки письменників (м. Луцьк).

СТУДЬОНОВА Людмила - краєзнавець (м. Чернігів).

ЮР'ЄВ Борис - краєзнавець (м. Чернігів).

ХУДОЛЕЙ Вероніка - старший викладач кафедри економіки підприємств Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Ю. Бугая.

СІТАЙЛО Максим - аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

ШКАРЛЕТ Сергій - ректор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.